

**DRUŠTVO
EKONOMISTA
BEOGRADA
osnovano 1932**

**EKONOMSKI
VIDICI**

**ISSN 0354-9135
UDK-33
COBISS.SR-ID 116154887**

**Godina XXVI, Broj 1-2
Beograd, jun, 2021.**

EKONOMSKI VIDICI

Časopis Društva ekonomista Beograda (Osnovano 1932.g.)

Godina XXVI

Beograd, jun 2021.

Broj 1-2 str. 1 - 222

Izdavač:

Društvo ekonomista Beograda,
Beograd, Kneza Miloša 12
Tel/faks: 011/2642-026
AIK BANKA A.D. BEOGRAD
Tkući račun: 105-2149076-03
Web: deb.org.rs
E-mail: deb.ekonomski.vidici@gmail.com

Predsednik Društva

ekonomista Beograda:

dr Gojko Rikalović

Glavni i odgovorni urednik

dr Jelica Petrović - Vujačić

Redakcija, Board of Editors

Редакционная коллегия

dr Jelica Petrović - Vujačić, dr Zorka Zakić, dr Vesna Miličević, dr Petar Đukić, dr Ljubinka Joksimović, dr Gojko Rikalović, dr Milan Šojić, dr Jugoslav Mijatović, dr Sreten Vuković, dr Radmila Grozdanić, dr Snežana Grk, dr Bojan Ilić, dr Gordana Kokeza, dr Dejan Molnar, akademik Časlav Ocić, dr Slobodan Kotlica, dr Rajko Bukvić, dr Mirjana Gligorić, dr Hristina Mikić, dr Milan Beslać

Tehnički urednik:

Slavomir Mirković

Stampa:

ALKAGRAF, Beograd

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Publisher:

Economists Association of Belgrade
(Founded in 1932),
Beograd, Kneza Miloša 12
Tel/fax: 011/2642-026

President of Economists Association of Belgrade:

dr Gojko Rikalović

Editor-in-Chief:

dr Jelica Petrović - Vujačić

Technical Editor:

Slavomir Mirković

Издательство:

Сојуз економиста Белграда,
Београд, Кнеза Милоша 12
Тел/факс: 011/642 026

Председатель Союза экономистов Белграда:

др Гојко Рикаловић

Главный ответственный григорий редактор:

др Јелица Петровић - Вујачић

Технический редактор:

Славомир Мирковић

SADRŽAJ

Vladimir Zakić i Zorka Zakić

FINANSIJSKA USPEŠNOST I OTPORNOST KOOPERATIVNOG MODELJA PRIVREĐIVANJA U USLOVIMA PANDEMIJE COVID-19	1
---	---

Petar Đukić

KOVID-KRIZA: IZAZOV ZA STRUKTURNE PROMENE PRIVREDE I DRUŠTVA	17
---	----

Lidija Madžar

SERBIAN ECONOMY, HEALTH AND SOCIETY IN THE COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC	35
---	----

Marijana Vidas-Bubanja

UTICAJ PANDEMIJE KOVID-19 NA DIGITALNU TRANSFORMACIJU PRIVREDE SRBIJE	47
--	----

Milan S. Šožić

FISKALNA KRETANJA U USLOVIMA EPIDEMIJE KORONA VIRUSA.....	63
--	----

Milan Beslać i Nina Mitić

UTICAJ PANDEMIJE NA REALNI SEKTOR – SLUČAJ SRBIJE ...	87
---	----

Srećko Djukić

NAFTNO-GASNA KRIZA KAO POSLEDICA PANDEMIJE COVIDA-19	101
---	-----

Tatjana Rakonjac-Antić i Marija Koprivica

OBAVEZNO I DOBROVOLJNO PENZIJSKO OSIGURANJE U USLOVIMA PANDEMIJE COVID – 19	113
--	-----

Milja Marinković i Danijela Ljujić

MEĐUNARODNI PROJEKTI U VISOKOM OBRAZOVANJU – PRE, ZA VРЕME I POSLE PANDEMIJE COVID - 19	127
--	-----

Vesna Župan	
MOGUĆNOSTI RAZVOJA LJUDSKIH RESURSA ZA POTREBE SRPSKE EKONOMIJE TOKOM KRIZE IZAZVANE COVID-OM 19 I NAKON NJE.....	143
Nedžad Imamović	
ODBRAKBENA INDUSTRija SRBIJE PRE, ZA VREME I POSLE PANDEMIJE COVID-19	155
Vladimir Mirković i Dragana Andonović Brmalj	
UTICAJ PANDEMIJE KORONAVIRUSA NA STABILNOST FINANSIJSKOG SISTEMA REPUBLIKE SRBIJE	169
Sonja Josipović i Gordana Kokeza	
SOCIO-EKONOMSKA ULOGA DOMAČIH POGODNOSTI AMBIJENTA PRE I ZA VREME PANDEMIJE COVID-19.....	189
Bojan Ristić	
PRIKAZ KNJIGE DR DEJANA MOLNARA „SLUČAJ COVID-19: EKONOMIJA PANIKE“	211
IN MEMORIAM:	
PROF. DR SIDA SUBOTIĆ.....	217
UPUTSTVO ZA AUTORE	219

Originalni naučni rad

FINANSIJSKA USPEŠNOST I OTPORNOST KOOPERATIVNOG MODELJA PRIVREĐIVANJA U USLOVIMA PANDEMIJE COVID-19

Vladimir Zakić*

zakic@agrif.bg.ac.rs

Zorka Zakić**

zakic@yahoo.com

Sažetak:

Posledice globalne ekonomске krize iz 2008. godine dodatno su produbljene pandemijom Covid-19. Ova pandemija se smatra za najopasniju posle one pod nazivom "Španska groznica" (neposredno po završetku prvog svetskog rata). Elastičnost kooperativa prema krizi, kao komparativna snaga funkcionisanja u otežanim uslovima, pokazala se delotvorno već početkom globalnog ekonomsko-finansijskog sloma 2008. godine koji je pogodio sve njihove aktivnosti. Ova elastičnost proizilazi iz same prirode preduzeća kooperativnog tipa u kojima ljudska bića imaju prednost u odnosu na profit. Upravo po tome kooperative se razlikuju od klasičnih ekonomskih entiteta. Naime, samo kooperative imaju dvojni karakter: one su istovremeno asocijacije i preduzetnički orijentisano poslovno preduzeće. Zbog ove dualnosti koop model privređivanja u naučno-stručnoj literaturi često se upotrebljava kao sinonim stejholderske ekonomije. U radu će biti prikazani primeri funkcionisanja relevantnih kooperativa u svetu, koje su nastavile uspešno da posluju i u godinama nakon globalne ekonomске krize iz 2008. godine, na koju se nadovezala pandemija Covid-19.

Ključne reči: kooperative, zadruge, ekonomска kriza, Covid-19.

JEL KLASIFIKACIJA: P13, G01

---

* Redovni profesor, Univerzitet u Beogradu - Poljoprivredni fakultet

** Redovni profesor u penziji, Univerzitet u Beogradu - Ekonomski fakultet

UVOD

Zadruge ili kooperative (prema terminologiji koja se koristi u engleskom jeziku - *cooperatives*) u razvijenijim državama Evrope imaju tradiciju dugu skoro dva veka. Termin „zadruga“ je uobičajen u našoj domaćoj praksi i literaturi, a do 1940-ih je imao izuzetno pozitivnu konotaciju. Srbija je između svetskih ratova dospjela visok nivo razvijenosti zadružarstva. Međutim, nakon drugog svetskog rata ovaj termin je postao opterećen ili čak „zatrovani“ kao posledica događaja u kome su zadruge najpre imale prisilan ili obavezan karakter, što je u potpunoj suprotnosti sa međunarodnim zadružnim principima i vrednostima. Nakon tog perioda, članstvo u zadrugama je bilo dobrovoljno, ali se one nisu mnogo razlikovale od tada dominantnih samoupravnih preduzeća. Tokom perioda tranzicije (1990-ih i početkom 2000-ih) došlo je do urušavanja i privatizacije imovine bivšeg „samoupravnog“ zadružnog sektora. Određeni pomaci u razvoju modernog srpskog zadružarstva ostvareni su od 2017. godine, kada je uveden program državne pomoći za već osnovane i nove zadruge, koji se nastavio i u sledećim godinama. U značajnoj meri skromna državna podrška je uticala na formiranje većeg broja novoosnovanih zadruga, ali će pouzdani efekti moći da se vide tek nakon relativno dužeg vremenskog perioda.¹

Poseban aktuelni problem sa terminom „zadruga“ u Srbiji je u tome da isti naziv već godinama nosi i jedan od najgledanijih TV „reality“ programa, koji predstavlja svojevrsno „zagadživanje“ ovog termina. To se odnosi kako na pojam tradicionalne porodične zadruge, tako i na savremeni institucionalno utemljeni pojam zadruge definisan prema međunarodnim odrednicama. Navedeno „zagadživanje“ u značajnoj meri obesmišljava napore za revitalizaciju i promociju zadružnog sektora, što se posebno odnosi na značajna sredstva državne pomoći.

Nesporna je činjenica da čak i u akademskim krugovima postoji nedovoljno poznavanje značaja razvoja zadružarstva i karakteristika zadružnog sektora širom sveta. Na osnovu svega izloženog, potrebno je razmotriti mogućnost dominantnog korišćenja međunarodnog termina „kooperative“ i u određenoj meri napuštanje termina „zadruge“, kome je pričinjena nenadoknadiva šteta u poslednjih 75 godina.

---

¹ Zakić, Nikolić (2018), str. 158.

1. KORPORATIVNI I KOOPERATIVNI MODEL PRIVREĐIVANJA U PREVAZILAŽENJU PROBLEMA GLOBALNE KRIZE

Globalna kriza je počela finansijskim kolapsom u SAD (septembra 2008. godine). Sam početak vezuje se za propast Lehman Brothers - četvrte po veličini banke u SAD. Finansijska panika potom se proširila na celi svet poput prave eksplozije. Ova početna finansijska kriza se širila munjevitom brzinom. Istovremeno, kriza zahvata sve ekonomске aktivnosti po čemu ona postaje globalna.

Mada postoje brojne analize o posledicama krize one ne pokrivaju sve dimenzije štete koju je ona ostavila. S druge strane, još uvek je nesagledivo koliko vremena će trebati da se eliminišu višesmerni negativni uticaji na globalnu ekonomiju. U okviru postojećih razmatranja posledica krize najčešće se analiziraju pokazatelji kao što su: *destrukcija bogatstva; drastični pad zaposlenosti i zatvaranje fabrika; problem hipoteke na kupljene kuće i smanjenje penzija; smanjenje trgovina i investicije; interventne mere države za obuzdavanje krize i dr.*

Proces globalizacije (počev od 1980-ih) doveo je korporativna preduzeća u poziciju da shvate realnost otvorene ekonomije gde propadaju mnoge vodeće kompanije, ali izrastaju i neke nove. Od kraja 1990-ih proces globalizacije je generisao, uz nove mogućnosti, i rizik u kojem preduzeća moraju da prepoznaju situaciju koja ih usmerava ka ekonomskom rastu. U ovim uslovima kolektivne forme privređivanja su suočene sa novim socijalnim problemima koji, između ostalog, otvaraju nove prostore za kreiranje preduzeća koja se razlikuju od korporativnih.

Sam proces globalizacije konvencionalnog modela privređivanja se odvija u znaku „ciklusne ekonomije“ koja se reflektovala i u izbijanju globalne krize 2008. godine. Posledice ove krize predstavljaju najspektakularniju manifestaciju dubljih problema konvencionalne (neoliberalne) ekonomije. Nisu retki istraživači koji ovako produbljene probleme izjednačavaju čak i sa krizom moralne paradigme planetarnog kapitalizma, koja može da se ispoljava i kroz razne „**morbidente simptome**“.² Mada su nepoželjni simptomi bili očigledni ova paradigma opstaje zato što dobija stimulus od strane važnih i institucionalnih organa. Sa druge strane, potreba za menjanje ove paradigmе nije bila dovoljno intelektualno zasnovana, niti je politički podržana.

² Laliberte (2013), str. 11.

Izazovi sa kojima se društvo suočilo nisu podrazumevali samo pitanja kako da se prevaziđu posledice ekonomskog sloma, već i da se sagleda njegova prava priroda i odgovarajuće reagovanje na takav slom. Prava priroda ekonomskog sloma u vreme neoliberalizma proizilazi iz dominacije doktrine korporativnog modela obavljanja ekonomsko-društvenih aktivnosti u kojima se favorizuju „akcionarske vrednosti“, a istovremeno zapostavljaju „stekholderske vrednosti“. Pored toga, pravu prirodu neoliberalne ekonomije objašnjava deviza koja je očigledno pozajmljena iz kockarskog miljea, a koja glasi „**pobednik uzima sve**“.³ Poznati su brojni neprihvatljivi efekti praktikovanja navedene devize, koji se naročito odnose na konvencionalnu teoriju ekonomskog rasta. Između ostalog, navodi se sledeće: nedvosmisleni proces neoliberalne ekonomije pretvara se u *rastuću nejednakost društva* izvodeći na vrh super bogate - nazvani plutokratska elita, koja čini samo 1% svetske populacije; *osrromašenje socijalnih programa* za promene (anti-socijalno ponašanje izvršilaca) čime su se ozbiljnije pozabavili OECD i MMF; zbog favorizovanja tzv. „short termism“ (postizanje ekonomskih rezultata u što kraćem roku) izražena je *nestabilnost sistema na dugi rok*; ugroženo je adekvatno *očuvanje životne sredine*; ulaženje moćnih korporacija u nedopustivu međusobno trgovinu obično se pokriva klauzulom da je „sve po zakonu“ - što onemogućava i najbolje namere vlada da zaustave prepoznatljive zloupotrebe u ovoj oblasti; blage političke reakcije (naročito u domenu *socijalne odgovornosti* velikih korporacija, a često i u domenu veštog *izbegavanja plaćanja poreza*) obično su posledica tzv. *zakonskih rupa*; široko zastupljeni cinizam biračkog tela u „demokratskim sistemima“ širom sveta i *porast populističkih pokreta* takođe svedoče o nesposobnosti države da „obezbedi rešavanje pratećih problema i stvaranja zabrinjavajuće pojave morbidnih simptoma“; preplitanje funkcije države i tržišta u oblasti *radne snage* - gde se rad sve više pretvara u „robu manje vrednosti“ (nezavisno od mogućnosti sindikalnog pregovaranja) - gde strukturne reforme tržišta rada streme fleksibilnjem načinu zapošljavanja umesto tradicionalnih (full time) radnih mesta. Sve ovde navedeno moglo bi da posluži kao upozorenje da neoliberalne politike, u najmanju ruku, podrivaju bazu svog vlastitog opstanka.⁴

Korporativni model privredivanja, kao okosnica ekonomskog razvoja i rasta neoliberalne ekonomije, dominirao je poslednjih nekoliko decenija pre izbijanja globalne krize. Kao takav, model je fokusiran na

³ Laliberte, Ibid

⁴ Autorsko ažuriranje - modifikovano prema: Laliberte (2013), str. 11-12.

stvaranje bogatstva nezavisno od toga da li ono zadovoljava ili obezbeđuje barem najosnovnije potrebe svih ljudi na našoj planeti. Snaga ovog modela pothranjivana je teorijom nekih ekonomista iz korpusa fundamentalista koji su čak i u predvečerje izbijanja globalne krize gromoglasno tvrdili (u brojnim tekstovima 2007. godine) da je korporativni model privredivanja opravdan u okviru globalne ekonomije zato što je ona vrlo zdrava ekonomija, da su njeni osnovi zaista stabilni, te da ona sve više napreduje. Kritičari ove teorije, koji su bili manjina u odnosu na fundamentaliste, već tada su ukazivali na pogrešno zaključivanje o indikatorima ekonomskog rasta ili povećanja kapitala. U tom kontekstu, skreće se pažnja na zablude teorije prema kojoj je jedini cilj ljudske aktivnosti sam po sebi finansijski interes. Takav pristup ima negativni uticaj na ekonomsku politiku vlada, pa i na poslove privatnih investitora kao i na šire zajednice. S druge strane, teorijski stav baziran isključivo na kapitalu i profitabilnoj ekonomici opterećuje ljudski duh i misao. Kao rezultat svega toga jeste loša teorija, loša politika i loša praksa. Sama oštRNA izbijanja krize opovrgla je teorijske zablude protagonista korporativnog modela privređivanja i to baš u centru forsirana faze finansijskog kapitalizma.

U vreme izbijanja globalne krize, a naročito u post-kriznom periodu, pojavila su se ozbiljna pitanja i dileme kako da se reaguje na razorno dejstvo krize, ali ne samo u ekonomskom smislu, već i drugim aspektima održivosti savremenog društva (sveta). U stvar, sva nova promišljanja se kreću na relaciji korporativni versus kooperativni model privređivanja - u smislu koji od ova dva modela može bolje da amortizuje katastrofalne posledice krize, među kojima je najveći problem nezaposlenost.

Sama oštRNA globalne krize zahtevala je nove ideje za njeno prevazilaženje. One su našle svoje mesto u zapaženom angažovanju kompetentnih istraživača-poјedinaca. Na prvom mestu našao se Štiglic koji već 2009. godine istakao potrebu preusmeravanja tržišnog fundamentalizma ka više balansiranoj ekonomiji. Među kritičare vladajućeg korporativnog modela privređivanja svakako treba navesti i Portera (Michael Porter) koji 2011. godine izlaže niz ideja o kreiranju zajedničkih vrednosti koje se odnose i na ulogu korporacija u redefinisanju kapitalizma.

Glavna poenta redefinisanja kapitalizma svodi se na zaključak da su konkurentnost jednog preduzeća korporativnog tipa i zdravlje svake društvene zajednice uzajamno povezani. Ovakav pristup o međuzavisnosti dva navedena privredna entiteta mogao bi se tretirati kao nova paradigmata stvaranja poželjnih alternativa u okviru ukupnog rasta i razvoja.

U domenu novih promišljanja o redefinisanju korporativnog modela privređivanja u globalnom kapitalizmu svakako ne treba zaobići Štiglica koji u svom kapitalnom delu „Cena nejednakosti“ (2012) ističe da finansijska i ekomska kriza proširuje jaz između bogatih i siromašnih, umesto da demokratska društva vode brigu o interesu svih ljudi u smislu redukovanja nejednakosti. Pošto to nije slučaj postavlja se pitanje šta bi trebalo učiniti da bi se postigao obrnuti trend? Odgovor na ovo pitanje može se tražiti u činjenici da je i suviše dugo u fokusu model firme baziran na maksimizaciji profita (ili na varijantama tog modela) bez sputavanja tržišta (koje je već pokazalo svoje nedostatke) - logična je potreba za traženje novih organizacionih formi privređivanja. Pretpostavka je da one ne budu zasnovane isključivo na principima koji doprinose samo uvećanju BDP, već i satisfakciji drugih potreba većeg broja ljudi. Očigledno je da sve ovo nagoveštava viziju koop forme privređivanja.

Pored istaknutih pojedinaca-istraživača, kritičkom korpusu korporativnog modela privređivanja doprinele su i UN koje su još u jeku finansijsko-ekomske krize (2009) nominovale 2012-u za Međunarodnu godinu kooperativa. Ohrabrena navedenim kritičkim promišljanjima o nedostacima konvencionalnog modela privređivanja, kao i prepoznavanju značaja kooperativa u prevazištenju krize od strane UN, Međunarodna koop alijansa (ICA) stupa u ozbiljnu akciju promovisanja koop modela privređivanja - što je naročito zapaženo u periodu 2011-2013 godine. Za to vreme, uz angažman ove krovne institucije, objavljeno je više stranica o promovisanju prednosti koop modela privređivanja nego što je to bio slučaj tokom poslednjih 100 godina.

Navedeno isticanje značaja koop modela privređivanja u okviru nove paradigmne ne znači potiranje kapitalističkog (korporativnog) modela, već se time stvara mogućnost njihovog paralelnog funkcionisanja. Uostalom, to je već potvrđeno u praksi tokom dva veka opstajanja i kontinualnog unapređenja Međunarodnog koop pokreta. U ovome pluralizmu veoma je bitno da oba modela privređivanja promovišu tzv. dvojnu demokratiju koja znači orijentaciju na čoveka i znanje, umesto isključivo na finansijske efekte bilo koje investicije.

Kada se radi o kritičkim analizama finansijske ere kapitalizma (koja je iznadrila globalnu krizu) postoji veliki broj u literaturi obrađenih dokaza o nedostacima konvencionalnog (korporativnog) modela privređivanja. Međutim, kada je reč o promovisanju prednosti koop modela privređivanja

u prevazilaženju posledice krize treba krenuti od pravog početka ovog promovisanja koji se nalazi u referentnoj studiji pod naslovom „Kapital i zamka zaduživanja: pouke iz kooperativa u globalnoj krizi“⁵. Pored ostalih vrednosti ova studija sadrži i dva slogana koji glase: „finansijska kriza je majka svih kriza“ (pogl. 1, str. 5), a „globalna kriza je majka svih briga“ (pogl. 9, str. 212). Inače, argumenti za prednost ovog modela privređivanja zasnovani su na poukama praktičnih primera iz zemalja koje imaju veoma razvijen koop pokret (Meksiko, Francuska, Kanada i Španija). Ovde je reč o četiri studije slučaja velikih kooperativa koje pokazuju prednosti preduzeća organizovanih u skladu sa primenom koop principa prema kojima je demokratska kontrola uvek povezana sa zajedničkim vlasništvom - čime se ublažava teret krize.

Navedene studije slučaja sugerisu razloge uspešnog opstanka kooperativa u krizi. Reč je istovremeno o kratkoročnim i dugoročnim pokazateljima uspeha. Među kratkoročne pokazatelje svrstavaju se sledeći: baziranje na članstvu koje omogućava kooperativama da promišljaju o novim aktivnostima (veća produktivnost, izvoz, restrukturiranje i dr); svesnost članstva o mogućim kriznim situacijama i stalna pripravnost za njih zahvaljujući demokratskoj strukturi i dostupnosti informacija u pravo vreme; participativnost članstva, uz manje razlike u ostvarenom dohotku, omogućuje kooperativama da preduzimaju i teže odluke koje trenutno možda i ne izgledaju opravdano; postojanje sigurnosnih fondova koji služe za obezbeđenje od iznenadnih potresa; zabrana korišćenja rezervnih fondova kao garanta finansijske sigurnosti u određenim projektima. Među dugoročnim pokazateljima uspeha kooperativa u toku krize najistaknutija su dva: prvi, vizioniranje penzionih i obrazovnih sistema za članove kooperativa koji su u saglasju sa potrebama i mogućnostima lokalne zajednice; drugi, restrukturiranje i ulaganje u nove aktivnosti predstavlja standardnu praksu kooperativa.

Iz svega izloženog može se izvući zaključak o prednostima kooperativa u globalnoj krizi: manje-više sve se svodi na prepoznatljivu elastičnost preduzeća koop tipa. Ipak, na kraju treba istaći da *pouke iz navedenih studija slučaja nisu poziv na „romansu“ sa kooperativama, jer postoji opasnost od fascinirajućih pristupa nekih autora koji promovišu apsolutnu prednost koop modela privređivanja, pri čemu zaboravljaju neke njegove nedostatke.* U tom smislu treba računati, između ostalog, i sa problemom delikatnog balansiranja ekonomskih, socijalnih i ekoloških efekata ukomponovanih u

⁵ Capital and the Debt Trap: Learning from Cooperatives in the Global Crisis, Sanchez-Bajo and Roelants, 2011.

trodimenzionalnu osnovu kooperativa. Naročito se to odnosi na dimenzije kvantitativnog merenja doprinosa u socijalnom domenu. To postaje ekstremno teško kada još uvek nema izgrađenog sistema koop računovodstva (koje bi se razlikovalo od konvencionalnog sistema) ili kako bi se to, u razumljivom maniru reklo, „nema popravke vodoinstalacija kada je kutija majstora bez odgovarajućeg alata“.⁶

Kada je reč o traganju za najboljim načinom reagovanja na globalnu krizu treba skrenuti pažnju i na još neke pristupe koji su zabeleženi u aktuelnoj literaturi koja se bavi promišljanjem o alternativi na relaciji „koop model versus korporativni model“. U tom smislu dovoljno je da se pođe od „**prvih principa**“ koji su u srcu ljudske zajednice, među kojima su najvažniji: *dignitet ljudskih bića, solidarnost, etičnost i demokratija*. U ovom području savremenih svet može mnogo da nauči od razvijenih koop pokreta širom planete koji izuzetno neguju ove vrednosti. Nije iznenađujuće da je povratak „prvim principima“ (kojih se svet uobičajeno lišavao tokom funkcionisanja neoliberalnog kapitalizma) u interesu kooperativa u smislu njihove uloge i značaja u vremenima kriza.

Naime, elastičnost kooperativa u reagovanju na krizu pokazuje da koop model privređivanja može uspešno da rešava najvažnije prateće pojave kriza istovremeno u ekonomskom i socijalnom domenu. Uz to, treba dodati činjenicu da adaptivno reformisanje kooperativa u poslovanju tokom krize istovremeno ubrzava relativno opadanje značaja korporativnog modela privređivanja u eri neoliberalne ekonomije, koja je sa svojim ciklusima rasta, sklona pojavi kriza.⁷

Na kraju, ali ne i poslednje u kontekstu traganja za mogućim načinima reagovanja na krizu, ne treba zanemariti ni neke druge pristupe koji idu u prilog većeg preusmeravanja korporativnog (konvencionalnog) modela privređivanja na kooperativni model. Pored suočavanja sa preporukom „*povratka na prve principe*“, globalni kapitalizam se mora suočiti i sa drugim izazovima. Pre svega, radi se o ozbiljnoj podršci *principa održivosti* u više područja kao što su: racionalno korišćenje prirodnih resursa; očuvanje životne sredine; pozitivan odnos prema kulturnim resursima sa altruističkim prioritetima (kao što je na primer princip solidarnosti); adekvatno uobličavanje moralnih principa koji su inače osuđeni dosadašnjom dinamikom razvoja kapitalizma. Nisu to principi koji su samo u fokusu koop modela privređivanja. Njih je moguće univerzalizovati u smislu opšte dobrobiti održivog razvoja. Pored toga treba

⁶ Dash (2013), str 44.

⁷ Videti više: Laliberte (2013), str. 13.

istači da su svi navedeni principi generalno „neophodni i kapitalizmu da bi preživeo“.⁸

U okviru kritičkih stavova usmerenih na neoliberalizam ne treba zaobići ni trendove nepoverenja prema institucionalnim strukturama kapitalističkog sistema zbog čestih ekonomskih kriza koje se kose sa zanemarivanjem osnovnih principa održivosti. U tom kontekstu, još uvek nisu iščezli pokušaji marginalizacije koop modela privređivanja od strane fundamentalista konvencionalnog (korporativnog) modela privređivanja. Uprkos okorelim mantrama ove vrste postoje i drugi trendovi. Oni se odnose na ekspanziju uloge i značaja kooperativa širom sveta. Kao takve kooperative, sa svoje tri osnovne dimenzije (ekonomska, socijalna i ekološka) pa i novim razvojnim dimenzijama koje utiču na promene političke scene savremenog sveta, doprinose preusmeravanju sveta u kome živimo na veću saradnju i demokratiju.⁹

Zaključujući temu koja se odnosi na relacije „**korporativni model privređivanja versus kooperativni model privređivanja**“ potrebno je da se istaknu dve vazne pouke. *Prva pouka* se odnosi na fundamentaliste planetarnog kapitalizma: *kapitalizam ne sme da prodre baš svuda*; potrebne su nekapitalistička uporišta u društvu kao celini, u kulturi i u državi. *Druga pouka*, koja proizilazi iz same suštine prikazane analize dva modela privređivanja, sadrži čitavu paletu smisaonih ciljeva kao što su: namera rasprave, posmatrana u celini nije ukidanje (potiranje) sada daleko preovlađujućeg kapitalističko-korporativnog modela privređivanja; smisao rasprave o *paralelnom funkcionisanju dva modela privređivanja* nije utvrđivanje superiornosti jednog nad drugim modelom, ali jeste upućivanje na realnost u kojoj je koop model dobio vidljiv razvojni zamah u vreme globalne krize; namera rasprave usmerena je na prepoznavanje prednosti (koje treba unapređivati) i nedostatke (koje treba otklanjati) oba modela pri čemu treba da uče promotori jednog od promotera drugog; ciljni smisao rasprave jeste neophodnost kontinualnih reformi u oba modela privređivanja; smisao rasprave jeste i poziv odgovornim akterima, u oba modela privređivanja, na neizostavno uvažavanje svih principa održivosti u kojima je najbitnija saradnja u prepoznavanju zajedništva za izgradnju boljeg sveta.

Na kraju sveobuhvatnih razmatranja promenljive panorame sveta koji stvaraju različiti oblici kriza na globalnom nivou, svakako ne treba zanemariti pandemiju korona virusa koja se razbuktala 2020. godine. Po

⁸ Koka (2016), str. 124.

⁹ Videti više ISC (2016), Kvebek-Kanada, str. 16.

razmerama štetnih posledica ova pandemija se smatra za najopasniju posle one pod nazivom “Španska groznica” (neposredno po završetku prvog svetskog rata). Početak pandemije “Kovid-19” se vezuje za Kinu (grad Vuhan krajem 2019. godine), a širenje je ubrzo zahvatilo sve delove sveta već u tzv. prvom talasu - pri čemu je intenzitet zaraze bio u najvećim državama: SAD, Rusija, Velika Britanija, neke mnogoljudne zemlje Azije i srednji deo evropskog kontinenta (Italija, Španija, Francuska, Nemačka i druge zemlje). Ishod ove pandemije je očekivana recesija na globalnom nivou naročito zbog toga što su se prognozirali novi regionalni talasi zaraze. Pored ekonomskih posledica slede i socijalne, najviše u pojavi velikog obima nezaposlenosti (npr. u SAD ovo je najveći gubitak poslova nakon poznate krize 1929-1933. godine). Nezaposlenost uvek prate i brojne nejednakosti, što se naročito javlja u domenu siromaštva. U navedeni kompleks posledica pandemije “Kovid-19” ne treba zanemariti ni one na političkom planu. Naime ekonomsko, socijalno i ekološko orijentisanje ljudi može da redukuje demokratsku snagu u donošenju najvažnijih razvojnih odluka. Ponuđene političke alternative mogu dovesti do nepoverenja razočaranih građana, ali i jačanja populizma u vođenju javnih politika. Uz sve navedeno treba uključiti i aktiviranje priča o “teoriji zavere”. U tom kontekstu, dolazi do jače blokovske podele na sceni savremenog sveta gde glavnu ulogu imaju najveći igrači. Među sumiranim posledicama krize ipak je najopasnija ona koja dotiče održivi razvoj naše planete. Možda je ovo sve ozbiljna **lekciјa “homo economicus-u” da nije sve u novcu**. Na sličan način može da se shvati i poruka UNCTAD (the United Nations Conference on Trade and Development) koja je upućena svetu još 2013. godine (u jeku globalne krize) pod nazivom **“Wake up before it’s too late”**. Dakle, hoće li se ključni igrači, tj. donosioci različitih odluka koje utiču na život svih ljudi na planeti Zemlji, probuditi ipak na vreme? Odgovor na ovo pitanje izgleda da će biti odlagan do nekog daljeg vremena. Možda će još snažnije orijentacija sveta na koop model održivog razvoja ipak brže skratiti ovo prolongirano vreme buđenja.

2. RELEVATNE STUDIJE SLUČAJA KAO POKAZATELJ USPEŠNOSTI KOOPERATIVA U USLOVIMA KRIZE

Elastičnost kooperativa prema krizi, kao komparativna snaga funkcionisanja u otežanim uslovima, pokazala se delotvorno već početkom krize koja je pogodila sve njihove aktivnosti. Uprkos teškoćama, kooperative su se prilagođavale postojećem kriznom stanju tako što su kreirali „smart“ strategije i politike u svom poslovanju. Značaj „smart simplicity“ u budućoj organizaciji vođenja kompleksnih poslova -bez komplikacija i sa što nižim troškovima (sto jednostavnije i pametnije). U ovaj koncept uključuju se i „štedljive inovacije“ pri izradi strategije održivog rasta. Reč je o potrebi najjednostavnijeg i najefikasnijeg korišćenja minimuma resursa. U tom kontekstu ključni cilj kooperativa sastoji se u postavljanju visokokvalitetnih rešenja po nižim troškovima koji su takođe socijalno-inkluzivni i ekološki-odgovorni. Očekivanja su da članovi kooperativa masovno usvoje ovaj novi pristup u izgradnji strategija održivog rasta.¹⁰ Dobar primer su koop banke koje su svojim klijentima odobravale kredite po povoljnim uslovima. I pored toga ove banke su bile manje pogodene krizom od većine privatnih banaka. Iako se nisu oslanjale na državnu podršku koop banke su ostale umereno profitabilne. I svi ostali oblici kooperativa (potrošačke, stambene, industrijsko-uslužne i dr) su našli načina (svaka unutar svoje aktivnosti) da se uspešno odupru krizi: ne samo da opstanu, već i da napreduju. Neke od ovih kooperativa su primetno povećale zaposlenost (na primer koop grupacija Mondragon-Španija). Neke su intenzivirale obim svoga poslovanja (na primer Ribarska kooperativa-Meksiko i Ceralep Société Nouvelle-Francuska). Analizirana iskustva kooperativa u okviru četiri studije slučaja (Meksiko, Francuska, Kanada i Španija) potvrdila su relativnu elastičnost prema finansijskoj i ekonomskoj krizi. Ova elastičnost proizilazi iz same prirode (racionalnosti) preduzeća koop tipa u kojima ljudska bića imaju prednost u odnosu na kapital. Upravo po tome kooperative se razlikuju od drugih ekonomskih entiteta.

Zahvaljujući elastičnom ponašanju u kriznim vremenima kooperative su uvek ispoljavale sposobnost ne samo za prezivljavanje, već često i za vidno napredovanje. To pokazuje i podrobna analiza već spominjane četiri studije slučaja gde se potvrđuje da su ova četiri preduzeća koop tipa uspešno prebrodila globalnu krizu 2008. godine. Pored toga treba istaći da su dve od navedenih kooperativa preživele ranije krize - „Desjardins Cooperative

¹⁰ Videti više: International Summit of Cooperatives, Quebec City, 2016, str. 20 – 22.

Group-Kanada“ Veliku depresiju 1929-1933. godine i „Natividad Island Divers’ and Fishermen’s Cooperative-Mexico” krizu početkom 1980-ih. Zahvaljujući elastičnom ponašanju prema krizi ove kooperative su dokazale da mogu biti model akumulacije produktivnog kapitala. To potvrđuje činjenica da milioni pojedinaca u postojećoj socio-ekonomskoj sferi tipa stejkholderske ekonomije (radnici, proizvođači, potrošači, vlasnici bankarskih računa i drugi stanovnici) omogućuju stotine hiljada koop preduzeća da akumuliraju zajedničke fondove u nastojanju da obezbede preduzetničku snagu za razvoj. U stvaranju proizvodnog kapitala kooperative su, za razliku od drugih poslovnih entiteta, bolje zaštićene od špekulativnih radnji i upadanja u „klopku duga“. Bolja zaštićenost kooperativa, između ostalog, proizilazi iz sledećih bitnih činjenica: (1) ulozi članova kooperativa nisu predmet prodaja (prometa) na tržištu kapitala; (2) praktikovani model redistribucije dobiti (viškovi) krajem svake godine u velikoj meri doprinose stabilizaciji cena koop proizvoda što jača finansijsku snagu kooperativa; (3) koop strategije za prevazilaženje posledica krize koriste i druge raspoložive elemente zaštite među koje spadaju: participacija članstva u dokapitalizaciji finansijske snage njihove kooperative; obavezno formiranje posebnih fondova kao što su rezervni fond međugeneracijske solidarnosti; zajednički fond za podršku razvoja novih kooperativa u strateškim sektorima; inovirani model podsticanja eksternih investitora (uz poštovanje koop principa u pogledu ograničenog prava glasa) koji su dobrodošli kooperativama sa otežanim pristupom tržištu kapitala.

Do koje mere je sveobuhvatna elastičnost kooperativa prema krizi omogućila da se one uklope u okvire ekonomske realnosti u smislu njihove sposobnosti da deluju profesionalno i inovativno u obavljanju svojih aktivnosti u vreme krize (približno slično kao u normalnim vremenima) pokazale su brojne studije slučaja iz prakse. Ove studije su predstavljale ubedljive dokaze o značaju koop elastičnosti prema krizi. Taj značaj utoliko je veći zato što ga ne poseduju drugi ekonomski entiteti. Prepoznavanje značaja koop elastičnosti narupečatljivije je prikazano u već spominjanom tekstu pod naslovom “Capital and the Debt Trap: Learning from Cooperatives in the Global Crisis”.¹¹ Ovde je reč o četiri studije slučaja na osnovu kojih su izvedene brojne pouke iz odnosa kooperativa prema krizi, pa i one o značaju koop elastičnosti: *Natividad Island Divers’ and Fishermen’s Cooperative, Mexico: Managing Natural Resources to Generate Wealth; Ceralep Société Nouvelle, France: David and Goliath in the Global Economy; The Desjardins*

¹¹ Sanchez Bajo, Roelants (2011), str. 130-212.

Cooperative Group: A Financial Movement for Québec's Development; The Mondragon Cooperative Group: Local Development with a Global Vision. Pored navedenih studija slučaja treba navesti i neke druge publikacije koje razmatraju koop elastičnost. Najzapaženija je studija pod naslovom „The Resilience of Cooperative Model“.¹² Značaj elastičnosti kooperativa predstavljen je i na poznatim međunarodnim koop samitima (na primer ISC, Quebec City, Kanada, 2014 i 2016. godine).

Kada je reč o koop modelu privređivanja posmatranom preko elastičnosti kooperativa koja čini jedan od važnih ekonomsko-socijalnih stubova ovoga modela, treba istaći činjenicu da se model potvrdio u praksi za vreme trajanja globalne krize (o čemu svedoče razmatrane studije slučaja i publikovani radovi sa brojnih međunarodnih koop samita). Mada još uvek ima teoretičara koji omalovažavaju kooperative kao prosperitetni tip ekonomske organizacije, oni ne mogu dovesti u pitanje forsirano lansiranje koop modela privređivanja. Internacionalizovano prepoznavanje legitimeta i očigledno prisustvo kooperativa širom sveta, kako u nedovoljno razvijenim zemljama, tako i onim najrazvijenijim, konačno je dovelo do novog shvatanja značaja ovog modela privređivanja. Dokaz za to je i njegovo paralelno funkcionisanje sa još uvek predominantnim korporativnim modelom privređivanja u okviru globalnog kapitalizma. Dokaz za to je i realnost u kojoj donosioci političkih odluka širom sveta sve više prepoznaju da su kooperative, kao jedan od stubova održivog ekonomsko-socijalnog razvoja, postale značajna pokretačka snaga za kreiranje zajedničkog i međugeneracijskog bogatstva. Posle globalne krize kooperative su glavni akteri među „samoorganizovanim“ i „samoupravljanim“ preduzećima koja su sistemski uključena, pored upravljanja prirodnim resursima, u brojne sfere fundamentalnih zajedničkih potreba ljudi kao što su: hrana, zaposlenost, stanovanje, štednja, kredit, distribucija vode i električne energije, upravljanje otpadom, zdravlje, socijalne usluge i lokalni razvoj. Sve ove fundamentalne potrebe mogu biti dostupne preko različitih oblika kooperativa ne samo u datom prostoru i vremenu, već i u dugoročnoj perspektivi. Kao institucionalizovana preduzeća kooperative u praksi funkcionišu po modelu „zajedničko-privatno“ vođenje poslova.

Na kraju, ipak treba naglasiti da sve izloženo ne pretenduje na posmatranje koop sveta u okviru idealizovane slike. Naime, kao i u svakom ponašanju ljudi i ovde ima grešaka, destrukcija i skandala - ali takve pojave same po sebi ne dovode u pitanje koop model privređivanja. Jednostavno

---

¹² Roelants et al, CECOP-CICOPA Europe (2012).

rečeno, ovaj model posmatran na sceni globalnog ekonomsko-društvenog sistema ne može biti ignorisan. Shvatan kao svojevrsni sinonim za kooperativnu ekonomiju, osnovni cilj koop modela privređivanja svodi se na generisanje bogatstva koje bi mogli da uživaju svi ljudi pravično na održiv način.

ZAKLJUČAK

Poznato je da se kooperative pojavljuju kao kolektivno reagovanje na krize. U tom kontekstu mogu se navesti sledeći primeri: teška vremena u Velikoj Britaniji tokom 1840-ih (Ročdelski koop pokret), poljoprivredna depresija 1860-ih u Nemačkoj (Rajfajzen koop pokret), Velika depresija u SAD (1929-1930); kriza nezaposlenosti u Evropi 1970-ih, globalna kriza 2008. godine i konačno kriza usled globalne pandemije početkom 2020. godine. Ishod pandemije je recesija na globalnom nivou, a pored ekonomskih posledica u vidu pada BDP slede i socijalne, najviše u pojavi velikog obima nezaposlenosti i siromaštva. Takođe, pandemija može imati i značajne posledice na političkom planu, u vidu redukovanja demokratske snage u doноšenju najvažnijih razvojnih odluka i nepoverenja razočaranih građana, ali i jačanja populizma u vođenju javnih politika. Pune posledice pandemije tek će biti vidljive u godinama nakon njenog okončanja.

To ne znači da kooperative uspevaju samo u krizama. Naprotiv, one su takođe prosperitetnije u stabilnim vremenima. Međutim, postojeća preduzeća koop tipa u vreme kriza pokazuju veću elastičnost u poređenju sa drugim oblicima poslovnih kompanija korporativnog tipa.

Na kraju, ipak treba naglasiti da sve izloženo ne pretenduje na posmatranje koop sveta u okviru idealizovanje slike. Naime, kao i u svakom ponašanju ljudi i ovde ima grešaka, destrukcija i skandala - ali takve pojave same po sebi ne dovode u pitanje koop model privređivanja. Jednostavno rečeno, ovaj model posmatran na sceni globalnog ekonomsko-društvenog sistema ne može biti ignorisan. Posmatran kao sinonim za kooperativnu ekonomiju, osnovni cilj koop modela privređivanja svodi se na generisanje bogatstva koje bi mogli da uživaju svi ljudi pravično na održiv način.

FINANCIAL PERFORMANCE AND RESISTANCE OF THE COOPERATIVE ECONOMIC MODEL IN THE CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract:

The consequences of the global economic crisis of 2008 were further deepened by the Covid-19 pandemic. This pandemic is considered the most dangerous after the one called "Spanish fever" (immediately after the end of the First World War). The resilience of cooperatives to the crisis, as a comparative force of functioning in difficult conditions, proved to be effective already at the beginning of the global economic and financial collapse in 2008, which affected all their activities. This resilience stems from the very nature of cooperative-type enterprises in which human beings have an advantage over profit. This is exactly why cooperatives differ from classical economic entities. Namely, only cooperatives have a dual character: they are at the same time associations and entrepreneurially oriented business enterprise. Due to this duality, the coop model of business in the scientific and professional literature is often used as a synonym for stakeholder economy. The paper will present examples of the functioning of relevant cooperatives in the world, which have continued to operate successfully in the conditions of 2008 global economic crises, followed by the Covid-19 pandemic.

Key words: cooperatives, economic crisis, Covid-19

LITERATURA

Dash A. (2013): *Building smart cooperatives for the 21st Century, Cooperative Growth for the 21st century*, ICA/CICOPA, str. 41-47.

International Labour Organization&International Co-operative Alliance (2013): *Cooperatives and the Sustainable Development Goals - A contribution to the post-2015 Development goals*, a Policy Brief.

International Co-operative Alliance (2014. i 2016): International Summit of Cooperatives, Quebec City, Canada.

Koka J. (2016): *Istorija kapitalizma*, Clio, Beograd (Naslov originala: Geschichte des Kapitalismus / Kocka Jürgen)

Laliberté P. (2013): *Growth and development: back to first principles*, Cooperative Growth for the 21st century, ICA/CICOPA, str. 11-14.

Porter M. (2011): *Creating Shared Value: Redefining Capitalism and the Role of the Corporation in Society*, Harvard Business Review, Vol. 89, Issue 1/2, pp. 72-77

Roelants B. (2013): Ed. *Cooperative Growth for the 21st century*, ICA/CICOPA, Introduction str. 7-10, Conclusion and Proposal str. 49-55.

Roelants B., Dovgan D., Eum H., Terrasi E. (2012): *The Resilience of Cooperative model*, CECOP-CICOPA Europe.

Sanchez-Bajo C., Roelants B. (2011). *Capital and the Debt Trap: Learning from Cooperatives in the Global Crisis*, New York, Palgrave Macmillan.

Stiglitz J. (2012): *The Price of Inequality*, W.W. Norton & Company, New York

Zakić V., Nikolić M. (2018). *Finansijska podrška države zadrugama u Srbiji*, Škola biznisa, Broj 1/2018, 158-174.

Originalni naučni rad

KOVID-KRIZA: IZAZOV ZA STRUKTURNE PROMENE PRIVREDE I DRUŠTVA

Petar Đukić*

djukic@tmf.bg.ac.rs

Rezime

Cela 2020. godina protekla je u znaku nepoznаница i iskušenja izazvanih pandemijom. Recesija na globalnom nivou, najdublja posle II svetskog rata, pokrenula je mnoga strukturalna i strateška pitanja vezana za privredni razvoj u celini. Ekonomske posledice kovid-19 krize u Srbiji objektivno ne mogu biti mnogo povoljnije u odnosu na svet u celini. Dakle, ima dosta razloga da se preispitaju navodno „najbolji ekonomski rezultati“ Srbije, ne samo u Evropi nego i u regionu. Bez obzira na statističku stopu smanjenja BDP, ekonomска активност u zemlji, kao i sektorski gubici i troškovi prilagođavanja „novoj normalnosti“ zahtevaju daleko objektivniju i svestraniju analizu promena percepcije rasta i razvoja Srbije u postkriznom periodu. U vreme četvrtog, nadamo se i poslednjeg, talasa kovid-pademije, treba govoriti o strukturalnim promenama privrede i čitavog društvenog poretku, kako bi se popravile šanse razvoja i rasta u dugom roku i podeljni prosperitet.

Ključne reči: kovid-kriza, krizne mere ekonomске politike, „šampionski rast“, kriza investicija, postkovid oporavak, strukturalne promene

JEL KLASIFIKACIJA:P2, P19, P29

---

* Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu

UVOD

Čitava 2020. godina protekla je u znaku jednog od najvećih iskušenja za planetarnu populaciju, koje se može usporediti sa svetskim ratovima. Najpre ljudi, porodice, nacionalne zajednice, profesije, ekonomski i političke grupacije i subjekti, skoro bez izuzetka, bili su i još uvek su, pogodjeni pandemijom kakva se ne pamti, jer je poslednja slična, ona iz 1918. i 1919. bila pre više od jednog veka¹.

Do kraja februara 2021. kada se u nas otprilike navršava godina trajanja pandemije, nesigurni sumarani podaci govore da je u svetu evidentirano preko 130 miliona zvanično obolelih i nekoliko miliona preminulih od Kovid-19 infekcije. Koliko je samo štete prouzrokovana prerana smrt, kao i lečenje tih i drugih ljudi, koliko je časova rada, a zatim i neostvarenog dohotka izgubljeno, usled činjenice da je broj obolelih verovatno više stotina puta veći od broja bolesti sa smrtnim ishodom?

I odjednom je javni zdravstveni sistem prepoznat kao bitan faktor održivog ekonomskog rasta i razvoja, svuda u svetu. Mnoge nepoznanice ostaće i nakon pandemije, ali je sigurno da će tajnovitost samog virusa, njegovo dejstvo, širenje, tzv. virulentnost (snaga virusnog delovanja) kao i ciklusi-talasi, kako u svetu tako još više u pojedinim zamljama i regijama, biti predmet dugih i kontroverznih istraživanja, ali uglavnom na osnovu prethodnog delovaja, odnosno *post festum*. To nije dovoljno dobar istraživački metod za dalekosežne zaključk, mada se drugačije za sada i ne može zaključivati, a mnoge zajednice, profesionalne asocijacije, farmaceutske kompanije, grupacije zemalja, kao i svet u celini, ostaće trajno zainteresovani za izučavanje pandemija, a pre svega za preteću mogućnost povratka jedne ovakve poštasti².

Dok svet razmišlja o prepostavkama kojima je „organizovano“ dočekao pandemiju, morao bi i da se zapita, šta je to što prethodno nije učinjeno, a trebalo je, da se ublaži delovanje prirodnih katastrofa kao što je ova. Čak i ako se kraj pandemije, prema relevantnim upozorenjima Svetske zdravstvene organizacije, prolongira na 2022. valja koliko-toliko sistematski razmotriti ekonomski aspekt uticaja kovid-krize na stanje i perspektive privređivanja i razvoja, ne samo sveta već i regionala, a naravno Srbije, juče, danas, sutra...

¹ Nazvana je „majkom svih pandemija“. U roku od dve godine, između 1918. i 1920., „španski grip“ (grozница) izazvao je, prema podacima Svetske zdravstvene organizacije, između 40 i 50 miliona smrти, i zarazio jednu trećinu tadašnje svetske populacije koja je brojala oko 1,7 milijardi ljudi.

² Detaljnije o neizvesnostima za naredni period: Djukic, (2020) p.p. 3-5.

1. PROTEKLA 2020. GODINA I KOVID KRIZE

Kao i svaka dosadašnja, tako i kovid kriza u svetu 2020. dobija različite forme i sadržaje ispoljavanja. Kao i ostale velike krize, ona ima „revolucionarni potencijal“. Na to su upozorila prethodna teorijska istraživanja kriza uopšte³. Kovid kriza, za razliku od uobičajenih globalnih recesija donosi i mnoštvo sektorskih kriza, od kojih, za potrebe ovog rada, treba pomenuti sledeće:

1.1. Kriza zdravstveno-bezbednosnih sistema i mera

Nagli porast rizika od širenja masovnog obolevanja ljudi, sa teškim posledicama i relativno čestim smrtnim ishodima je nešto što nije bilo u fokusu današnjeg sveta u meri u kojoj je sada. Pokazalo se, naime, da je kovid-kriza ogolela slabosti većine nacionalnih zdravstvenih sistema, dovodeći njihovo funkcionisanje na ivicu opstanka. Zato je bilo neophodno uvoditi stalno nove restrikcije, tako da je zdravstveno zbrinjavanje i lečenje od svih drugih bolesti osim kovida svedeno na minimum.

Prave zdravstvene posledice takvog načina funkcionisanja zdravstvenih sistema tek ćemo saznati kada pandemija prođe, kao i troškove novih zdravstvenih problema, nastalih u toku pandemije. Možda je od svega najkorisnije to što je kovid-zdravstvena kriza više nego ostale istakla značaj i ekonomsku ulogu sistema javnog zdravlja, koji su u dobroj meri i u velikom delu sveta, bili zapostavljeni.

1.2. Socio-ekomska kriza i prognoze

Prvobitne procene ekonomskih posledica od strane globalnih finansijskih institucija bile su prilično neuspešne. Prognozirano je, veoma različito, moguće smanjenje globalnog BDP (najpre manje od jednog procenta početkom 2020. godine - MMF), a prognoze su do leta doterale do pada globalnog BDP 7-9% (Svetska banka). Najnovija saopštenja od strane MMF-a govore da je svetska privreda u 2020. pretrpela recesiju za 4,2%. Takođe su veoma loše procenjene ekonomске štete Kine koja je prva stupila u recesiju i čiji bi ekonomski pad (smanjenje BDP) u 2020. u odnosu na 2019, po prvobitnim procenama trebalo da bude najdublji. Ispostavilo se da je Kina najverovatnije jedina velika ekonomija sveta koja je u 2020. zabeležila rast, i to preko 2%.

---

³ Vukotić, Šuković red, (2010) str. 5-12; Habermas (1984) str. 10-18

Analize Međunarodne organizacije rada (MOR) o uticajima pandemije na svetsku ekonomiju pokazuju da je u 2020. godini u svetu izgubljeno 114 miliona radnih mesta u odnosu na 2019⁴. Još uvek se, međutim, sa velikim rezervama mogu uzeti neiskazane ili nemerljive štete koje je kovid-kriza uzrokovala u odnosima među ljudima, porodicama i nacijama, kao i u pogledu produbljivanja nejednakosti.

Kovid-kriza je uzrokovala poremećaj komunikacija, prinudno restrukturiranje poslova na one informatički i komunikacijski intenzivne (koji se mogu realizovati online) i one koji to ne mogu, pri čemu je drastično smanjen prihod od neformalne ekonomije. Procenjuje se takođe da još uvek veliki broj ljudi ostaje bez posla jer im kompanije dospevaju u bankrotstvo, usled dugotrajne finansijske iscrpljenosti širom sveta (naročito turističke ugostiteljske sabraćajne i lične usluge); a da se pri tome neki drugi poslovi obavljeni i dalje uvećanim obimom i tempom (medicinska nega i oprema, kao i farmaceutika). Međutim, povećanje obima poslova i poboljšanje rezultata poslovanja u ovom drugom pomenutom sektoru, ne ostvarije se nikako u toj meri da bi se gubici na opštem planu mogli kompanzovati.

Bez obzira na visinu negativne stope rasta proizvodnje i usluga, nema spora o tome da je to najdublja recesija nakon II svetskog rata, kao i da još nije okončana. Proznoza rasta svetskog BDP za 2021. je pozitivna, ali niko ne bi sa sigurnošću mogao da pretpostavi da će recesija iz 2020. biti u celini „ispeglana“, ne samo u 2021. već ni u narednoj godini.

1.3. Socijalna i socio-psihološka kriza

Možda više od ostalih područja privrednog života kriza je pogodila one koji žive od rada. Procenjuje se da je u prošloj godini globalni dohodak od rada (bez mera finansijske podrške) opao za 8,3 procента, što iznosi 3,7 hiljade milijardi američkih dolara, ili 4,4 procenta globalnog bruto proizvoda. Pri tome najveći gubitak dohotka, u sektoru dohotka od rada, ostvaren je u zemljama američkog kontinenta (10,3%), dok je najmanji gubitak zabeležen u regionu Azije i Tihog okeana (6,6%)⁵.

Dalji problem su prinudne strukturne promene koje su unazadile sektor ličnih usluga, ugostiteljstvo, turizam i pojedine vidove prevoza, naročito putovanja. Socijalna kriza koja proističe iz produbljivanja razlika među sektorima, grupacijama, klasama i profesijama ljudi, kao i usled pada

⁴ ILO (2020), p. p. 3-5

⁵ ILO (2020), p. 6.

poverenje među ljudima, doprinosi konfuziji vrednosti, podriva bliskost i solidarnost, sa jedne strane, i podstiče anksioznost i frustracije zatvorenih ljudi, sa druge.

Ovaj tip krize takođe dovodi do produbljivanja jaza između javne vlasti i velikog dela naroda, kao i povremenih izliva nepoverenja prema zvaničnim merama izolacije i socijalne distance.⁶ Socijalnoj krizi uopšte doprinose bez sumnje i povećane opšte nejednakosti na koje ukazuju najbolji autori, istraživači u današnjem svetu, kao što su Stiglic, Milanović, Piketi... Nije zvoreg napomenuti da je istraživanje Wilkinson, Richard i Kate još 2009, potvrdilo da „društva sa više jednakosti“ uvek daju bolje razvojne i društveno-ekonomske rezultate⁷.

Da bi najnovija kovid-kriza i svetska recesija mogle izazvati i najdublju „dezintegrativnu socijalnu krizu“ svetskih razmara, kako je izgledalo na početku pandemije, skrenuo nam je pažnju naš ekonomista Branko Milanović iz Svetske banke još krajem aprila 2020. On je tada poručio da bi „...glavni ili možda jedini cilj ekonomske politike danas trebalo da bude sprečavanje društvenog raspada“ (Milanović 2020a).

1.4. Kriza globalne politike i međunarodnog poverenja

Politička sadržina svake mere na izvestan način podrazumeva usaglašavanje i dominaciju interesa. U slučaju globalne kovid-19 pandemijske krize, ogromno nezadovoljstvo u pogledu razumevanja međunarodnih institucija ispoljilo se skoro na samom početku pandemije. Najpre je Trampova američka administracija govorila o “kineskom virusu” bez želje da se ozbiljno uključi u mere protiv pandemije. Brojne zemlje su zauzimale potpuno različite pozicije i antikovid strategije, o čemu je bilo dovoljno, čak i stručnih sporenja u svetu, a u pojedinim slučajevima je dovelo do potpunog obrta zdravstvene strategije, poput najnovije Bajdenove u SAD, u odnosu na prethodnu Trampovu.

Čak i nevezano za personalne promene, kovid-kriza je donela mnoštvo izazova, strateških promena i zaokreta u svetu, tako da se njeno delovanje na čovečansko može meriti jedino sa svetskim ratovima, i eventualno velikom ekonomskom krizom 2029-1934. Globalna politika ionako nije bila mnogo harmonična, a kovid-kriza joj je donela nova iskušenja, uglavnom na osnovu pojačanog straha i pada međusobnog poverenja njenih glavnih aktera.

⁶ Mnoštvo reakcija u otporu prema pojedinim merama vlasti širom Evrope, od Austrije preko Nemačke, Holandija, do Velike Britanije.

⁷ Wilkinson, Richard & Kate (2009), p. 7-18

2. REKONCEPTUALIZACIJA ANTIKRIZNIH STRATEGIJA– GLOBALNI NIVO

Još dok se kovid-kriza postepeno, ali dosta brzo, proširivala sa istoka na zapad, mnoge reakcije iz sveta koji još nije u celini bio pogoden pandemijom bile su prilično opskurne, nedovoljno transparentne i kooperativne, okrenute ka sebi. Šta više, mnoštvo tih reakcija bilo je više-manje okrenuto unutrašnjem biračkom telu, a ponekad uz dominaciju populističke ili ekstremističke retorike.

2.1. Rekonceptualizacija modelskih prepostavki oporavka

Ljudi koji i kompanije koji žive od turizma, pogotovo međunarodnog i masovnog, a nemaju alternativu, uzdali su se u privremenost pandemije i nadoknadu u kasnijem talasu turističke tražnje, što se najverovatnije neće desiti zbog prirode krize čija krivulja definitivno ne liči ni na „U“ ni na „W“ već najverovatnije na znak „Nike-a“:

(✓).

To bi trebalo da znači da će recesija biti jednokratna i duboka, a oporavak bi trebalo da bude postepen i dug, i da traje bar dvostruko duže od perioda recesije. Kako stvari stoje, najverovatnije će se ostvariti ovakav scenario, na nivou globalne ekonomije, pri čemu će privrede koji u većoj meri zavise od turizma, ugostiteljstva i putovanja, potonuti mnogo više, uz oporavak koji će kasnije biti nešto brži.

Zvanična očekivanja, naročito tokom prvih šest meseci kovid-krize bila su nerealno optimistička, zasnovana uglavnom na iskustvima sa prethodnim pandemijama i sezonskim virusima. Ta očekivanja u osnovi su imala prilično loše polazne prepostavke. Naime, smatralo se:

- da je reč o *jednom velikom talasu epidemije*, koji se premešta sa istoka na zapad, tako da su dominantne procene govorile o tri ili šest meseci špica pandemije;

- da će doći do brzog *oporavku globalne ekonomije* koji bi brzo nadoknadio izgubljeno i u kome bi sve privrede „dodale“ gas u prvim narednim godinama nakon pandemije;

- da će ekspanzija svetske trgovine biti dovoljna da povuče poizvodnju dobara i usluga i nadoknadi pad od čak 13,4%, iz 2020. godine, što nije mnogo verovatno;

- da će *tražnja za energijom, dobrima i uslugama* nakon kovid krize moći da nadomesti dosadašnji pad cena sirove nafte od 47,9%, u prvom talasu, kao i pad indeksa cena energetskih dobara od 5,9%, takođe malo verovatno;

- da će se *potrošačke navike stanovništva* nakon krize brzo *vratiti u normalu*, tako da će tražnja podsticati proizvodnju i trgovinu, a posebno usluge, da rastu brže nego što su padale, što je prilično neverovatno.

- da će *psihološka barijera* koja vlada među ljudima, koji treba da putuju i koriste turističke i druge usluge, potpuno da *nestane* i omogući povratak globalnog turizma na staro već u drugoj polovini 2021. godine (?) itd.

Većina politički pa i globalno odgovornih donosilaca odluka oglušavala se o upozorenja većeg dela medicinskih stručnjaka i naučnika koji su još u martu i aprilu 2020. upozoravali da bi kovid-pandemija, s obzirom na žilavost i trajanje delovanja novih sojeva virusa, mogla da dovede u pitanje i principe ekonomskih i ljudskih sloboda, kao i da ugroze ljudska prava, da poremete dopušteni intervencionizam u društvenoj organizaciji, intervenišući u odnose među ljudima.

2.2. Globalno ekonomsko preispitivanje

Da li države u kovid-krizi smeju nekontrolisano, navodno preventivno, da emituju kupovnu moć, ili da se zadužuju bez obzira na kasnije posledice? Na to pitanje nema pouzdanog odgovora izuzav besmislene prakse: zadužujmo se jer svi tako čine. To nije zabrinjavajuće samo danas. Već je mnogo pre pandemije konstatovano da globalni dug nikada nije bio veći.⁸ Danas je već samo javni dug u svetu dostigao vrednost 3,5 globalna BDP.

Druga dilema je (tipična neekonomска) intervencija ograničavanja sloboda. Reč je o merama obavezognog karantina, izolacije gradova i porodica, eventualnog obavezognog vakcinisanja i podvrgavanja netipičnim ali obaveznim zdravstveno-bezbednosnim merama.

Sa druge strane došlo je i do netipičnih reakcija globalno uticajnih institucija kao što je Svetski ekonomski forum (WEF) ili Vatikan, bolje rečeno već pominjanog delovanja pape Franje, kao posebno formalno-neformalne institucije. Kada je Klaus Švab, osnivač svojevremeno veoma tvrdokorne neoklasične poslovne ustanove Svetskog ekonomskog foruma, u godini kovid-krize založio za rekonceptualizaciju globalnog privrednog razvoja, to je za retke učesnike i posmatrače bilo neočekivano. Već ranije se govorilo o

⁸ Vukotić V., Šuković D., Rašević M., Lutovac Z., Goati V., Petrović P.- red, (2019), str. 5-7

tome da je ključna svetska kapitalistička ustanova „okrenula čurak naopako, i da se zalaže za socijalizam“.⁹ Ovaj preterani zaključak najbolje je demantovao sam Klaus podvlačeći sledeće: „Sad je momenat kad moramo da prevaziđemo eru nesporazuma, izborimo se sa pandemijom i postavimo temelje novog poretka koji bi bio zasnovan na obnovljenom međunarodnom poverenju i poštovanju“. Pri tome je još dодao da je uveren da je 2021. godina ključna za (dalju) sudbinu čovečanstva. WEF je odlučno konstatovao brojne „šupljine u organizovanju zdravstvenih sistema posebno su uočene kod najbogatijih država poput SAD, Engleske, Italije, Španije Francuske...“ Odlučivši se da se januarski uobičajeni skup poslovne elite sveta ove 2021. godine odloži, i da se umesto u mondenskom zimovalištu Kran Montana naknadno održi u letu 2021. u Singapuru, učesnici su na određen način podržali rekonceptualizaciju, koja podrazumeva, između ostalog i sledeće:

- da se *prizna današnji i budući značaj Azije* u oblikovanju svetske ekonomске scene i poretka;

- da se sa uobičajenih tema o tokovima svetskog finansiskog i realnog kapitala, ekonomiji i društvu znanja, eventualno migracija i ekonomiske bezbednosti odlučnije skrene ka temama *globalne opšte bezbednosti, prevencije siromaštva, kontrole nejednakosti, naravno* ostajući pri tome utemeljeno na pokušaju upravljanja akcijom za klimu.

Ništa od ovoga verovatno ne bi bilo da kovid-pandemija nije sa toliko različitim strana pogodila čovečanstvo, pri tome produbljujući nejednakosti, jaz između malih i velikih nerazvijenih i razvijenih, veoma nepravično pogađajući sektor usluga, naročito turističkih i drugih komplementarnih delatnosti, onih ekonomija koje nazivamo monokulturne usled karakteristika nasleđene i nerazvijene privredne strukture.

2.3. Pristup Kine

Kina je prva osetila sve zle čudi Kovid-19. Bez obzira na loše poruke iz inostranstva o navodnoj krivici ove velike zemlje za pojavu virusa, usled hipoteze da joj je pobegao iz laboratorije, a ne da je nastao sa pijace u Vuhanu, i bez obzira na rigidano postupanje kineskih vlasti sa pacijentima, lekarima i novinarima, njena strategija je bila konzistentna. Sve je bilo u znaku doslednog⁹ Ovakav stav u nas iznosi inače vrstan ekonomski novinar i analitičar miša Brkić. U svetu je daleko veći broj teoretičara tzv. desne plibaralne provenijencije koji žale za napuštenim tržišnim principima, što zaista može da rezultira teškim kasnijim poremećajima svetske ekonomije, između ostalog i povampirenje inflascije usled štampenja pandemijskog interventnog novca, širom sveta.

zatvaranja, strogih sankcija i strateškog rada na prevenciji posledica širom sveta. Kineska meka zdravstvena diplomacija, pokazala je između ostalog kako se očekivani ekonomski slom može ispostaviti kao smanjenje stope rasta od potencijalnih 6% na 2,5%, i ništa više. Masovna proizvodnja i doniranje medicinskog materijala, dopunjena je brzim razvojem tehnologije za masovnu vakcinaciju. Kineska vakcina danas se primenjuje pored Kine i u Indiji, kao i većni arapskih zemalja, dakako i u Srbiji i okruženju, što iznosi skupa blizu polovinu svetske populacije. Ako ima pobednika zdravstvene strategije protiv kovid-krize, to bi bila kineska, bez pobzira na teškoće i kontroverze, koje Kinu prate od početka do kraja pandemije.

Najednostavnija slika koja obilazi svet današnjice o Kini je njena autoritarna vlast, nedostatak ljudskih sloboda i rigidni sistem upravljanja. Neumljivo je dokazano da Kina nije više egalitarna komunistička privreda, već zemlja posebnog crvenog kapitalizma, koja uspeva da iskoristi gotovo sve potencijale globalizacije, slobodne trgovine, svetskog tržišta pa i tehnoloških revolucija. Prethodno se, na osnovu teorije čiste tržišne ekonomije, nije ni mogao pretpostaviti sadašnji potencijal njenog ekonomsko-tehnološkog razvoja.

Danas Kina pokazuje, ne samo da je u stanju da se uspešno izbori sa najvećim ekonomskim udarom pandemije, već i da deluje dugoročno na planu suzbiljanja siromaštva. Evo dokaza: Svetska štampa je ovih dana prenela da se u „u proteklih 18 godina više od 100 miliona ljudi iz 832 siromašna kineska okruga i 126.000 siromašnih sela oslobodilo siromaštva“, čime je ostvaren novi svetski rekord. Time je Kina uspešno rešila apsolutno siromaštvo, pa i čitavo siromaštvo u regionu. To je prepoznati cilj održivog razvoja Ujedinjenih nacija, promovisan 2015, koji je Kina uspela da ostvari 10 godina pre nego što se na to obavezala, shodno agendi Ujedinjenih nacija o održivom razvoju, odnosno do 2030¹⁰.

2.4. Moralni, verski i ostali autoriteti

Papa Franja je na odličan način istupio još u vreme prolećnih i letnjih kovid-previranja i pozvao na solidarnost. Prethodno je više puta upozoravao na nedovoljnu humanost globalnog poretku, kao i na manjak solidarnosti i čovekoljublja. Takođe je više puta ponavljao svoj koncept „zelenog razvoja zasnovanom na bratstvu i solidarnosti ljudi celog sveta“.

¹⁰ Izvor: <https://beta.rs/ekonomija/ekonomija-srbija/144462-kineski-primer-novi-put-okaz-smanjenja-siromastva-u-svetu>, pristup 15. mart 2021.

Njegova enciklika „*Laudato see*“ (Čujte i počujte - o brizi za naš zajednički dom) iz 2012. bila je prvi verski akt globalnog karaktera, kojim su vernici pozvani na priključenje opštoj akciji za klimu, kao i drugim promenama kojim se zahteva spas Planete. Bila je to dobra okolnost i podsticaj za novu moralnu akciju pape. To ohrabruje uprkos mešetarenju u nesreći koje demonostriraju mnoge zemlje u vreme kovid-krize, špekulišući vakcinama, medicinskom opremom ili potencijalnim antikovid elektronskim pasošima.

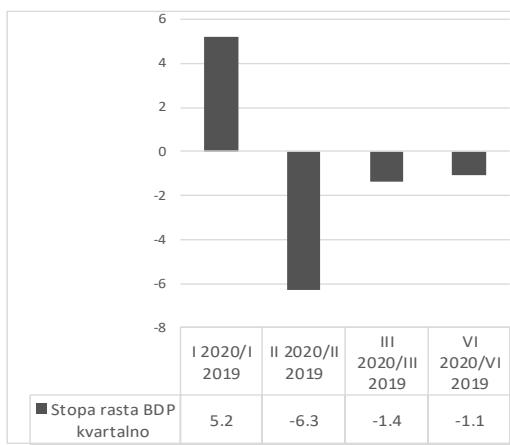
Svetска zdravstvena organizacija je takođe svetao primer dobrih akcija usmerenih na solidarnost ljudi u krizi. SZO je više puta apelovala (posebno na razvijene zemlje) da se dogovore i solidarno raspodele medicinsku opremu i sredstva, a kasnije i da vakcincu razvijaju i tretiraju kao „globalno javno dobro“, odnosno da bolje sarađuju i ne svaljuju krivicu na druge (kritika Trampove „antikovid politike“). Takođe je apelovala za pomoć siromašnim zemljama, kako bi one na vreme i lakše došle do vакcine, i kako bi je u zajedničkom cilju primenjivale istovremeno sa ostalima.

3. SRBIJA U KOVID-KRIZI

3.1. Opsesija „najboljim rastom“

Srbija je zvanično zemlja „uspešne ekonomije“ u kovid-krizi, zbog toga što se navodno dobro nosi sa minimalnom recesijom. Slika 1. jasno pokazuje da je kratkoročni rast u Srbiji pod snažnim udarom Kovid-krize, jer su ostvarene zvanično negativne stope rasta u tri poslednja kvartala 2020.

Slika 1. Stope rasta/smanjenja BDP Srbije po kvartalima u 2020., u odnosu na isti period 2019. (Izvor RZS)

Prvi kvartal je prošao faktički bez velikih posledica zatvaranja koje je nastupilo od uvođenja vanrednog stanja 15 marta, kada je kriza već uzela ekonomski danak u susednim zemljama. Taj rast od 5,2% izmerenog BDP u I kvartalu 2020. u odnosu na isti period prethodne godine može se objasniti dobrom sezonom poljoprivrede,

domaćeg seoskog turizma, kao i zaletom industrije iz poslednjeg kvartala 2019. U II kvartalu ekonomska aktivnost je počela da pada tempom kojim bi sigurno i dalje padala, da se mere protiv pandemije nisu veoma brzo, ali i nedosledno menjale. To što je godina verovatno okončana sa smanjenjem statističkog BDP od oko 2% (najniži pad u regionu) i „drugi najveći uspeh u Evropi“ nije dovoljan razlog za optimizam u pogledu pozitivnog učinka, koji se pripisuje vladajućoj strukturi¹¹.

3.2. Preispitivanje statističkih rezultata

Čak i sama dinamika objavljuvanja statističkog rasta za Srbiju je upitna. Najpre je, sredinom 2020, MMF prognozirao za Srbiju pad od 3%, a naši statističari i vlada pad od 1%, dok je predsednik, koji uvek u javnost izlazi sa sopstvenim procenama pre zvaničnih ustanova koje se time bave, rekao da će raditi na tome „da pada uopšte ne bude“. Konačno, već pre isteka 2020. godine RZS je izneo „fleš procenu“ po kojoj je BDP u 2020. smanjen za 1%, da bi evo, tokom marta 2021, RZS izneo opet kvatralni „fleš podatak“ o smanjenju BDP u IV kvartalu za 1,1% u odnosu na isti kvartal 2019. Kao da državni zavod za statistiku u poslednje vreme nema volje (ili motivacije) da saopšti ni jedan negativno (na lošije) revidirani podatak po osnovu preciznije procenjene stope, na primer o samnjenu BDP za celu godinu, što je neminovna posledica kvatralnih korekcija (slika 2). Da se samo procene RZS redovnuo usaglašavaju i oprezno saopštavaju predsedniku države, to ne bi bilo nikakav posebna problem, ali je veomja loše ako se izgubi poverenje u profesionalizam državnih ustanova, pa bi i stvarne procene i njihovu reviziju, RZS trebalo da saopštava istovremeno javnosti kada i predsedniku.

3.3. Rast na duži rok

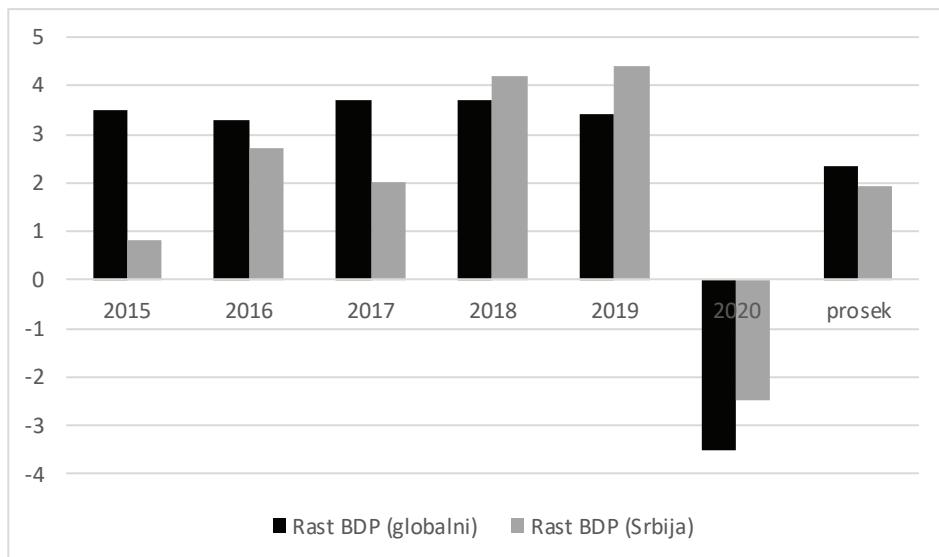
Ako se pažljivo uporede stope rasta globalnog i srpskog BDP, tokom poslednjih 5 godina, očigledno je da je stopa rasta svih prethodnih godina osim u godini kovid-krize u Srbiji bila niža nego u svetu (podaci Svetske banke). Čak je i prosečna stopa rasta srpske privrede za celo poslednje petogodište niža od svetskog proseka za više od 0,2 procentna poena (slika 2). A sve govori da bi stvari trebalo da stoje obrnuto. Naš BDP po kupovnoj moći niži je od prosečnog dohotka u svetu, za oko 25%, jer je tokom protekle tri decenije srpska ekonomija imala negativan kumulativni rast i u odnosu na svetski prospekt.¹²

---

¹¹ Vlada Republike Srbije 2020, 2021

¹² O istorijatu, rasta i razvoja Srbije i sveta, u kontekstu bespuća ekonomske politike u Đukić (2019), str. 89 - 95.

Slika 2. Stope rasta BDP Srbije i sveta 2015-2020. (Izvor WB)

3.4. Rast BDP Srbije u širem kontekstu

Rast u širem kontekstu, koji uzima u obzir promene za 7 godina, na osnovu evidentiranih podataka do 2020., kao i prognoza Svetske banke (za 2021. i 2022.) daje tek za nijansu povoljnije relacije (Tabela 1). Dobra vest je da prema ovako uporedivim podacima na duži period od 5 godina, stopa rasta srpske privrede ima trend poboljšanja. U odnosu na rivale u okruženju. Srbija se nalazi na trećem mestu, iza Bugarske i Albanije. Njena stopa rasta u ovom periodu mogla bi biti samo za nijansu bolja od Hrvatske i proseka sveta, a iznad Makedonije, Crne Gore i BiH. Ovakvi nešto uspešniji izgledi Srbije dolaze usled procena manjeg oštećenja koje bi Srbija imala u odnosu na okruženje u vreme kovid-krize.

Međutim, nisu uzeti u obzir lošiji izgledi Srbije da ostvari visok rast u postkovid periodu usled dublje budžetskog deficit-a (u 2020., blizu 10%, a u 2021. sigurno ne manje od 5% BDP). Kako deficit, tako i povećane i opterećujuće dužničke obaveze koje će opterećivati privredu zemlje na duži rok, morale bi negativno da utiču na perspektive rasta u dužem roku.

Tabela 1. Srbija, svet i zemlje regiona - uporedivi rast 2015-2022, sa prognozama WB za 2021. i 2022.

Zemlja	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Prosek
Srbija	0.8	2.8	1.9	4.4	4.2	-2	3.1	3.4	2.32
Hrvatska	2.3	3.2	3	2.6	2.8	-7	6	5	2.23
BiH	3	3.1	3	5.1	4.1	-14.9	6.1	3.9	1.67
Sev. Makedonija	3.8	2.4	1.5	2.7	3.6	-5.1	3.6	3.5	2
Crna Gora	3.4	2.9	4.2	4.1	2.2	-14.9	6.1	3.9	1.48
Albanija	2.2	3.4	3.8	3.6	3.5	-6.7	5.1	4.4	2.41
Bugarska	3.6	3.9	3.8	3.1	3.7	-5.1	3.3	3.7	2.5
Svet	2.8	2.4	3.5	3	2.2	-4.3	4	3.8	2.17

3.5. Institucije kao razvojni faktor

Institucije u Srbiji takođe su pod snažnim pritiskom kovid-krize. Uz ogromne rashode neefikasne države, maksimalnu državnu pomoć i slabljenje moći javnog sektora, nema ni uslova za razvoj preduzetništva, konkurencije niti za povećanje produktivnosti rada. Kao jedan od najboljih primera su nalazi i preporuke Evropske komisije i EU saveta koji su upućeni Vladi Srbije¹³. Nakon ocene dobrih rezultata u ekonomiji dolazi se do stava o nerešenim aferama u zemlji, koje se opet, sve od reda, tiču ekonomije. Da pojasnimo, Evropski savet pomije da Srbija nije rešila (istražila i neutralisala) delovanje mehanizma za izvlačenje novca u aferama Krušik, Jovanjica i Telekom. Ovde nema prostora da se govori o pojedinačnim društveno-ekonomskim efektima gubitaka javnih preduzeća, dakle i društva, kao i za obrazloženje posledica ogromne kriminalne dobiti, koja je ostvarena u sprezi privatnog interesa i javnih projekata, niti o državnoj podršci Jovanjice, vezama vlasti sa „kriminalnom grupom navijača“.

Ne može se poreći da ove afere, crno tržište i korupcija ne utiču na perspektive ekonomskog rasta i razvoja Srbije. Nema takođe potrebe da se analiziraju evidentne štete i gubici kompanije Krušik - Valjevo zbog posebnih

¹³ European commission, 2020, p. 23.

monopolskih uslova trgovine oružjem i vojnom opremom za privilegovane. Ovde preostaje da se pomene da je reč o posebnoj vrsti institucionalne zloupotrebe - kombinaciji tzv. političkog pritiska na medije, zloupotrebe javnih fondova i ekonomskih pritisaka na medijsko delovanje, kao i ugrožavanja tržišta, odnosno restrikcije konkurenčije. Da li je za objašnjenje trendova rasta i razvoja potrebno još nešto?

ZAKLJUČAK

Dok su skoro sve zemlje sveta (kao i MMF uostalom) preuzimale mere i akcije bez presedana izgledi su ostali neizvesni¹⁴. Da li će odnosi: država–privreda–banke–zdravstveni sistem, zahtevati neku drugu, najnoviju normalnost? Kakva je, u tom kontekstu, buduća uloga MMF-a, Svetske bake, OUN i SZO?

U svakom slučaju zdravstvena i opšta bezbednost, kao i ekološka stvarnost, biće tesno povezane sa ekonomsko-politikčkom i regulatornom vlašću. Možda je najbolje ponoviti iskaz Pape Franje da „krize imaju sposobnost da pojačavaju postojeće nepravde na koje smo se bili navikli... ali mogu potencirati najbolje prakse i reakcije među nama...“ Ideja da „autentični razvoj mora da promoviše sve ljude i celog čoveka“ već je ranije vidno i principijelno istaknuta u Enciklici (*Popullorum progressio 14*).

Strukturne promene proističu iz stvarnosti koja se menja evolutivno, što je dominantno uslovljena tehnološkim napretkom, a javljaju se kao prinudan i brz proces uslovljen krizom¹⁵. Danas nema ni jedne činjenice koja bi, po definiciji delovala nepovoljno, kada su u pitanju strukturne promene u izgledu u postkovid ekonomiji. U svetu se uveliko govori o „zelenom“ postkovid oporavku. Naravno da će uslovi za inkluzivan i zeleni rast u svetu biti prilično različiti. U slučaju ekonomskog buma nakon epidemije, valja postaviti bazične ciljeve strateške strukture nove ekonomsko-tehnološke stvarnosti. Šta je prioritet?

Početak odgovora naznačila je Svetska banka. U slučaju Srbije to su kvalitetan zdravstveni sistem i bolje odnosno funkcionalno obrazovanje. Srbiju čeka još čitav niz sistemskih stabilizacija, poput onih fiskalnih, na koje je veoma dobro ukazao Fisklani savet, posebno u najnovijem dokumentu

¹⁴ Kristalina Georgieva *Message from the managing director* (2020), <https://rs.n1info.com/biznis/gligorov-pad-bdp-srbije-u-2020-u-vreme-korone-je-32-odsto/>

¹⁵ Đukić, (2020)

u kome pretežu kritičke ocene predloga budžeta za 2021. kao i alternativni predlozi¹⁶ u odnosu na vladine mere i projekcije.

Što se tiče izazova i mogućih prilika de se postkovid period iskoristi, evo pojednostavljnog spiska mogućih koristi na tom planu: revitalizacija postojećih kapaciteta sistema javnog zdravlja i izgradnja novih, koji će predstavljati bolji odgovor na izazove novih pandemija; dodatna ekonomizacija (uštede) u proizvodnji i uslugama, kroz smanjenje troškova energije, rada i materijala, radom na distanci. To će dovesti do bolje tehnološke osposobljenosti, informatičke opremljenosti i organizacije radnih komunikacija, efikasnijeg korišćenja energije, unapređenja energetske efikasnosti u javnim službama. Neminovan je porast udela obnovljivih izvora u energetskom miksu i ubrzanje ekološke tranzicije (greening) energetike. Takođe bi jedan od posrednih benefita i iskustava iz kovid-krize, trebalo da bude bolja, efikasnija i kvalitetnija javna administracija, kao izrazito ekonomска činjenica.

Svet definitivno neće postati drugačiji zbog sučeljavanja ljudi s istim problemom i neprijateljem koji ne štedi ni moćne ni bogate. Međutim, svest o krizi kao zajedničkom problemu ostaje. Kao i mogućnost da se iskoristi revolucionarni potencijal krize, kako u tehnologiji tako i u glavama ljudi, širom sveta. Restrukturiranje nije više moguće razdvojiti kao strategiju koja tretira bazne prirodne resurse kao što su voda, vazduh, obradivo zemljište i ekosistemi, u odnosu na novi pristup stvorenim resursima kao što su institucije, kultura, obrazovanje, znanje, informacija, soldarnost, ili naučna istraživanja i oslovojeni prostori novih tehnologija. Tzv. „nova normalnost“ u koju spadaju ekološka svest i zdrave životne navike ljudi, istovremeno čine i deo paketa (r)evolucije održivih institucija, kako onih državnih, tako i civilnih, koje bi mogle da predstavljaju zrelu postkovid platformu održivog razvoja, u globalnim okolnostima.

---

¹⁶ Kada je u štampi objavljena vest da je Fiskalni savet predlaže stečaj kompanije *Air Serbia*, „odgovorni“ ministar je javno poručio da je „savet opsednut“. Kritika i predlog alternativnih mera dat je u dokumentu (Fiskalni savet 2020a).

COVID CRISIS AS CHALLENGE FOR THE STRUCTURAL CHANGES OF THE SERBIAN ECONOMY AND SOCIETY

Abstract

The whole previous 2020 year has been passed in the sign of uncertainties and temptations caused by the pandemic. The global recession, the deepest after the Second World War, started up many of strategic, developmental and structural questions, connected with economic development in a whole. Economic consequences of covid-19 crisis objectively could not be much more convenient in Serbia than in the rest of the world. So, there are many reasons for the testing of "Serbian best economic results" not only in the region, but even in Europe, and to be revaluated from the aspect of sustainability and quality of growth. In spite the statistic rete of GDP decreasing economic activity in the country as well as sectorial losses and coasts of adopting to "new normality" need much more analysis of changes perception of the post-crisis growth. During the 4-th wave of pandemic, we hope the last one in Serbia, it seems to be more useful to discuss the structural changes of economy and whole social system, to advance long-term chances for the development and share prosperity.

Key words: Covid-crisis, Economic Policy Measures, Champion's Growth, Post-covid Recovery, Structural Changes

LITERATURA

Đukic, P., (2020), "Covid-19 pandemic - Security, Economy and Politics Realibility of Global and Local Assessments" *Economics, innovative and Economics research Journal*, 15, 2020, (p. p. 5-8) volume 10, Decembar 2020.

Đukić, M. P., (2018), "Makroekonomska teorija i politika: Srbija između stabilizacije, rasta i reformi", u monografiji *Ekonomski teorija u periodu 1958-2018*, Institut ekonomskih nauka, (Drašković B. Minović J. Hanić A. - ur.) Beograd, (str. 204-231)

Đukić M. P., (2019), *Bespuća ekonomske politike u Srbiji – tranzicija, institucije, razvoj*, Tehnološko-matalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd

Đukić M. P., (2020), “Ekonomsko-politički i razvojni izazovi kovid krize”, Naučno društvo ekonomista i Ekonomski fakultet, Beograd, skup Ekonomska politika za 2021, monografija u štampi.

European commission (2020), SWD (2020) 352 Final Commission staff working Document Serbia 2020 Report, Brussels, 6.10.2020

Fiskalni savet Republike Srbije (2020), “Ocena predloga rebalansa budžeta Republike za 2020. i preporuke za fiskalnu politiku u 2021. godini”.

Fiskalni savet Republike Srbije (2020a), “Ocena predloga budžeta za 2021.”,

Georgieva Kristalina (2020), Message from the managing director <https://rs.n1info.com/biznis/gligorov-pad-bdp-srbije-u-2020-u-vreme-korone-je-32-odsto/>

Habermas Jurgen (1982), *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb

Milanović B. (2020), “Kriza će dovesti do otklona od neoliberalizma”, Novosti 26. Travnja 2020. <https://www.portalnovosti.com/branko-milanovic-kriza-ce-dovesti-do-otklona-od-neoliberalizma>

Papa Francisko (2020) „Sukobi se ne rešavaju zaboravom već dijalogom“, Politika, 1. novembar 2020, str. 6,7.

Stiglic J., (2020) „O kovid krizi“, Danas 9.04.2020.

Stiglic J., (2020) Mere protiv korona krize u SAD loše koncipirane, <https://biznis.rs/u-fokusu/mere-protiv-korona-krize-u-sad-lose-koncipirane-novac-dati-onima-kojima-je-najpotrebniji-tvrdi-stiglic/>, pristup 6.7.2021.

Stiglitz J., (2020 a) Rewriting the Rules of the European Economy – An Agenda for Growth and a Shared Prosperity, W.W Norton & Company, USA 2020-04-01

Vlada Republike Srbije (2020) Fiskalna strategija za 2020. sa projekcijama za 2021. i 2022. godinu, maj 2020.

Vlada Republike Srbije (2020a) „Program ekonomskih mera za smanjivanje negativnih efekata prouzrokovanih pandemijom virusa Kovid-19 i podršku privredi Srbije“. https://privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2020/04/Ekonomske-Mere_prezentacija_konacno.pdf [Pristupljeno: 5/04/2020]

Voren Smit (2020) “Najgore je iza nas – ekonomista i nobelovac o krizi izazvanoj pandemijom”. <https://talas.rs/2020/05/13/najgore-je-iza-nas-ekonomista-i-nobelovac-vernon-smit-o-krizi-izazvanoj-pandemijom/> , pristupljeno 7.12.2020.

Vukotić V. Šuković D, red. (2010), Kriza i razvoj, Institut društvenih nauka, Beograd.

Vukotić V., Šuković D., Rašević M., Lutovac Z., Goati V., Petrović P.-red, (2019) Dug i (ne) razvoj Institut društvenih nauka, Centar za ekonomski istraživanja (str. 27-35)

World Bank (2020), <https://data.worldbank.org/country/serbia?view=chart> (pristupljeno: 12/09/20)

Wilkinson G. Richard & Pickett Kate (2009), Why more Equal Societies almost always do Better, Allen Lane, London

Pregledni članak

SERBIAN ECONOMY, HEALTH AND SOCIETY IN THE COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC

Lidija Madžar*

lidi.madzar@gmail.com

Abstract

The COVID-19 coronavirus pandemic has brought a new reality to the contemporary economy and society, and has also led to inevitable economic, health, social, psychological, and mental consequences. Macroeconomic data indicate that Serbia has begun to face the recession caused by this health crisis, which has mostly affected its budget and public debt, tourism and transport, and to a lesser extent industry, construction and foreign trade. Serbia has already used most of its available fiscal space at the beginning of the pandemic, by paying a package of incentives worth almost 13% of domestic GDP, and in early 2021, it adopted a new package of measures to help the economy to prevent mass layoffs and more efficient fighting a pandemic. The healthcare system of Serbia also experienced great pandemic shocks. Since the total health expenditures in the period from 2012 to 2017 recorded a certain decline, Serbia faced the inevitable growth of these costs due to poor equipment and weak capacities of the healthcare system, but also increased needs for drugs, vaccines and equipment. Since the beginning of the pandemic, Serbia has received the largest financial assistance for fighting this disease from the EU, followed by Norway, the US and Switzerland. Finally, with the appearance and spread of the virus came the initial shock, followed by the emergence of negative emotions in the population, general anxiety, restlessness, nervousness, and depression, difficulty controlling emotions, fear, and mental illness.

Keywords: COVID-19, economic consequences, recession, fiscal incentives, health expenditures and assistance, psychological and mental consequences.

JEL CLASSIFICATION: H51, H60, I18, I19

---

* Faculty for Finance, Banking and Auditing, Alfa BK University, Belgrade.

INTRODUCTION

At the end of 2019, a new strain of coronavirus was discovered in China – *COVID-19*, which had not been identified in humans until then. Coronaviruses are viruses that usually circulate among animals, while some of them can spread to humans. After they pass from animals to human, they are further transmitted among humans.¹ Although the characteristics of this virus are still insufficiently researched and doubtful, and even in some cases contradictory, the latest data indicate the ease and speed of its transmission among people, but also its health risks and fatal outcomes. Namely, it causes a wide range of diseases, from the common cold, to more serious diseases such as severe pneumonia, shortness of breath, sepsis and septic shock, heart problems, Middle East Respiratory Syndrome (MERS), and Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS).

A new epidemic of the coronavirus, which was first discovered in December 2019 in the Chinese city of Wuhan, is developing rapidly. On January 30, 2020, the World Health Organization (WHO) announced that the new epidemic represents a state of emergency in public health on a global scale, while on March 11, 2020, a pandemic of *COVID-19* virus was declared. By the second half of February 2021, there were slightly more than 110 million confirmed cases of infection, and 2.45 million reported deaths in the world, of which the most in the United States (US) and Europe.² In Serbia, the first case of coronavirus *COVID-19* was recorded on March 6, 2020. By the second half of February 2021, 434,122 confirmed cases of infection and 4,321 deaths were reported, while the mortality rate was 1%.³ At the time of writing this paper, a state of emergency has been declared in some Serbian cities, with the aim of fighting pandemics more effectively. In addition to the inevitable economic and serious health consequences, the coronavirus *COVID-19* also has its negative psychological, mental, and social consequences, such as social isolation, stress, anxiety, fear, depression, loneliness, development of mental illness, and others.

---

¹ Ministarstvo zdravlja Republike Srbije (2021).

² World Health Organization (2021).

³ Ministarstvo zdravlja Republike Srbije and Institut za javno zdravlje "Dr. Milan Jovanović Batut" (2020).

1. SERBIAN ECONOMY DURING THE *COVID-19* VIRUS PANDEMIC

Macroeconomic data indicate that Serbia was in a relatively favourable position in the period before the outbreak of the crisis caused by the coronavirus *COVID-19* pandemic. In 2019, Serbia experienced a GDP growth of 4.2%, while its unemployment rate was officially at its lowest level in the last decade and amounted to 10.4%.⁴ However, the Serbian economy has begun to face a more serious recession, caused by this health crisis. According to the Statistical Office of the Republic of Serbia, gross domestic product (GDP) in 2020 experienced a real decline of 1.1% compared to 2019, while gross fixed capital formation recorded a real decline of 2.8% in compared to the previous year.⁵ The Office also estimated that GDP in the second quarter of 2020 decreased by as much as 9.2%, while in the meantime there was also a decline in foreign trade, with a drop in exports by 3.5% and a downfall in imports by 3% compared to 2019.⁶ All of this has led to the adoption of a comprehensive urgent monetary, fiscal and banking measures that the Government continues to implement in order to mitigate the negative economic effects of the pandemic. This health crisis hit the budget of the Republic of Serbia much more than it was expected, leading to a conceivably largest fiscal deficit of 8.9%, which is higher by about 40% compared to the largest deficits so far from 2012 and 2014. The costs of these measures have certainly affected the growth of public debt to 60% of GDP.⁸ The negative effect of the pandemic is reflected in the significant reduction of economic activities, primarily in the transport and tourism sectors, as the most affected by the current health crisis, and to a lesser extent in production, construction and foreign trade.

The *COVID-19* virus pandemic, measures to combat it, as well as a package of incentives whose value in 2020 amounted to almost 13% of domestic GDP, began to take a toll on the Serbian economy, with a projected 3% reduction in GDP in 2020, and an optimistic recovery expectation during 2021. Serbia already used most of its available fiscal space at the beginning of the pandemic, which already in the second quarter of 2020 led to a

---

⁴ Organisation for Economic Co-operation and Development (2020).

⁵ Republički zavod za statistiku (2020b).

⁶ Organisation for Economic Co-operation and Development (2020).

⁷ Republički zavod za statistiku (2020a), p 1.

⁸ Fiskalni savet Republike Srbije (2020), p 8.

contraction in economic activities by 6.4%.⁹ Although this trend of declining GDP was less pronounced than in neighbouring countries, it nevertheless led to a slight increase in unemployment and the risk of poverty. As the economy has apparently entered a recession and public debt has begun to raise sharply, the future fiscal space to stimulate recovery is limited, which requires implementation of comprehensive reforms with the aim to return the country's economy to its path of sustainable growth. The program of economic measures of the Republic of Serbia to support the economy during the state of emergency included tax policy measures, direct assistance to the private sector, measures to preserve corporate liquidity, as well as other measures such as a moratorium on dividend payments until the end of the year and fiscal incentives to stimulate domestic demand. The value of these measures was estimated at 5.1 billion euros (11% of GDP). The implementation of these measures began on April 13, 2020.¹⁰

Despite all that, it can be said that the Serbian economy, supported by a rapid package of fiscal incentives, showed some signs of resistance to the first pandemic wave's impact, as well as its ability to recover from the initial shock of the health crisis.¹¹ In the meantime, however, it has become clear that the Government needs to strengthen its determination, fiscal strategy, adequate response mechanisms to the crisis, as well as for conducting social dialogue. Yet, this pandemic has mostly affected micro and small enterprises in Serbia, leading to an effective reduction in working hours during the second quarter of 2020. The International Labour Organization and the European Bank for Reconstruction and Development estimate that this decline is equivalent to the loss of 510,000 full-time permanent jobs. During the second quarter of 2020, working hours in Serbia dropped by an estimated 14.8%, while part-time jobs, as well as those jobs in which workers were forcibly sent on leave, participated the most in this decline.¹² This report also identified eight sectors that are most at risk from the health crisis impact on unemployment. These are wholesale and retail, accommodation services, traffic, food and beverages, other services, forestry and deforestation, as well as farming and livestock production. In these sectors, over 700,000 workers are in immediate risk of losing their jobs due to the characteristics of the activity they perform,

⁹ The World Bank (2020).

¹⁰ Naled (2020), pp 8-9.

¹¹ Ralev (2020).

¹² International Labour Organization and European Bank for Reconstruction and Development (2020), p 7.

while this risk will certainly continue to grow as the health crisis continues. In February 2021, the Government adopted the third package of economic measures to help the economy worth 249.4 billion dinars, with the goal of preventing mass layoffs. These measures this time include sector assistance to small, medium and large enterprises, as well as the payment of half of the minimum wage for employees over three months. These measures finally put the emphasis on helping the most vulnerable sectors of the economy, such as road transport, catering, tourism and car rental agencies.¹³ Although these somewhat more selective measures are not directed only at those sectors that really need help the most, it is expected that they will certainly mitigate the impact of the pandemic on the economy and employment, as well as that there will be inevitable further budget deficit growth.

2. SERBIAN HEALTHCARE SYSTEM DURING THE *COVID-19* PANDEMIC

The chronic problem of financing the healthcare system in Serbia lies in its high costs, as well as in insufficient funds to meet its needs. Despite its moderate development, Serbia recorded a decline in the most significant indicators of health expenditures in the period from 2012 to 2017. However, to this we should add the fact that the *COVID-19* coronavirus pandemic, its economic consequences, and the accompanying fiscal and health measures naturally led to the emergence of large health expenditures and a severe fiscal deficit.¹⁴ The Serbian Government has faced rising healthcare costs because of the fact that the country has poor health equipment and more modest health capacities than was expected. In the difficult circumstances of the crisis, the Government managed to procure a huge amount of vaccines and the necessary health equipment, investing in existing facilities, as well as in building of new hospitals. In that sense, it has invested slightly more than 8 billion dinars (about 70 billion euros) in the construction of special *COVID* hospitals in Batajnica and Krusevac.¹⁵ Given the fact that the pandemic continues for a long time, further allocations of bulky funds for the population healthcare are expected. The budget of the Republic of Serbia for 2021 envisages

---

¹³ Vlaović (2021).

¹⁴ Madžar (2020), p 65.

¹⁵ Stevanović (2020).

additional funds for the healthcare protection (procurement of vaccines and medicines, protective equipment, medical devices, and for capacity building investments) amounting almost 400 million euros.¹⁶ Given that the pandemic is not abating, these funds should largely cover all additional investments to keep the national healthcare system on standby.

Since the outbreak of the coronavirus *COVID-19* pandemic, Serbia has received the largest financial assistance for fighting this disease from the European Union (EU). Responding to this crisis, the EU very quickly made 93 million euros available to Serbia, of which 15 million euros were earmarked for the immediate response to this situation, while 78 million euros were assigned for the medium-term economic recovery.¹⁷ The EU has also enabled our country to change the purpose of unspent funds from its Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA) and ongoing projects. At the end of March and during April 2020, the EU also made available to Serbia 15 million euros to finance urgent needs from current programs and contracts within the United Nations Development Program (UNDP) and the United Nations Office for Project Services (UNOPS). The EU also approved the use of additional 3 million euros for Serbia to finance the costs of procuring medical equipment. At the end of 2020, at the request of the Serbian authorities, a new donation arrived from the EU in the form of protective medical equipment, as a part of its Civil Protection Mechanism.¹⁸ In addition, in March and April 2020, the Kingdom of Norway donated 5 million euros to Serbia for the purchase of necessary medical equipment, while the Government of Switzerland allocated a donation of around 470,000 euros in the same period. In addition to its medical experts, China also sent a large donation to Serbia in the form of respirators, coronavirus tests, protective suits, gloves, masks, medicines, etc. This medical equipment was partially procured from EU funds in the amount of 450,000 euros.¹⁹

The US Government has also allocated \$ 1.2 million to help Serbia's health system increase testing, support technical expertise, improve communication, and engage the community. USAID also provided \$ 150,000 to Serbia for food and other forms of support to the elderly, as well as the most vulnerable families and populations. In addition to this amount, the United States has provided Serbia with about \$ 5.4 million in assistance over the past 20 years

¹⁶ Fiskalni savet Republike Srbije (2020), p 11.

¹⁷ Beta (2020a).

¹⁸ Beta (2020c).

¹⁹ Glavonjić (2020).

to improve the functioning of Serbia's health care system.²⁰ At the end of March 2020, Serbia also received donations from the national enterprises and sports associations, humanitarian organizations, as well as from individuals in response to the call of the Government for assistance in procuring necessary medical and protective equipment in the fight against the pandemic. The Government received one of the largest corporate donations, in the form of medical equipment for the needs of health centres throughout Serbia, from the company *Philip Morris* in the total value of 400,000 euros. As part of this donation, video and standard laryngoscopes, infusion pumps, monitors with central monitoring systems, respirators, and inhalation sedation devices were procured. Many individuals joined this action, donating significant funds for the purchase of respirators, protective equipment, hygiene packages, and other medical equipment. Numerous domestic companies also participated in this donation, worth about \$ 500,000. At the same time, a large number of volunteer actions were launched with the aim of providing assistance to the elderly.²¹

3. PSYCHOLOGICAL AND MENTAL EFFECTS OF THE COVID-19 PANDEMIC

With the appearance and spread of this new coronavirus pandemic, the everyday life of population changed a lot. In the situation of declared state of emergency and curfew, of complete lockdown, reduced social relations, physical distance, reduced movement, and increased chances of infection with a new and insufficiently researched coronavirus, the pandemic caused not only fear of disease, but also peoples' adaptation and lifestyle change.²² This disease represents at the same time a medical and economic, but also a social challenge, which requires from the citizens a kind of responsibility, maturity, self-control, discipline, patience, solidarity, courage, and understanding of the circumstances. The declaration of a state of emergency on March 15, and the introduction of curfew on March 17, 2020 led to the appearance of initial shock, followed by negative emotions related to the pandemic. These emotions and sensations often encompassed stress, anxiety, nervousness, depression, difficulty controlling emotions, commitment to preventive behaviour measures, as well as the appearance of fear, and intense thinking about the disease.

---

²⁰ VOA (2020).

²¹ Beta (2020b).

²² Ilić, Lep, Teovanović and Damnjanović (2020), pp 4-5.

In addition to lack of control over the situation and uncertainty, during self-protection and quarantine measures, people also faced anxiety caused by fear of the unknown, disappointments, tension, panic due to inaccurate news and information, fears, irrational fears of microorganisms, and even from public transportation and public gathering places. Health, financial, family, and social uncertainty regarding this disease, as well as the context of preventive and protective measures, can also easily be the cause of various mental states in the case of healthy people. These states encompass anxiety, restlessness, insomnia, depression, problems with concentration, increased use of psychoactive substances, as well as post-traumatic stress disorder, self-destructive thoughts, increased risk of suicide, and family violence.²³ It is estimated that life on the Earth will not return to normal for 10% to 15% of people in the world due to the immediate impact of the pandemic on their mental health.²⁴ To this group we should add those people who have recovered from an infection caused by this virus, and who developed numerous psychiatric disorders after treatment with antiviral drugs, such as anxiety, fear, depression, paranoia, insomnia, and various psychotic symptoms. Therefore, there is some concern about this group, which is assumed to remain affected by long-term anxiety. A special role in these mental processes was played by the media, which, with their reporting and gloomy atmosphere, brought additional fear and anxiety among the people. Despite all that, there is still a high level of resilience of the general population, as well as a strong ability of people to recover after this health disaster. There are also those people who felt freer and safer at home. Finally, for some people, extra time to pursue hobbies has contributed to the spread of feelings of self-satisfaction, self-confidence and fulfilment, as well as stress relief. The author of this text precisely belongs to this group of people.

CONCLUSION

The *COVID-19* coronavirus pandemic has obviously brought a new reality to the life of contemporary society and economy. Like the rest of the world, at the beginning of April 2020, Serbia began to face a situation that its population and economy has not experienced so far. Private and business life has changed radically, while shopping, consumer, health, work, business,

²³ Gugleta (2020).

²⁴ Sevidž (2020).

media, and other habits no longer look like as the old ones. At this point, it is still not clear enough whether these changes in daily routine and lifestyle will be permanent and become part of some new reality. Although circumstances are unlikely to return to normal quickly, life goes on, imposing the need for society to adapt, to be responsible, aware, useful and proactive. Passivity and anticipation of old circumstances can seriously shake life, society, the health care system, as well as the economy as a hole.

When it comes to the Serbian economy, the country generally did not have an excessive fall in GDP. However, the growth of the budget deficit and the share of public debt in GDP will reduce the available financial resources for solving important structural problems, especially extreme and relative poverty, levels of social inequality, availability of social services, etc. Such Government borrowing directly jeopardizes economic and social progress, passing on the debt repayment burden to future generations. Serbia will have to continue to improve its health and social protection system, to develop and strengthen institutions, as well as to shape non-selective support to small and medium enterprises in order to increase its flexibility, resilience, and ability to respond to crises. It should take advantage of this health crisis, turning it into a chance for recovery, faster and better progress, but also to make significant efforts in the green economy and energy transition. The deployment of these concepts are the basic preconditions for the labour, capital, and technology routing in the direction of greener operations, sustainable development, job creation, reduction of harmful environmental effects, increase of social welfare, etc.

PRIVREDA, ZDRAVSTVO I DRUŠTVO SRBIJE TOKOM PANDEMIJE KORONAVIRUSA COVID-19

Rezime

Pandemija koronavirusa COVID-19 donela je novu realnost u savremenu privredu i društvo, a dovela je i do neizbežnih ekonomskih, zdravstvenih, društvenih, psihičkih i mentalnih posledica. Makroekonomski podaci ukazuju na to da je Srbija počela da se suočava sa recesijom izazvanom ovom zdravstvenom krizom, koja je u najvećoj meri pogodila njen budžet i javni dug, turizam i saobraćaj, a u nešto manjoj meri industriju, građevinarstvo i spoljnu trgovinu. Srbija je veći deo svog raspoloživog fiskalnog prostora već iskoristila na početku pandemije, isplatom paketa podsticajnih mera čija je vrednost iznosila gotovo

13% domaćeg BDP-a, da bi i početkom 2021. godine usvojila novi paket mera pomoći privredi sa ciljem sprečavanja masovnih otpuštanja i efikasnije borbe protiv pandemije. Velike pandemiske šokove doživeo je i zdravstveni sistem Srbije. Pošto su u periodu od 2012. do 2017. godine ukupni zdravstveni izdaci zabeležili izvestan pad, Srbija se suočila sa neminovnim rastom ovih troškova zbog loše opremljenosti i slabih kapaciteta sistema zdravstvene zaštite, ali i povećanih potreba za lekovima, vakcinama i opremom. Od početka izbijanja pandemije Srbija je najveću novčanu pomoć na ime borbe protiv ove bolesti dobila od Evropske unije, nakon koje su sledile Norveška, SAD i Švajcarska. Konačno, sa pojmom i širenjem virusa došlo je i do nastanka inicijalnog šoka, praćenog pojmom negativnih emocija u stanovništvu, opštom zabrinutošću, zebnjom, uznenirenošću, strepnjom, nervozom, depresijom, poteškoćama u kontroli emocija, uznenirenošću, pojmom straha i mentalnih bolesti.

Ključne reči: COVID-19, ekonomski posledice, recesija, fiskalni podsticaji, zdravstveni rashodi i pomoć, psihičke i mentalne posledice.

REFERENCE

Beta. (2020a), "Nova donacija Evropske unije: U Srbiju stigla medicinska zaštitna oprema", *Insajder*, December 20, 2020, <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/21826/> [Access: 12/23/20]

Beta. (2020b), "Privreda i građani Srbije u borbi protiv korona virusa", *Danas*, March 31, 2020, <https://www.danas.rs/drustvo/privreda-i-gradjani-srbije-u-borbi-protiv-korona-virusa/> [Access: 12/16/20]

Beta. (2020c), "U Srbiju stigla zaštitna medicinska oprema, nova donacija Evropske unije", *Danas*, December 20, 2020, <https://www.danas.rs/drustvo/u-srbiju-stigla-zastitna-medicinska-oprema-nova-donacija-evropske-unije/> [Access: 02/21/21]

Fiskalni savet Republike Srbije. (2020), "Ocena predloga Zakona o budžetu za 2021. godinu", Fiskalni savet, Beograd.

Glavonjić, Z. (2020), "Ko je koliko pomogao Srbiji tokom pandemije?", *Radio slobodna Evropa*, March 26, 2020, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ko-je-koliko-pomogao-srbiji/30511328.html> [Access: 12/20/20]

Gugleta, D. (2020), "Psihotični simptomi i Kovid 19", *Actavis*, August 31, 2020, <https://www.actavis.rs/terapeutске-oblasti/psihiatrija-hcp/article-44>

pages/psihotini-simptomi-i-kovid-19/ [Access: 12/27/20]

Ilić, S., Lep, Ž., Teovanović, P. and Damnjanović, K. (2020), “Psihološki profil pandemije u Srbiji”. Psychosocial Innovation Network, September 2020, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

International Labour Organization and European Bank for Reconstruction and Development. (2020), “COVID-19 and the World of Work: Rapid Assessment of the Employment Impact and Policy Responses, Serbia”, ILO & EBRD, Geneva.

Madžar, L, (2020), “Kretanje troškova zdravstvene zaštite u Srbiji”, *Revizor*, God. XXIII, br. 91-92, septembar-decembar 2020, Pp 57-67.

Ministarstvo zdravlja Republike Srbije and Institut za javno zdravlje “Dr. Milan Jovanović Batut”. (2020), “Korona virus COVID-19”, <https://covid19.rs/> [Access: 02/21/21]

Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. (2021), “Pitanja i odgovori o bolesti uzrokovanoj novim koronavirusom COVID-19”, <https://covid19.rs/pitanja-i-odgovori-o-bolesti-uzrokovan/> [Access: 02/21/21]

Naled. (2020), “COVID-19: Odgovor Evrope: Uporedna analiza mera za podršku privredi i očuvanje radnih mesta”, Naled, Beograd.

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020), “The Covid-19 Crisis in Serbia”, October 31, 2020, <https://www.oecd.org/south-east-europe/COVID-19-Crisis-in-Serbia.pdf> [Access: 11/13/20]

Ralev, R. (2020), “Serbia’s economy showing resilience to COVID-19 crisis – UNDP”, September 29, 2020, <https://seenews.com/news/serbias-economy-showing-resilience-to-covid-19-crisis-undp-715268> [Access: 12/01/20]

Republički zavod za statistiku. (2020a), “Ekomska kretanja, 2020”, Saopštenje br. 354 – god. LXX, December 30, 2020, RZS, Beograd.

Republički zavod za statistiku. (2020b), “Ekomska kretanja u Republici Srbiji 2020. godine – procena i tekuća kretanja januar – novembar 2020. godine”, <https://www.stat.gov.rs/oblasti/nacionalni-racuni/godisnji-nacionalni-racuni/> [Access: 02/21/21]

Sevidž, M. (2020), “Korona virus i mentalno zdravlje: Kakve sve posledice može da ostavi Kovid-19?”, BBC News, November 26, 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-55041334> [Access: 12/27/20]

Stevanović, M., N. (2020), “Bolnicu u Batajnici plaćamo 2.000 evra

po kvadratu“, *Danas*, December 2, 2020, <https://www.danas.rs/ekonomija/bolnicu-u-batajnici-placamo-2-000-evra-po-kvadratu/> [Access: 12/23/20]

The World Bank. (2020), “The World Bank in Serbia”, <https://www.worldbank.org/en/country-serbia/overview> [Access: 12/01/20]

Vlaović, G. (2021), “Nove mere dovoljne da se sačuva deo radnih mesta“, *Danas*, February 16, 2021, <https://www.danas.rs/ekonomija/nove-mere-dovoljne-da-se-sacuva-deo-radnih-mesta/> [Access: 02/21/21]

VOA. (2020), “SAD novčano pomažu suzbijanje Kovida 19 u svetu, Srbiji i Crnoj Gori ukupno 1,5 miliona dolara”, April 17, 2020, <https://www.glasamerike.net/a/sad-pomoc-strana-pomoc/5375537.html> [Access: 12/15/20]

World Health Organization. (2021), “WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard”, https://covid19.who.int/?gclid=EAIAIQobChMI5NKul9b67gIVWeqyCh0JNgd0EAAYASAAEgK99fD_BwE [Access: 02/21/21]

Pregledni članak

UTICAJ PANDEMIJE KOVID-19 NA DIGITALNU TRANSFORMACIJU PRIVREDE SRBIJE

Marijana Vidas-Bubanja*

marijana.vidas.bubanja@gmail.com

Rezime

Pandemija KOVID-19 ima široko rasprostranjene i dugotrajne implikacije na čovečanstvo i globalnu ekonomiju. U uslovima opšte ekonomiske stagnacije i krize, sve ekonomije, bilo one razvijene, ili one u razvoju, nastoje da održe funkcionisanje svojih privreda i stimulišu poslovanje kompanija tako što će se sve više oslanjati na potencijale i moći digitalnih tehnologija i mrežnih komunikacija. Digitalizacija u novim privrednim uslovima dobija novo značenje i utiče na rastući broj aktivnosti i delatnosti. Za zemlju u razvoju i tranziciji, kakva je Srbija, ključno pitanje postaje ubrzana digitalna transformacija privrede i ukupnog društva. Rad analizira dosadašnja iskustva domaćih preduzeća na planu uvođenja digitalnih tehnologija i ukazuje na nove izazove i rešenja koje će tražiti post-kovid globalno ekonomsko okruženje.

Ključne reči: digitalizacija, ekonomski rast, globalno okruženje, transformacija, mrežne komunikacije.

JEL KLASIFIKACIJA: O30, 032, M15, L81, L86

---

* Fakultet za finansije, bankarstvo i reviziju, Alfa Univerzitet, Beograd i Beogradska akademija poslovnih i umetničkih strukovnih studija.

UVOD

Sa početkom 21. veka svet se suočio sa rastućim moćima digitalnih tehnologija koje duboko i radikalno menjaju način života, rada i poslovanja, što autori definišu kao Četvrту industrijsku revoluciju, Drugi mašinski talas, ili Industriju 4.0. Nova faza pametnog, digitalno povezanog sveta se zasniva na funkcionalanju sveprisutnih mreža, pojavi pametnih uređaja, pametnih aplikacija baziranih na tehnologiji velikih podataka i drugim naprednim sistemima. Brz napredak u veštačkoj inteligenciji, oblak računarstvu, internetu stvari, analitici podataka, kvantnom skoku računarskih potencijala i ostalim disruptivnim tehnološkim prodorima s jedne strane, obećava da će stvoriti ogromnu vrednost za ekonomiju, društvo i životnu sredinu. S druge strane, novi razvojni potencijali otvaraju nove rizike u smislu dodatnog pogoršanja socijalne nestabilnosti i veće isključenosti ljudi, ali i pogoršanja u koncentraciji moći i bogatstva.

Novi izazov za svet stigao je sa početkom treće dekade 21. veka u vidu pandemije izazvane virusom KOVID-19. Vanredno stanje uvedeno je u velikom broju zemalja, zatvorene su granice, a proizvodnja u brojnim sektorima je zaustavljena, ili su kapaciteti smanjeni. Iz tih razloga, normalan tok trgovine i poslovanja je prekinut. Prema predviđanjima MMF-a, globalna ekonomska kretanja postaće „oštro negativna“ 2020. godine, što će izazvati najgore posledice od Velike depresije 1930-ih, sa samo delimičnim oporavkom koji se očekuje u 2021. godini. Analize ukazuju da je preko 170 zemalja 2020. godine doživelo pad GDP-a po stanovniku, s tim da je kriza najviše pogodila zemlje u razvoju i one u tranziciji.¹

1. KAKO JE KOVID-19 UTICAO NA DIGITALIZACIJU SVETA

Izbijanje krize KOVID-19 duboko je uticalo na odnos zemalja i kompanija prema digitalnim tehnologijama. Naime, nikada ranije globalna zavisnost sveta od digitalne tehnologije nije dotakla sve industrijske grane od proizvodnje do trgovine i sve aspekte društva - od obrazovanja do zdravstva. Daljinski rad, učenje na daljinu i e-trgovina porasli su širom sveta, kao i primena digitalnih alata u preduzećima. Vlade, preduzeća i akademska

---

¹ <https://www.moneycontrol.com/news/business/economy/covid-19-pandemic-will-unleash-worst-recession-since-great-depression-imf-chief-kristalina-georgieva-5129251.html> [Pristup 24/2/21]

zajednica brzo su shvatili da nove disruptivne digitalne tehnologije kao što su veštačka inteligencija, ili interent stvari imaju veliki potencijal i mogu značajno da doprinesu u borbi sa Kovid krizom, kao i da zadovolje potrebu za blagovremenim, sigurnim i pouzdanim pristupom podacima o obolelima i načinu lečenja kako unutar država, tako i preko nacionalnih granica.² U stvari, snaga digitalne tehnologije postala je toliko vidljiva da su nacionalne ekonomije i kompanije postale svesne da sada još više moraju da koriste tehnologiju da bi transformisale svoje poslovne modele i društvene obrasce.

Bilo da su u pitanju razvijene, ili zemlje u razvoju, njihovo funkcionisanje u uslovima pandemije se promenilo u pravcu rastućeg oslanjanja na potencijale i moći digitalnih tehnologija i mrežnih komunikacija. Svoje funkcionisanje ljudi / društva / ekonomije / kompanije prilagođavaju digitalnom i bezkontaktnom mehanizmu za realizaciju poslovnih transakcija na svim relacijama (između pojedinaca, ili preduzeća, ili vlade - B2B, B2C, B2G, G2G itd.). Prema projekcijama u novoj paradigmi post-kovid razvoja će uspešnije biti one zemlje/kompanije koje su brže i efikasnije sprovele proces digitalizacije. Neki autori ukazuju i na to da će se ranija poređenja između razvijenih/zemalja u razvoju, Istoka/Zapada, onih koji imaju /i onih koji nemaju, u novom svetskom poretku svesti samo na potrebu poređenja između onih digitalnih (bezkontaktnih) / i svih ostalih. U tom smislu, evidentno je da se konstantno širi digitalna podela među zemljama, **što rezultira** novim i većim nejednakostima.³

Očigledno je da je pandemija KOVID-19 digitalizaciji dala novo značenje i otvorila prostor da se ona ubrzano proširi na sve oblasti života i delovanja, ubeđujući svet da je sada savršeno vreme da se usredsredi na digitalnu transformaciju na svim nivoima i potrebu za njenim ubrzavanjem. Neki od podataka koji potvrđuju ubrzanu tranziciju sveta ka digitalnoj fazi prikazani su u Tabeli 1.

---

² OECD (2020), str. 25.

³ Pillai, R.S. (2020), April.

Tabela 1. Svet intenzivno postaje digitalan u 2020. godini

Upotreba Interneta je porasla za 70%
Upotreba komunikacionih aplikacija se udvostručila
Stopa rasta onlajn maloprajnih porudžbina u S. Americi iznosila je 146% u aprilu 2020.
Učestalost digitalnih kupovina raste 160% (izveštaj Global consumers)
Više od 25% kupaca koristi mobilne telefone za kupovinu, bar jedanput nedeljno
Rast investicija venture kapitala u Ed Tech kompanije je 22% u prvom kvartalu 2020.
Očekuje se da će vrednost tržišta onlajn obrazovnih usluga u Kini da se utrostruči na \$99.3 milijarde do 2023. godine (rast od 160%)
Očekuje se da će oko 48% zaposlenih raditi na daljinu u post-kovid periodu. Taj procenat je u pred-kovid eri bio 30%
Očekuje se rast od 20% usluga telemedicine u periodu 2020–2024. godina

Izvor: WEF (2020), *Digital Transformation: Powering the Great Reset*, Community Paper, July, pg. 6.

2. PROCES DIGITALIZACIJE I MONETIZACIJE PODATAKA

Digitalnom transformacijom globalna ekonomija ulazi u fazu digitalne ekonomije koju je Evropska komisija još 2013. godine vrlo jednostavno definisala kao „ekonomiju zasnovanu na digitalnim tehnologijama“.⁴ Autori Buht i Hiks (Bukht and Heeks) ceo proces transformacije sagledavaju kroz tri nivoa obuhvata pojma digitalne ekonomije: osnovni – *core* koncept (koji obuhvata sektor informaciono-komunikacionih tehnologija – IKT), uži koncept i širi koncept.⁵ Širi koncept se odnosi na digitalizovanu ekonomiju, odnosno ekonomiju u kojoj se informaciono-komunikacione tehnologije koriste u svim ekonomskim oblastima delovanja. U ovom konceptu digitalne tehnologije se primenjuju za realizaciju aktivnosti kao što su e-poslovanje (IKT omogućene poslovne transakcije), e-trgovina (IKT omogućene transakcije preko granica kompanije), automatizacija i veštačka inteligencija, ekonomija deljenja „sharing economy“ (Uber i Airbnb) i onlajn radne platforme (Upwork, Amazon Mechanical Turk).

Ključnu komponentu transformacije u digitalnu ekonomiju predstavljaju potencijali IK tehnologija da prikupljaju, prenose i analiziraju

⁴ European Commission, (2013).

⁵ Bukht, R and Heeks, R. (2017).

podatke, što doprinosi ekonomskom rastu, inovacijama, povećanju produktivnosti i dostizanju viših nivoa konkurentnosti.⁶ Samo u periodu od dve godine (2015-2017) generisano je 90% svetskih digitalnih podataka. Svake godine obim digitalnih podataka raste za 50%.⁷ U stvari, globalni tokovi informacija i komunikacija podržavaju i omogućavaju sve ostale globalne tokove (roba, usluga, kapitala, ljudi). Prema procenama kompanije McKinsey globalni tokovi podataka više doprinose ekonomskom rastu nego trgovinski, ili kapitalni tokovi. U dekadi 2004-2014. godine, globalni tokovi podataka su generisali rast svetskog GDP-a za 10%. U 2014. godini zahvaljujući ukupnim globalnim tokovima ostvarena je ekonomska vrednost nivoa od 7,8 biliona \$. Polovina ove vrednosti ostvarena je zahvaljujući globalnim tokovima trgovine i stranih direktnih investicija, a sami globalni tokovi podataka su doprineli ostvarenju 2,8 biliona \$ vrednosti.⁸

3. PROCES DIGITALIZACIJE: PRED-KOVID I POST-KOVID EFEKTI

U vreme izbjivanja pandemije, sve zemlje sveta bile su u nekoj fazi procesa digitalizacije svojih ekonomija. To su činile sa manje, ili više uspeha, u zavisnosti od strukture i specifičnosti svojih ekonomija i stepena u kojem su njihove ekonomije, ili društva bili u stanju da ostvare pozitivan uticaj od primenjenih IKT. Ulaskom u zreliju fazu primene digitalnih tehnologija, sam pristup IKT više nije bio primarno pitanje za većinu zemalja, već su kritična pitanja postala ona koje se odnose na usvajanje, primenu i ostvarivanje uticaja IKT na ekonomiju i društvo.

Neke činjenice o procesu digitalizacije bile su očigledne i u pred-kovid fazi, kao što su:

1) Digitalizacija je složen proces koji podrazumeva promenu procesa, organizacione strukture, osoblja, ukupne kulture u svim privrednim sektorima, zahtevajući da se ceo poslovni ekosistem iz temelja promeni;

2) Učinak digitalizacije nije jednak u svim zemljama i svim sektorima privrede. Prema nekim autorima, razvijene zemlje na osnovu digitalizacije postižu veći ekonomski rast za skoro 25%, u poređenju sa brzorastućim zemljama u razvoju koje zaostaju u uticaju digitalizacije na otvaranje novih radnih mesta.⁹

---

⁶ Vidas-Bubanja, M. (2019), str. 125-159.

⁷ Hamilton, D. (2017).

⁸ McKinsey Global Institute (2016).

⁹ Sabbagn, K. et al. (2013).

Iako se u trenutku izbijanja pandemije KOVID-19 nije moglo govoriti o konceptu potpuno digitalne industrije/sektora, ili digitalne zemlje i za one najrazvijenije, bilo je evidentno da rastući broj inovacija i otkrića u IKT-u i digitalnoj sferi omogućava da se digitalna transformacija dinamički proširi na skoro sve grane i industrije globalne ekonomije. Zato i većina autora koji analiziraju efekte pandemije na proces digitalizacije ističe rastuću svest o značaju digitalne transformacije i široko prepoznavanje vrednosti digitalne transformacije i informacionih tehnologija za dalji ekonomski oporavak i rast.

U stvari, pandemija KOVID-19 je bila poziv za uzbunu svim nacionalnim ekonomijama i kompanijama da iskoriste ovo vreme za ubrzavanje tranzicije u digitalnu ekonomiju, za promenu tehnoloških kapaciteta i povećanje investicija u digitalne platforme i nove digitalne poslovne modele kako bi ublažili uticaje izbijanja pandemije i omogućili njihovim ekonomijama/kompanijama da nesmetano rade i obezbede dugoročan rast i stabilnost.¹⁰

4. DIGITALNA TRANSFORMACIJA PRIVREDE SRBIJE I UTICAJ PANDEMIJE KOVID-19

Kreiranje institucionalne podrške za dinamičniji razvoj procesa digitalizacije privrede Srbije od 2010. godine oslanja se na Strategiju razvoja informacionog društva do 2020. godine u kojoj su definisani prioriteti u šest ključnih tačaka: dalji razvoj elektronske komunikacije, e-vlada, e-zdravlje, e-pravosuđe, IKT u obrazovanju, nauci i kulturi, i bolji razvoj e-poslovanja i IKT poslovnog sektora.¹¹ Ova strategija je deo Digitalne agende za Srbiju gde bi razvoj digitalnog društva trebalo da bude usmeren ka maksimalnom iskorišćenju potencijala IKT-a za povećanje efikasnosti, ekonomskog rasta, zaposlenosti i poboljšanje kvaliteta života.

Uporedo sa jačanjem institucionalne podrške intenziviran je razvoj IKT sektora koji se prepoznaje kao jedan od najbrže rastućih sektora u privredi Srbije. Udeo IKT sektora u GDP Srbije dostigao je 6% u prvoj polovini 2020. godine,¹² a vrednost IT tržišta se procenjuje na 600 miliona EUR.¹³ Srbija je u

---

¹⁰ Nikolls, D. (2020), March.

¹¹ Vlada Republike Srbije (2010).

¹² <https://www.danas.rs/ekonomija/brnabic-sve-veci-udeo-informacionih-tehnologija-u-ekonomskom-rastu-srbije/> [Pristup 27/2/21]

¹³ <https://rs.n1info.com/biznis/a675903-ministarstvo-ocekuje-da-vrednost-srpskog-it-trzista-dosegne-600-miliona-evra/> [Pristup 27/2/21]

2019. godini izvezla IT i digitalnih usluga u vrednosti od 1,5 milijarde evra.¹⁴

Da je digitalizacija privrede Srbije pokrenuta, potvrđuju i statistički podaci koji prate parametre pristupa mreži i internet servisima, kako za pojedince, tako i za poslovni sektor. U svim tim parametrima Srbija beleži konstantni rast. Tako na primer, u periodu 2010-2020. godine, internet penetracija u Srbiji je porasla sa 40% na 78%, procenat preduzeća koja imaju pristup internetu je u 2020. godini dostigao 100%, a procenat domaćinstava sa internet pristupom se u desetogodišnjem periodu (2010-2020) povećao sa 39% na 81% (Tabela 2).¹⁵

Tabela 2. Indikatori pristupa ICT Srbije

Indikator	2010.	2014.	2015.	2017.	2018.	2019.	2020.
Pojedinaci koji koriste internet (%)	40,9	62,5	65,3	70,5	73,4	77,4	78,4
Domaćinstva sa internet pristupom (%)	39,0	62,8	63,8	68,0	72,9	80,1	81,0
Preduzeća sa internet pristupom (%)	96,8	100	99,1	99,7	99,8	99,8	100,0
Preduzeća koja poseduju web sajt (%)	67,5	74,0	75,2	80,4	82,6	83,6	84,4

Izvor: RZS, *Upotreba infomaciono komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*, Beograd, razne godine od 2010 do 2020.

Međutim, kada se isprate indikatori efekata digitalnih tehnologija u poslovanju, ili u kvalitetu života građana, uočljiv je zaostatak Srbije u tom procesu u odnosu na Evropu, razvijene zemlje, pa i neke zemlje regionalne.

Ovaj zaostatak potvrđuje da se neposredno pred izbijanje pandemije KOVID-19 Srbija zapravo nalazila u tzv. *novom digitalnom jazu* koji pokazuje da zemlja nema dovoljno znanja i kapaciteta da primenom IKT ostvari pravi uticaj na transformaciju svoje ekonomije i društva. Odnosno, novi digitalni jaz upućuje jednu ekonomiju na to da ona ne koristi u potpunosti raspoložive potencijale IKT za uspostavljanje održivog razvoja i unapređenje kvaliteta poslovanja domaćih preduzeća. U Srbiji 2019. godine, oko 34% pojedinaca

¹⁴ <https://www.danas.rs/ekonomija/srbija-2019-izvezla-it-i-digitalne-usluge-vredne-1-5-milijarde-evra/> [Pristup 21/2/21]

¹⁵ RZS, razne godine.

koji koriste internet ostvaruju i kupovinu preko ove globalne mreže. Onlajn nabavku, domaća preduzeća vrše u relativno malom procentu oko 43%, dok je onlajn prodaja ostvarena kod 28% preduzeća koja imaju pristup mreži (Tabela 3).¹⁶

Tabela 3. Indikatori primene IKT za realizaciju poslovnih transakcija

	2010.	2014.	2015.	2017.	2018.	2019.
POJEDINCI						
Pojedinci koji koriste Internet za interakciju sa državnim organima (%)		37,4	27,8	32,0	37,3	37,0
Pojedinci koji koriste Internet za poručivanje roba i usluga (%)	6,1	21,6	22,7	28,3	30,9	34,2
PREDUZEĆA						
Preduzeća koja primaju porudžbine onlajn (%)	20,7	22,9	23,3	26,3	27,5	27,9
Preduzeća koja kupuju onlajn (%)	-	40,3	41,0	41,9	42,3	43,6
Preduzeća koja koriste ERP (%)	-		14,9		18,0	-
Preduzeća koja koriste CRM (%)					12,8	-
Preduzeća koja koriste usluge klaud servisa (%)				9,2	9,3	15,5
						21,9

Izvor: RZS, *Upotreba infomaciono komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*, Beograd, razne godine.

Slično potvrđuje i statistika koja prati poziciju Srbije na nekim međunarodnim listama koje mere mrežnu spremnost i digitalni napredak zemalja u svetu, a na kojima se Srbija uglavnom nalazi u srednjem, ili donjem delu tabele, uz doduše, ohrabrujuće i stalno prisutne pomake ka boljim pozicijama na listingu.¹⁷

Tako na primer, na listi **Indeksa mrežne spremnosti** koju je za 2020. godinu izradio *Portulans Institute* iz Vašingtona od analizirane 134 zemlje koje zajedno čine 98% svetskog GDP-a, Srbija je zauzela 52 mesto.¹⁸ Ovo je napredak u odnosu na 94. poziciju 2009/2010 (od 138 zemalja), i 75. poziciju u 2016. godini.¹⁹ Ispred Srbije su plasirane Slovenija (27), Mađarska (39), Hrvatska (43), Bugarska (49), a lošije su pozicionirane Crna Gora (58), Severna Makedonija (67), Albanija (78), BIH (87).

¹⁶ Isto.

¹⁷ Vidas-Bubanja, M. (2019a), str. 87-106.

¹⁸ Portulans Institute (2020).

¹⁹ WEF (2016).

Digitalizaciju privreda svojih članica EU prati preko **Indeksa digitalne ekonomije i društava (The European Commission's DESI Index - Digital Economy and Society Index - DESI)**. Ovaj indeks poredi pojedine EU zemlje preko 5 komponenti digitalizacije: povezanost, ljudski kapital, korišćenje interneta, integracija digitalne tehnologije u poslovanju i e-trgovina, digitalni javni servisi. Prema ovom indeksu najnaprednije digitalne ekonomije u Evropskoj uniji su Finska, Švedska, Holandija i Danska, dok su na začelju liste Grčka, Rumunija i Bugarska. Za Republiku Srbiju, kao zemlju kandidata za punopravno članstvo DESI se obračunava od 2017. godine. Na DESI listi za 2017. godinu Srbija zauzima 27. mesto, a na listi za 2018. godinu je napredovala na 25 poziciju. Ovakav rezultat Srbiju i dalje svrstava u kластер evropskih zemalja sa relativno niskim digitalnim performansama koji čine: Rumunija, Grčka, Bugarska, Italija, Poljska, Mađarska, Hrvatska, Kipar i Slovačka. Po vrednosti indeksa Srbija je, takođe, ispod proseka zemalja u okruženju.²⁰

Tabela 4. Različite metodologije praćenja razvoja digitalne ekonomije i društva/pozicija Srbije/poređenje sa zemljama regionala (u zagradi je dat ukupan broj zemalja u uzorku)

Indeks	Pozicija Srbije	Zemlje regionalne bolje pozicionirane na listi
ITU, Kompozitni indeks IKT razvoja (ICT Development Index -IDI)	2012 – 49 (166) 2017 – 55 (176)	Slovenija, Hrvatska (2017)
UN, Indeks razvoja e-uprave (E-Government Development Index -EGDI)	2018 – 49 (u grupi zemalja sa indeksom između 0,50 i 0,75) 2020 – 58 (193) vrednost indeksa 0,74	Slovenija
Huavej, Globalni indeks povezanosti (Huawei's Global Connectivity Index)	2016 – 51 (od 79) 2017 – 52 (od 79) 2018 – 53 (od 79) 2019 – 50 (od 79) 2020 – 51 (od 79)	2016-2020 Slovenija i Hrvatska

²⁰ RATEL, (2019), str.18.

BBVA Research, Multidimenzionalni indeks digitalizacije DIGIX	2019 – 58 (od 99) 2020 – 57 (od 99)	Slovenija 33 pozicija
---	--	-----------------------

Izvor: ITU (2017), *Measuring the Information Society Report*, Geneva; Unated Natiost, *E-Government Survey*, NY, 2018 and 2020; <https://www.huawei.com/minisite/gci/en/country-rankings.html> [Pristup 23/2/21]; <https://www.bbvareresearch.com/en/publicaciones/digix-2020-update-a-multidimensional-index-of-digitization/> [Pristup 23/2/21].

Izbijanje pandemije KOVID-19 definitivno je uticalo na proces digitalizacije privrede Srbije i faze procesa transformacije domaćih preduzeća ka digitalnim kanalima poslovanja. Evidentno je porasla svest svih privrednih sektora i preduzeća o neophodnosti bržeg prestrojavanja i rastućoj primeni IKT u poslovanju. Naravno, efekti su bili sektorski obojeni, sa sektorima koji su u značajnom padu (turizam, hotelijerstvo) i koji digitalizaciju vide sada kao mogućnost opstanka, i onih sektora koji su od pandemije ostvarili neverovatan poslovni podsticaj (farmaceutska industrija, telekomunikacije) i koji to vide kao šansu za dalji još brži napredak.

Najznačajniji pozitivni pomaci u smislu „iznenadne“ digitalizacije ostvareni su u oblastima uvođenja rada na daljinu, rasta elektronske prodaje, transformacije obrazovnog sektora ka *distant learning* metodama i modelima, razvoju e-uprave i posebno nekih servisa vezanih za lečenje i vakcinaciju od KOVIDA-19, uticaj na kulturu i rastuću organizaciju onlajn događaja. Na mikro nivou, iskustva iz sveta nalaze potvrdu i u domaćim preduzećima za koja su najznačajniji negativni efekti KOVIDA-19:²¹ nemogućnost posete kupcima, značajan pad performansi prodaje, nemogućnost obnavljanja proizvodnje. Sa druge strane, pozitivni efekti pandemije su u vezi sa: poboljšanom korporativnom sposobnosti saradničkog rada na daljinu, širokim prepoznavanjem vrednosti digitalne transformacije i informacionih tehnologija među svim zaposlenima, širom primenom internet marketinga i razvojem e-poslovanja.

Međutim, i u sektorima koji su doživali novi dinamizam u 2020. godini kao što je rast elektronske trgovine, na primer, još uvek ima puno ozbiljnog posla da bi se transformacija kanala prodaje i uključivanje digitalne sfere na pravi način realizovalo u preduzećima Srbije. To potvrđuje „Anketa 1000 preduzeća“ sprovedena u septembru 2019. godine u okviru Projekta saradnje za ekonomski razvoj koji je realizovao USAID. Anketa je zabeležila

²¹ Nikolls, D. (2020), March.

sledeće stavove domaćih preduzeća iz istraživačkog uzorka sa kojim su ona ušla u kovid eru:²²

- 71% kompanija saglasno je da će značaj e-trgovine kao kanala poslovanja jako porasti na globalnom nivou u narednom periodu,
- 58% veruje da će se to isto dogoditi i kada je u pitanju Srbija,
- 66% kompanija ima svoju internet stranu,
- 12% ima elektronsku prodavnicu,
- 8% nudi opciju plaćanja preko interneta,
- 81% kompanija koje nemaju elektronsku prodavnicu nisu nikad razmišljale o tome da je uvedu.

Pandemija je Srbiji pored rasta onlajn prodaje donela promenu strukture korisnika, jer se onlajn kupovina proširila na sve starosne grupe potrošača i to širom cele zemlje, uz rast prelaska na upotrebu onlajn plaćanja. Zabeležena su i negativna iskustva korisnika e-trgovine u vezi sa padanjem pojedinih sajtova i problemima sa automatizacijom poručivanja i primanja porudžbina. Uzrok je najčešće u tome što domaći trgovci još nemaju potpuno prilagođena rešenja za e-trgovinu. Osim toga, logistika se pokazala kao usko grlo procesa, posebno kada je hrana u pitanju budući da njena distribucija podrazumeva visoke standarde. U svakom slučaju, evidentno je da je dalja dinamika ne samo e-trgovine, već i ostalih digitalnih procesa i aktivnosti, visoko uslovljena edukacijom privrednika, menadžera, radnika, ali i kupaca korisnika koji treba da budu obučeni da na pravi način mogu da iskoriste ponuđene onlajn proizvode i usluge.²³

Adaptacija na nove digitalne modele u privredi Srbije u kovid i post-kovid eri svakako je uslovljena i veličinom preduzeća. Kako su digitalni kanali postajali **suština poslovnog modela uspešnih preduzetničkih priča, tako je bilo evidentno da oni za mikro i mala preduzeća postaju jedinstvena mogućnost da se prilagode poslovanju u uslovima krize, da pronađu put do novog kupca** i tako obezbede opstanak, sačuvaju likvidnost i zauzmu što bolju startnu poziciju za budući rast u post-kovid fazi. Isto tako, podaci istraživanja „Zajedno kroz krizu“, koje je sprovedla Privredna komora Srbije u saradnji sa USAID-om ukazuju da od **preko 800 preduzeća u istraživanju, svako treće navodi da se može delimično, ili potpuno prilagoditi poslovanju preko interneta**. Posmatrajući ovaj nalaz prema veličini firme, postaje jasno da se preduzetnici i mikro preduzeća lakše mogu prebaciti na poslovanje putem interneta od većih kompanija. **Što je firma veća, teže je**

²² Zarić, A. (2020).

²³ Isto.

izmestiti poslovanje iz fizičkog u onlajn prostor. Sa druge strane, mala i srednja preduzeća suočavaju sa problemom finansijskih i ljudskih resursa za ovakvu transformaciju poslovanja, gde podrška države može odigrati vrlo značajnu ulogu.

Za uspešan proces digitalne transformacije Srbije neophodnu osnovu predstavlja domaći IKT sektor. Kovid pandemija je uticala da i ovaj sektor oseti posledice ekonomskog usporavanja kao i da prođe kroz sopstvenu transformaciju. Ono što ostaje kao izvesno je činjenica da će domaći digitalni sektor nakon ove pandemije biti mnogo veći nosilac transformacije za sve grane privrede Srbije i da je upravo zbog toga važno da ga Srbija očuva i podrži u daljem razvoju. Oporavak i dinamizam digitalnog sektora će doprineti ukupnom privrednom oporavku i razvoju nacionalne ekonomije, i pomoći daljoj digitalnoj transformaciji ostalih sektora privrede Srbije. Pri tome, ne sme se zaboraviti da je od izuzetnog značaja da u ovim transformativnim procesima učestvuje što više domaćih kompanija i stručnjaka koji će zadržati *know-how* u zemlji i tako obezbediti njen dalji razvoj.

ZAKLJUČAK

Pod uticajem pandemije KOVID-19 i Srbija se, slično kao i ostale zemlje sveta, suočila sa procesom „produbljivanja“ načina na koji se razmatra digitalna transformacija. Ona postaje kritično pitanje za sve zainteresovane strane: vladu (centralnu i lokalne), preduzeća (velika i mala) i pojedince (građane) za buduću realizaciju privrednih aktivnosti, ili društvenih usluga u post-kovid eri. Mešanje geo-politike, tehnologije i zabrinutosti za životnu sredinu podignuto je na najviši nivo, a svet se ubrzano priprema za novu „realnost“ u kojoj će digitalna sfera imati dominantnu poziciju.

Iako je proces digitalizacije u privredi i preduzećima Srbije pokrenut i napredak je vidan, postizanje pravih efekata od primene digitalnih alata u post- kovid eri zahtevaće dalji ozbiljan rad u sledećim oblastima:²⁴

- 1) *Izgradnja infrastrukture i podrška domaćem IKT sektoru* – Infrastruktura višeg propusnog opsega, brzog prenosa, u kombinaciji sa maksimalnom raspoloživošću ostaje osnovno pitanje napretka digitalne transformacije Srbije i u post-kovid eri. Neophodno je kontinuirano raditi na unapređivanju tehnološke infrastrukture koja treba da zadovolji potrebe različitih kompanija i ukupnog društva, a to znači da obezbedi postojanje

---

²⁴ Atkins D. R., Ezell J. S. (2012).

univerzalnog, stalnog i troškovno isplativog pristupa IKT servisima. Domaći IKT sektor ostaje ključna osnova i zamajc digitalne transformacije domaće privrede i u narednom periodu.

- 2) *Razvoj humanog kapitala* – Opšte obrazovanje, a posebno IKT obrazovanje su važni faktori digitalne transformacije srpske privrede i društva. Za Srbiju je važno da omogući: a) digitalne kompetencije za sve, b) stimuliše obrazovanje i IKT obrazovanje, c) zaustavi odliv mozgova i zadrži talente i obrazovane mlade ljude kod kuće, d) stimuliše i više ulaže u istraživanje i razvoj. Digitalna ekonomija post-kovid ere traži visoko obrazovanu radnu snagu, sposobnu da brzo i lako menja posao (multiskills), da radi timski i da koristi sve prednosti informacionih i komunikacionih tehnologija. Informatičko opismenjavanje i obrazovanje mora da dođe do potpunog izražaja, a veće ulaganje u obrazovanje kadra i usvajanje metoda kontinuiranog učenja treba da postanu prioritet i upravljačkih struktura u privredi Srbije. Savremeno obrazovan menadžerski kadar neophodna je karika između tako organizovanog radnog potencijala i stranih partnera. Neophodno je i podstaci učenje veština koje će se tražiti u budućnosti razvojem sveobuhvatne strategije prekvalifikacije, prilagođavanjem obrazovnih programa za mlade i sprovođenjem aktivnih mera za sprečavanje odliva mozgova;
- 3) *Usvojanje novih poslovnih modela i podrška preduzetništvu* – Bitan uticaj pandemije na preduzeća Srbije ogleda se i u efektu viših nivoa svesti o promenama modela i načina poslovanja. Brisanje tradicionalnih industrijskih granica dovodi do toga da se sada konkurenca i saradnja realizuje unutar novoformiranih ekosistema – klastera kompanija/firmi koje formiraju privremena partnerstva i zajednički se razvijaju. Domaće kompanije zato moraju ubrzati proces digitalne transformacije i više se orijentisati ka spolja, u smislu saradnje sa partnerima. Neophodno postaje preći na nove poslovne modele koji uključuju digitalne platforme i tržišta koja sada povezuju pružaoce svih funkcija od proizvodnje, logistike do marketinga. Država mora raditi na kreiranju takvog poslovnog okruženja u srpskoj privredi u kome će se obezbediti *start-up* kapital za nove poduhvate, štititi prava intelektualne svojine, podržavati istraživanje i razvoj i sprovoditi zajednički istraživački projekti u kojima učestvuju univerziteti, naučne institucije i privreda;
- 4) *Podrška konkurenциji – vlada Srbije mora da teži realizaciji IKT podržanog poslovnog okruženje* koje se brzo menja i u kome otvoreno tržište i slobodna konkurenca postaju posebno značajni jer vode izvesnijoj

realizaciji efekata IKT na rast, produktivnost i bolji životni standard svih građana.

Pandemija KOVID-19 je potvrdila efekte ubrzanja tehnoloških promena, preusmeravanja geopolitičke moći, povećanja kontrole poslovanja i polarizacije društva i ukazala da novo post kovid globalno doba donosi brojne izazove i neizvesnosti. Zato se aktivnosti svih nacionalnih vlada, pa i vlade Republike Srbije moraju bazirati na izgradnji sposobnosti domaće privrede i društva da prođu kroz neočekivane šokove novog doba i da se brzo prilagode novim institucijama i izmenjenom ambijentu globalnog sveta. Istovremeno lideri domaćih preduzeća moraju savladati umetnost korporativnog vladanja i proaktivnog delovanja na kritične društvene promene koje sve više utiču na poslovanje i moraju usmeriti i primeniti sve prednosti novih tehnologija na pravi način. Finalni cilj treba da bude paralelno dinamiziranje domaćih ekonomskih tokova, uz prateći socijalni razvoj, stabilnost i napredak za ukupno društvo i stanovništvo Republike Srbije.

THE IMPACT OF THE KOVID-19 PANDEMIC ON THE DIGITAL TRANSFORMATION OF THE SERBIAN ECONOMY

Abstract

The KOVID-19 pandemic has widespread and long-lasting implications for humanity and the global economy. In the conditions of general economic stagnation and crisis, all economies, whether developed or developing, strive to maintain the functioning of their economies and stimulate the business of companies by increasingly relying on the potential and power of digital technologies and network communications. Digitization in new economic conditions has gained new meaning and affects a growing number of activities and activities. For a country in transition, such as Serbia, the key issue is the accelerated digital transformation of the economy and society as a whole. The paper analyzes the previous experiences of domestic companies in terms of the introduction of digital technologies and points to new challenges and solutions that the post-Kovid global economic environment will seek.

Keywords: digitalization, economic growth, global environment, transformation, network communications.

LITERATURA

Atkins D. R., Ezell J. S. (2012), *Innovation Economics*, Yale University Press, New Haven and London.

Bukht, R and Heeks, R. (2017), „Defining, Conceptualising and Measuring the Digital Economy“, *Development Informatics, Working Paper Series*, Paper No. 68., SEED, University of Manchester, Manchester, UK.

Brnabić: Sve veći ideo informacionih tehnologija u ekonomskom rastu Srbije, *Danas*, 14/9/2020, <https://www.danas.rs/ekonomija/brnabic-sve-veci-ideo-informacionih-tehnologija-u-ekonomskom-rastu-srbije/> [Pristup 27/2/21].

Camara, N. (2020), *DiGiX 2020 Update: A Multidimensional Index of Digitization*, BBVA Research, Madrid, Spain, <https://www.bbvar.es/research.com/en/publicaciones/digix-2020-update-a-multidimensional-index-of-digitization/> [Pristup 23/2/21].

EC (2013), *Expert Group on Taxation of the Digital Economy*, Brussels.

Hamilton, D., (2017), *The Transatlantic Digital Economy 2017: How and Why it Matters for the United States, Europe and the World*, Center for Transatlantic Relations, Washington DC.

Huawei (2020), *GCI Ranking Table 2020*, <https://www.huawei.com/minisite/gci/en/country-rankings.html>[Pristup 23/2/21]

ITU (2017), *Measuring the Information Society Report 2017*, Geneva.

McKinsey Global Institute (2016), *Digital Globalization: The new era of global flows*, February.

Ministarstvo očekuje da vrednost srpskog IT tržišta dosegne 600 miliona evra, *N1 Biznis*, 24. novembar 2020, <https://rs.n1info.com/biznis/a675903-ministarstvo-očekuje-da-vrednost-srpskog-it-trzista-dosegne-600-milioni-evra/> [Pristup 27/2/21].

Nikolls, D. (2020), *COVID-19: A Call for Digital Transformation*, March, <https://www.jumio.com/covid19-digital-transformation/> [Pristup 23/2/21].

OECD (2020), *Digital Economy Outlook 2020*, Paris.

Pillai, R.S. (2020), *Covid 19 - A Booster for Digital Transformation!!*, <https://www.finextra.com/blogposting/18626/covid-19--a-booster-for->

digital-transformation [Pristup 23/2/21].

Portulans Institute (2020), *The Network readiness Index 2020: Accelerating Digital Transformation in post-Covid Global Economy* (Dutta, S. and Lanvin, B, editors), Washington, D.C.

RATEL (2019), *Pregled tržišta telekomunikacija i poštanskih usluga u Republici Srbiji u 2018*, Beograd.

Reuters, *COVID-19 pandemic will unleash worst recession since Great Depression*: IMF chief Kristalina Georgieva, April, 2020, <https://www.moneycontrol.com/news/business/economy/covid-19-pandemic-will-unleash-worst-recession-since-great-depression-imf-chief-kristalina-georgieva-5129251.html> [Pristup 24/2/21]

RZS, *Upotreba infomaciono komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*, Beograd, razne godine;

Sabbagn, K. et al. (2013), Digitalization for Economic Growth and Job Creation: Regional and Industry Perspective, in *The Global Information Technology Report 2013*, WEF, Geneva.

Srbija 2019. izvezla IT i digitalne usluge vredne 1.5 milijarde evra, Danas, 3.februar 2020, rapoloživo na: <https://www.danas.rs/ekonomija/srbija-2019-izvezla-it-i-digitalne-usluge-vredne-1-5-milijarde-evra> [Pristup 21/2/21]

Unated Natiost, *E-Government Survey*, NY, 2018 and 2020.

Vlada Republike Srbije (2010), *Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020*, Službeni glasnik RS 51/10.

Vidas-Bubanja, M. (2019), „Izazovi Srbije u uslovima globalizacije 4.0“, poglavje u monografiji *Svet i Srbija ekonomika i društvena gibanja*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, str. 125-159.

Vidas-Bubanja, M. (2019a), “Značaj i perspektive digitalizacije privrede Srbije”, SANU i Institut za uporedno parvo, Beograd, zbornik, str. 87-106.

WEF (2020), „Digital Transformation: Powering the Great Reset“, *Community Paper*, July, Geneva.

Zarić, A. (2020), Morala je da se desi korona da bismo shvatili: eCommerce - budućnost je stigla u Srbiju, Telegraf Biznis, 27.04, <https://biznis.telegraf.rs/it-biz/3183016-e-commerce-buducnost-je-stigla-u-srbiju> [Pristup 23/2/21].

Pregledni članak

FISKALNA KRETANJA U USLOVIMA EPIDEMIJE KORONA VIRUSA

Milan S. Šojić*

milansojic49@gmail.com

Rezime

Nakon konsolidacije fiskalnog sektora u našoj zemlji, došlo je do znatnih štetnih posledica epidemije korona virusa u Republici Srbiji i većini zemalja Evrope i sveta. Te su posledice ispoljene u 2020. i 2021. godini, a neizvesno je koji će intenzitet imati u narednom periodu. Zbog epidemije bolesti, došlo je do oštре ekonomske recesije u svetu, zemljama EU i Republici Srbiji. Realna ekonomska aktivnost u svetu i kod nas je u 2020. godini opala, smanjena je zaposlenost proizvodnih faktora, smanjena je međunarodna trgovina robom i uslugama, pogoršani su finansijski bilansi u znatnom broju preduzeća, povećani su fiskalni deficiti i unutrašnja i spoljna zaduženost zemalja, smanjeni su profiti i povećani poslovni gubici u brojnim kompanijama, znatno je niža saobraćajna, turistička i ugostiteljska aktivnost i aktivnost u nizu drugih privrednih delatnosti. Dogodile su se znatne turbulencije na međunarodnom tržištu kapitala, pogoršani su ključni makroekonomski bilansi i povećane su državne intervencije, uz emitovnje dodatnog novca od strane centralnih banaka (FED, ECB i dr.).

Državne fiskalne subvencije i intervencije u svetu i kod nas su usmerene, ne samo na područje zdravstvenog sistema, već i na ublažavanje oštrog realnog ekonomskog pada. U budžetu Republike Srbije u 2020. godini, bio je veliki fiskalni deficit od 483,1 milijardi dinara (ili oko 4,1 milijarde evra), jer su ukupni rashodi bili znatno iznad fiskalnih prihoda.

Budžetom za 2021. godinu je predviđen deficit od 178,5 milijardi dinara (ili oko 1,5 milijardi evra), a moguće je eventualno i njegovo povećanje u zavisnosti od intenziteta epidemije, što bi zahtevalo rebalans budžeta. To svakako utiče na povećanje unutrašnjeg i spoljnog javnog duga i ukupnog duga. Budžetom Republike Srbije za 2021. godinu predviđeni su projektni i programski zajmovi u iznosu od 1.165 milijardi dinara (ili oko 13,3 milijarde evra i oko 1,2 milijarde

¹ Član Naučnog društva ekonomista Srbije i član Odbora za ekonomske nauke SANU

dolara). Prema projekcijama budžeta za 2021. godinu, otplata kamata i glavnice ukupnog javnog duga opšte države će iznositi 585,2 milijarde dinara (ili oko 5 milijardi evra), prema 508,7 milijardi dinara (ili oko 4,3 milijarde evra) u 2020. godini. Navedena kretanja će uslovit povećanje zaduženosti na domaćem i inostranom tržištu novca i kapitala i potrebu privlačenja domaćih i stranih investicija i preduzimanje niza dodatnih mera makroekonomске politike u 2021. godini i narednom periodu.

Ključne reči: Srbija, EU, fiskalna kretanja, epidemija, korona, ekomska depresija, deficit, javni i spoljni dug

JEL KLASIFIKACIJA: F43, G01, H51, H62, I18

UVOD

U ovom radu su data najnovija fiskalna kretanja u Republici Srbiji, uz upoređenja sa zemljama Evropske unije. Ova istraživanja su podstaknuta pojavom epidemije korona virusa, koja je dovela do velikih negativnih posledica u svetskoj privredi, uključujući i nepovoljna ekomska kretanja u Evropi i u Republici Srbiji. To je zahtevalo znatan rast izdataka u zdravstvenom sistemu i obimne izdatke u vidu pomoći privredi i stanovništvu, radi ublažavanja efekata ekonomskog pada.

Radi uporedivosti, u radu su data i fiskalna kretanja u Republici Srbiji u dužem vremenskom periodu, u protekle dve decenije, od 2001. do 2020. godine i projektovani republički budžet u 2021. godini.

1. PRIHODI I RASHODI BUDŽETA REPUBLIKE SRBIJE (2001- 2021)

Prema završnim računima budžeta, ukupni prihodi i rashodi budžeta Republike Srbije su, posmatrano u nominalnom izrazu u periodu od 2001. do 2019. godine, bili u porastu, da bi taj rast bio ubrzan u 2020. i 2021. godini usled epidemije korona virusa, servisiranja unutrašnjeg i spoljnog duga i preduzimanja novih projektnih i programskih investicija. Rast ukupnih rashoda budžeta je bio brži od rasta ukupnih budžetskih prihoda, naročito u periodu od 2009. do 2015. godine, kada je iskazan znatan fiskalni deficit u budžetu Republike Srbije. Fiskalni deficit je, prema podacima Ministarstva

finansija (MFIN), u tom periodu iznosio: 86,5 milijardi dinara u 2009. godini; 105,1 milijardi dinara u 2010. godini; 135,8 milijardi dinara u 2011. godini; 196,4 milijarde dinara u 2012. godini; 174,3 milijarde dinara u 2013. godini i 70,4 milijarde dinara u 2015. godini.

Na osnovu preduzetih makroekonomskih mera, od 2016. do 2019. godine je usledila fiskalna konsolidacija, tako da je u budžetu Republike Srbije iskazan fiskalni deficit u visini od: 5,8 milijardi dinara u 2016. godini; 35,4 milijarde dinara u 2017. godini; 32,9 milijardi dinara u 2018. godini i 13,4 milijarde dinara u 2019. godini.

Pojavom epidemije korona virusa u 2020. godini, drastično su porasli fiskalni rashodi i to znatno iznad ukupnih fiskalnih prihoda, a projekcijama republičkog budžeta je predviđen osetno brži rast fiskalnih rashoda iznad fiskalnih prihoda i u 2021. godini. Prema Uredbi Vlade Republike Srbije u vreme vanrednog stanja, u budžetu Republike Srbije je u 2020. godini bio projektovan fiskalni deficit od 381 milijardu dinara, da bi zatim usledio rebalans budžeta, pri čemu je fiskalni deficit u 2020. godini projektovan na nivou od 483,1 milijardu dinara.

Budžetom Republike Srbije su u 2021. godini predviđeni ukupni prihodi u iznosu od 1.336,3 milijarde dinara, budžetski rashodi u iznosu od 1.514,8 milijardi dinara i fiskalni deficit u iznosu od 178,5 milijardi dinara. U narednom pregledu su data kretanja ukupnih prihoda, ukupnih rashoda i fiskalni rezultat budžeta Republike Srbije od 2001. do 2021. godine:

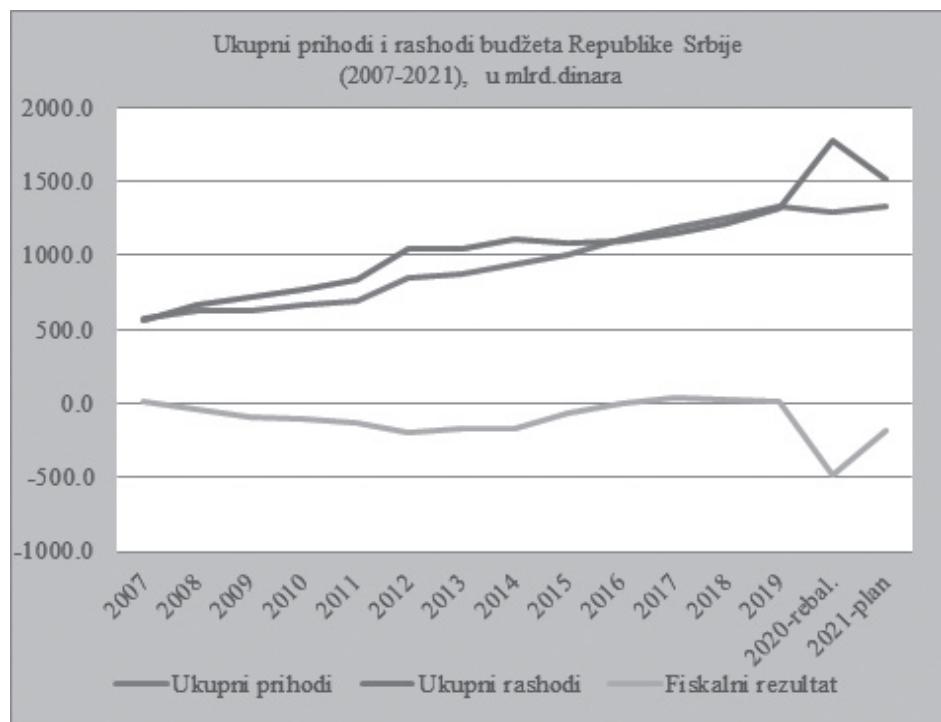
*Tabela 1. Ukupni prihodi, ukupni rashodi i fiskalni rezultat budžeta Srbije (2001-2021)
Iznosi u milijardama dinara*

	Ukupni prihodi	Ukupni rashodi	Fiskalni rezultat
2001	125.1	127.3	-2.2
2002	191.5	231.7	-40.2
2003	285.1	328.0	-42.9
2004	387.5	409.6	-22.1
2005	419.5	391.5	28.0
2006	499.4	468.5	30.9
2007	580.4	567.2	13.2
2008	626.1	666.6	-40.5
2009	626.7	713.2	-86.5
2010	664.6	769.6	-105.1

2011	693.5	829.3	-135.8
2012	853.3	1049.7	-196.4
2013	875.3	1049.1	-173.8
2014	940.9	1115.2	-174.3
2015	1008.0	1078.4	-70.4
2016	1104.5	1098.7	5.8
2017	1182.4	1147.0	35.4
2018	1247.2	1214.3	32.9
2019	1328.4	1315.0	13.4
2020-rebalans	1291.4	1774.4	-483.1
2021-plan	1336.3	1514.8	-178.5

Izvor: Podaci MFIN: završni računi budžeta Republike Srbije od 2001. do 2019. godine i usvojeni rebalans budžeta za 2020. i budžeta za 2021. godinu.

Grafikon 1. Ukupni prihodi i rashodi budžeta Republike Srbije (2007-2021)

Izvor: Podaci MFIN: završni računi budžeta Republike Srbije od 2001. do 2019. godine i usvojeni rebalans budžeta za 2020. i budžet za 2021. godinu.

Ovde su takođe dati i **ukupni konsolidovani javni rashodi**, koji su u 2020. godini dostigli 2.697,7 milijardi dinara i znatno su veći od **ukupnih konsolidovanih javnih prihoda**, koji su iznosili 2.255 milijardi dinara, tako da je iznos konsolidovanog deficitu u 2020. godini iznosio 442,8 milijardi dinara. Inače, ukupni konsolidovani javni rashodi i deficit opšte države su bili najveći u periodu od 2009. do 2015. godine.

Konsolidovani fiskalni deficit je, prema podacima MFIN, u 2020. godini, u uslovima epidemije korona virusa, iznosio čak 8% preliminarno zvanično procenjenog bruto domaćeg proizvoda Republike Srbije.

U narednom pregledu je dato kretanje ukupnih javnih prihoda, rashoda, fiskalnog deficitu opšte države na konsolidovanoj osnovi, sa kretanjem konsolidovanog fiskalnog rezultata u odnosu na bruto domaći proizvod od 2005. do 2020. godine:

Tabela 2. Konsolidovani javni prihodi i rashodi u Republici Srbiji (2005-2020)

Iznosi u milijardama dinara

	Konsolidovani javni prihodi	Konsolidovani javni rashodi	Fiskalni rezultat opšte države	Konsolidovani fiskalni rezultat, u % BDP*)
2005.	756.0	735.2	20.7	1.1
2006.	906.4	937.3	-30.9	-1.4
2007.	1,046.8	1,091.9	-45.0	-1.8
2008.	1,193.5	1,265.5	-72.0	-2.5
2009.	1,200.8	1,327.9	-127.1	-4.2
2010.	1,278.4	1,419.5	-141.0	-4.3
2011.	1,362.6	1,526.1	-163.5	-4.5
2012.	1,472.1	1,717.3	-245.2	-6.4
2013.	1,538.1	1,750.2	-212.1	-5.1
2014.	1,620.8	1,878.9	-258.1	-6.2
2015.	1,694.8	1,844.0	-149.1	-3.5
2016.	1,842.7	1,896.7	-54.0	-1.2

2017.	1,973.4	1,921.1	52.3	1.1
2018.	2,105.3	2,073.0	32.2	0.6
2019.	2,278.6	2,289.7	-11.1	-0.2
2020	2,255.0	2,697.7	-442.8	-8.0

Izvor: podaci MFIN, RZS i NBS.

*) Obračunato na bazi procenjenog BDP od strane zvanične statistike u iznosu od: 5.072,9 milijardi dinara u 2018. godini; 5.417,7 milijardi dinara u 2019. godini i 5.517,3 milijardi dinara u 2021.godini.

Ukupne subvencije iz budžeta Republike Srbije su od 2012. do 2020. godine bile u porastu, tako da su u 2020. godini dostigle iznos od 278,2 milijarde dinara ili oko 2,37 milijardi evra, prema 111,8 milijardi dinara u 2019. godini (što je iznosilo 948,4 miliona evra). Veliko povećanje subvencija u 2020. godini u odnosu na prethodnu godinu je uzrokovano pojavom epidemije korona virusa i preduzetim ulaganjima radi očuvanja radnih i proizvodnih kapaciteta.

Prema usvojenom budžetu, u 2021. godini su predviđene ukupne subvencije u iznosu od 120 milijardi dinara ili oko 1,02 milijarde evra, ali procenjujemo da će one biti povećane ukoliko se izvrši rebalans budžeta u 2021. godini.

Tabela 3. Subvencije iz budžeta Republike Srbije (2001-2021),

	Subvencije-ukupno, u milijardama dinara	Subvencije-ukupno, u milionima evra
2001	22.3	373.8
2002	45.0	741.0
2003	30.8	473.0
2004	35.1	482.9
2005	28.7	346.1
2006	30.9	366.8
2007	35.3	441.9
2008	47.5	583.6
2009	36.8	391.9
2010	44.1	427.6

2011	51.9	509.3
2012	86.6	765.5
2013	74.3	656.6
2014	95.5	814.3
2015	76.9	636.7
2016	82.7	672.1
2017	87.8	723.9
2018	89.6	757.5
2019	111.8	948.4
2020 - rebalans budžeta	278.2	2,365.6
2021 - plan	120.0	1,016.9

Izvor: Podaci MFIN, završni računi budžeta Republike Srbije 2001-2019 i usvojeni budžet za 2020. i 2021.godinu.

U okviru ukupnih subvencija, **subvencije privredi** su u 2020. godini projektovane u iznosu od čak 145,5 milijardi dinara (oko 1,24 milijarde evra), prema 11,6 milijardi dinara u 2019. godini (oko 98,6 miliona evra). Subvencije privredi su u 2020. godini činile preko polovine ukupnih subvencija, (52,3% ukupnih subvencija). Ove subvencije su date sa ciljem da se ublaži efekat pada realne ekonomske aktivnosti u nizu delatnosti i radi sprečavanja bankrotstva malih i mikro preduzeća i preduzetnika.

Rebalansom budžeta su subvencije u poljoprivredi u 2020. godini projektovane na iznos od 46,8 milijardi dinara (oko 39,8 miliona evra), prema 38,7 milijardi dinara u 2019. godini. Od ostalih subvencija, u 2020. godini, subvencije namenjene železnici su projektovane u iznosu od 14 milijardi dinara; za putnu privredu 44,6 milijardi dinara; za turizam 3 milijarde dinara; za kulturu 1,7 milijardi dinara i ostale subvencije u iznosu od 22,5 milijardi dinara.

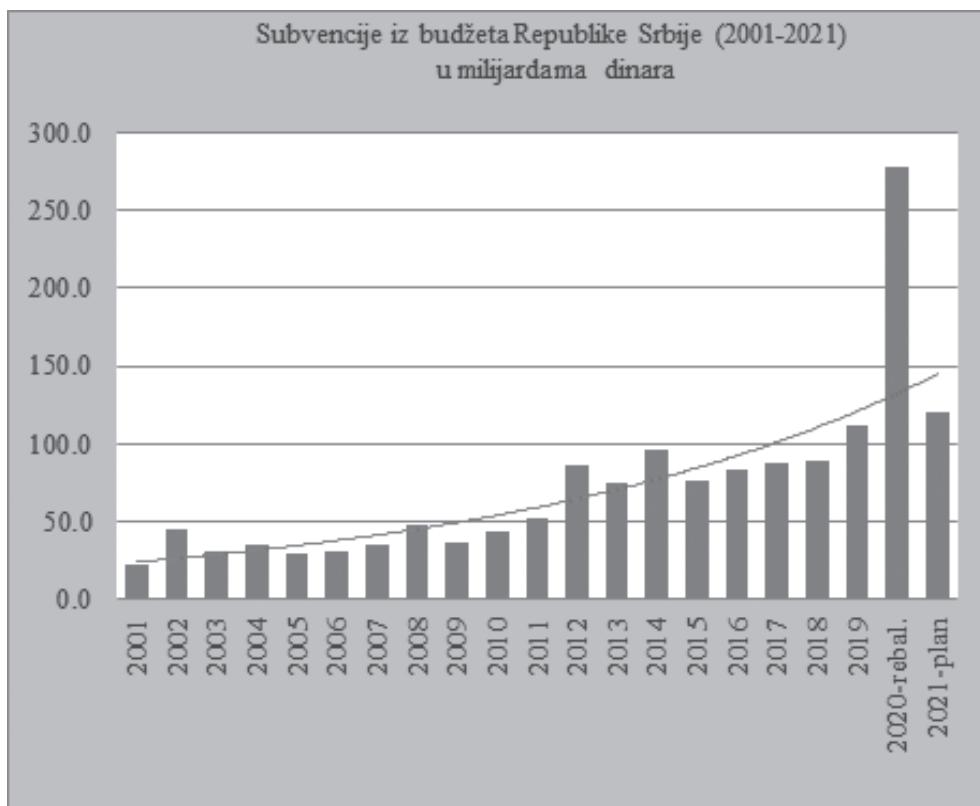
Budžetom za 2021. godinu su subvencije privredi projektovane u iznosu od 20,6 milijardi dinara; subvencije železnici su projektovane u iznosu od 14,2 milijarde dinara; za putnu privredu 17,7 milijardi dinara; za turizam 1,1 milijardu dinara i ostale subvencije u iznosu od 24,6 milijardi dinara.

*Tabela 4. Subvencije u privredi, poljoprivredi i ostale subvencije (2007-2021)**U milijardama dinara*

	Subvencije-ukupno	Subvencije privredi	subvencije poljoprivredi	Ostale subvencije
2007	35.3	3.3	14.8	17.3
2008	47.5	3.9	24.2	19.4
2009	36.8	3.6	13.9	19.4
2010	44.1	4.2	17.8	22.0
2011	51.9	3.7	18.0	30.2
2012	86.6	24.0	29.5	33.1
2013	74.3	12.9	30.5	30.9
2014	95.5	16.8	37.7	41.0
2015	76.9	11.0	26.2	39.7
2016	82.7	11.6	26.8	44.4
2017	87.8	11.8	31.3	44.8
2018	89.6	12.3	32.2	45.1
2019	111.8	11.6	38.7	61.5
2020-rebalans budžeta	278.2	145.5	46.8	85.8
2021-plan	120.0	20.6	41.9	57.6

Izvor: Podaci MFIN, završni računi budžeta Republike Srbije 2007-2019 i usvojeni budžet za 2020. i 2021. godinu.

Grafikon 2. Subvencije iz budžeta Republike Srbije (2001-2021)

Izdaci za nefinansijsku imovinu, gde su **kapitalni izdaci** najveća stavka, su u 2020. godini projektovani u iznosu od 201,6 milijardi dinara (oko 1,71 milijardi evra), prema 187,1 milijardi dinara u 2019. godini (oko 1,59 milijardi evra).

Prema projekcijama budžeta, u 2021. godini su predviđeni uvećani izdaci za nefinansijsku imovinu u iznosu od 273,9 milijardi dinara ili oko 2,32 milijarde evra, što je povećanje u odnosu na 2020. godinu za 72,3 milijardi evra ili za 35,9%.

Tabela 5. Izdaci za nefinansijsku imovinu (kapitalni izdaci i dr) iz budžeta Republike Srbije. Iznosi u milijardama dinara

	Izdaci za nefinansijsku imovinu mlrd. dinara	Izdaci za nefinansijsku imovinu, mlrd. evra
2011	19.7	0.19
2012	42.3	0.37
2013	25.1	0.22
2014	34.6	0.29
2015	40.0	0.33
2016	39.5	0.32
2017	89.4	0.74
2018	146.9	1.24
2019	187.1	1.59
2020-rebal.	201.6	1.71
2021-plan	273.9	2.32

Izvor: Podaci MFN, završni računi budžeta Republike Srbije 2011-2019 i usvojeni budžet za 2020. i 2021. godinu

Prema usvojenim zakonima o budžetu u protekle dve godine, **ukupno zaduživanje i prodaja domaće finansijske imovine** je u 2019. godini iznosilo 727,6 milijardi dinara (oko 6,2 milijarde evra), da bi u 2020. godini bilo projektovano na osetno većem nivou, u iznosu od 911,5 milijardi dinara (oko 7,7 milijardi evra), što je uzrokovano epidemijom korona virusa i potrebotom regulisanja povećanih budžetskih izdataka za ublažavanje ekonomске recesije, kao i preduzetim javnim investicijama. U okviru toga, otplata glavnice i nabavka finansijske imovine je u 2019. godini iznosila 611,5 milijardi dinara, a u 2020. godini je projektovana u iznosu od 903 milijarde dinara. Strane donacije su u 2019. godini iznosile 15,3 milijarde dinara, a u 2020. godini su predviđene u iznosu od 13,8 milijardu dinara.

Ukupno budžetsko zaduživanje i prodaja domaće finansijske imovine je, prema Zakonu o budžetu za 2021. godinu projektovano u iznosu od 775,9 milijardi dinara (oko 6,6 milijardi evra), gde otplata glavnice i nabavka

finansijske imovine iznosi 768 milijardi dinara (oko 6,5 milijardi evra), što je dato u narednom uporednom pregledu za period od 2005. do 2021. godine:

Tabela 6. Ukupno zaduživanje i prodaja domaće finansijske imovine (2005-2021)

	Iznos u milijardama dinara			Iznos u milijardama evra			
	Zaduživanje i prodaja domaće finansijske imovine	Otplata glavnice i nabavka finansijske imovine	Donacije – strane	Zaduživanje i prodaja domaće finansijske imovine	Otplata glavnice i nabavka finansijske imovine	Donaci- je -strane	
2005		17.74	1.94		0.21	0.02	
2006	31.68	72.02		0.38	0.86		
2007	59.12	31.78		0.74	0.40		
2008	45.96	84.42		0.56	1.04		
2009	23.85	230.51		0.25	2.45		
2010	22.42	350.15	2.30	0.22	3.40	0.022	
2011	460.48	293.95	5.32	4.52	2.88	0.052	
2012	555.60	339.30	5.21	4.91	3.00	0.046	
2013	644.76	423.57	3.35	5.70	3.74	0.030	
2014	606.66	439.39	8.87	5.17	3.75	0.076	
2015	531.04	488.60	7.48	4.40	4.05	0.062	
2016	451.05	498.38	10.89	3.66	4.05	0.088	
2017	479.43	517.45	9.29	3.95	4.26	0.077	
2018	424.51	462.46	15.90	3.59	3.91	0.134	
2019	727.63	611.45	15.34	6.17	5.19	0.130	
2020 -reba- lans	911.50	903.00	13.84	7.75	7.68	0.118	
2021- plan	775.90	768.00	17.51	6.58	6.51	0.148	

Izvor: Podaci MFIN, završni računi budžeta Republike Srbije 2011-2019 i usvojeni budžet za 2020. i 2021. godinu

Prema podacima budžeta Republike Srbije, **ukupna otplata glavnice i kamata javnog duga** (bez nabavke finansijske imovine) je u 2020. godini projektovana u iznosu od 508,7 milijardi dinara

(oko 4,3 milijardi evra), od čega je glavnica u iznosu od 400,2 milijarde dinara i kamata oko 108,5 milijardi dinara. Otplata domaće glavnice i kamate je u budžetu za 2020. godinu predviđena u iznosu od 244,9 milijardi dinara, a otplata glavnice i kamate po stranom javnom dugu je predviđena u iznosu od 263,8 milijardi dinara.

Zakonom o budžetu Republike Srbije za 2021. godinu je predviđeno plaćanje ukupne glavnice i kamate (bez nabavke finansijske imovine) u iznosu od 585,2 milijarde dinara (blizu 5 milijardi evra), od čega je glavnica u iznosu od 474 milijardi dinara, a kamata 111,2 milijardi dinara.

U narednom pregledu je dato kretanje otplata i kamata iz budžeta Republike Srbije (bez izdataka za nabavku finansijske imovine) u periodu od 2002. do 2021. godine:

Tabela 7. Otplate kamata i glavnice iz budžeta Srbije (2002-2021)

Iznosi u milijardama dinara

	Otplata kamata-ukupno	Otplata domaće kamate	Otplata stranih kamata	Otplata glavnice-ukupno	Otplata domaće glavnice	Otplata strane glavnice	Otplata glavnice i kamate-ukupno	Ukupna otplata domaće kamate i glavnice	Ukupna otplata strane kamate i glavnice
2002	7.8	2.0	5.9	0.6	0.6		8.4	2.6	5.9
2003	11.0	2.4	8.6	19.9	19.5	0.4	30.9	21.9	9.0
2004	14.1	2.1	12.0	21.3	20.9	0.4	35.5	23.1	12.4
2005	17.0	0	0	23.4	21.9	1.5	40.4		
2006	19.2	0	0	31.3	25.8	5.6	50.5		
2007	14.7	2.3	12.4	35.8	31.1	4.7	50.5	33.4	17.0
2008	13.9	1.0	12.9	43.9	35.2	8.7	57.8	36.2	21.6
2009	20.1	5.2	14.8	144.0	131.4	12.7	164.1	136.6	27.5
2010	30.1	11.0	19.1	245.1	225.0	20.1	275.3	236.0	39.3
2011	40.3	18.7	21.6	290.5	264.6	26.0	330.9	283.3	47.6

2012	63.2	32.0	31.2	308.5	260.8	47.7	371.8	292.9	78.9
2013	89.3	46.1	43.3	410.5	322.4	88.1	499.8	368.4	131.4
2014	110.4	56.5	53.8	404.9	328.5	76.4	515.3	385.1	130.2
2015	125.8	63.0	62.7	484.4	431.9	52.6	610.2	494.9	115.3
2016	128.1	65.7	62.4	498.1	429.5	68.7	626.2	495.2	131.0
2017	118.3	60.8	57.5	516.8	346.2	170.6	635.0	407.0	228.1
2018	106.5	55.2	51.3	454.4	256.6	197.9	561.0	311.8	249.2
2019	106.8	53.6	53.3	570.4	303.4	266.9	677.2	357.0	320.2
2020-rebal.	108.5	54.9	53.6	400.2	190.0	210.2	508.7	244.9	263.8
2021-plan	111.2	54.5	56.7	474.0	190.0	284.0	585.2	244.5	340.7

U uslovima epidemije korona virusa i potrebe izmirenja dospelih javnih obaveza, **ukupan javni dug Republike Srbije** je, prema podacima MFIN, krajem 2020. godine iznosio 26,7 milijardi evra. U tome je unutrašnji javni dug iznosio oko 11,4 milijarde evra ili 42,9%, a spoljni javni dug oko 15,3 milijarde evra ili 57,1% ukupnog javnog duga. U 2019. godini je ukupni javni dug iznosio 23,9 milijardi evra, od čega je domaći javni dug iznosio oko 10 milijardi evra, a spoljni javni dug oko 13,9 milijardi evra.

Ukupan javni dug je u 2020. godini prema procjenjenom bruto domaćem proizvodu zvanične statistike i podacima MFIN i NBS, iznosio oko 56,8% BDP, prema 52% u 2019. godini i 53,7% BDP u 2018. godini.

U narednom pregledu je dato kretanje ukupnog domaćeg i stranog javnog duga u periodu od 2003. do 2020. godine:

Tabela 8. Kretanje javnog duga Srbije (2003-2020)
Iznosi u milijardama evra

	Direktne obaveze Unutrašnji javni dug	Spoljni javni dug	Ukupne direktne obaveze	Indirektne obaveze Unutrašnji javni dug	Spoljni javni dug	Ukupne indirektne obaveze	Ukupni javni dug
31.12.2003	4.24	6.56	10.80	0.00	0.22	0.22	11.02
31.12.2004	4.06	5.27	9.33	0.00	0.34	0.34	9.68
31.12.2005	4.26	5.36	9.62	0.00	0.66	0.66	10.28
31.12.2006	3.84	4.75	8.58	0.00	0.77	0.77	9.35
31.12.2007	3.41	4.62	8.03	0.00	0.85	0.85	8.88
31.12.2008	3.16	4.69	7.85	0.00	0.93	0.93	8.78
31.12.2009	4.05	4.41	8.46	0.14	1.26	1.39	9.85
31.12.2010	4.57	5.87	10.44	0.34	1.37	1.71	12.16
31.12.2011	5.44	7.24	12.68	0.54	1.57	2.11	14.79
31.12.2012	6.50	8.62	15.12	0.72	1.88	2.60	17.72
31.12.2013	7.06	10.25	17.30	0.86	1.99	2.84	20.14
31.12.2014	8.23	11.99	20.22	0.69	1.86	2.55	22.76
31.12.2015	9.05	13.37	22.42	0.61	1.79	2.40	24.82
31.12.2016	8.77	13.91	22.68	0.38	1.76	2.14	24.82
31.12.2017	9.09	12.37	21.46	0.21	1.55	1.76	23.22
31.12.2018	9.41	12.08	21.49	0.16	1.37	1.52	23.02
31.12.2019	9.81	12.64	22.46	0.18	1.31	1.49	23.94
31.12.2020	11.22	14,03	25.25	0.22	1.21	1.42	26.67

Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije –Uprava za javni dug i „Bilten javnih finansijsa”, decembar 2020, MFIN.

Ukupan spoljni dug, gde je uključen javni i ostali spoljni dug, je krajem septembra 2020. godine, prema podacima NBS, iznosio 30,7 milijardi evra, prema 28,3 milijarde evra u 2019. godini. Spoljni dug je, prema procenjenom bruto domaćem proizvodu zvanične statistike i MFIN, krajem septembra 2020 godine iznosio oko 66,1% BDP, prema 61,5% u 2019. godini i 62,2% BDP u 2018. godini.

Povoljna je činjenica što kratkoročni spoljni duga ima srazmerno mali ideo u ukupnom spolnjom dugu. Prema podacima NBS, kratkoročni spoljni dug je u 2019. godini iznosio 1,9 milijardi evra ili oko 6,8 % ukupnog spoljnog duga, a srednjoročni i dugoročni dug oko 26,4 milijardi evra ili

93,2% ukupnog spoljnog duga.

Kratkoročni spoljni dug je u septembru 2020. godine iznosio oko 2,5 milijardi evra ili oko 8% procenjenog BDP, a srednjoročni i dugoročni dug 28,3 milijarde evra ili oko 92% procenjenog BDP.

Otplata dela glavnice i kamate ukupnog spoljnog duga (uključujući javni spoljni dug) je, prema podacima NBS, u 2017. iznosila 4,3 milijarde evra ili oko 10,9% BDP u toj godini; u 2018. godini 4,8 milijardi evra ili oko 11,3% BDP; u 2019. oko 4,6 milijardi evra ili oko 10% BDP, dok u 2020. godini procenjujemo da će iznositi oko 4,6 milijardi evra ili oko 9,8% preliminarno procenjenog BDP. Otplata dela glavnice i kamate spoljnog duga u 2020. godini mogla bi iznositi oko 21% ukupne vrednosti izvoza robe i usluga.

Tabela 9. Spoljni dug (2005-2020), u milionima evra

	Spoljni dug u milionima evra	Servisiranje spoljnog duga u milionima evra	Otplata spoljnog duga prema BDP, u %	Otplata spoljnog duga prema izvozu roba i usluga, u %
2005	12520.1	1054.1	4.7	19.8
2006	14290.5	2512.9	9.7	36.2
2007	17382.3	3039.1	9.6	37.5
2008	20981.6	3594.4	10.1	37.5
2009	22272.4	3921.6	12.1	48.8
2010	23508.7	3563.9	11.3	37.5
2011	24123.5	4153.8	11.7	37.3
2012	25645.3	4130.3	12.3	36.0
2013	25644.3	4595.2	12.6	33.0
2014	25679.4	4727.6	13.3	32.7
2015	26234.4	3959.9	11.1	25.2
2016	26494.4	4508.0	12.3	25.9
2017	25588.0	4284.9	10.9	22.2
2018	26662.0	4849.0	11.3	22.9
2019	28418.0	4572.0	10.0	19.5
2020/sept.	30,722.5	4600.0**	9.8**	21**

*Izvor: NBS, mart 2021.godine

**)Preliminarna procena autora za celu 2020.godinu.

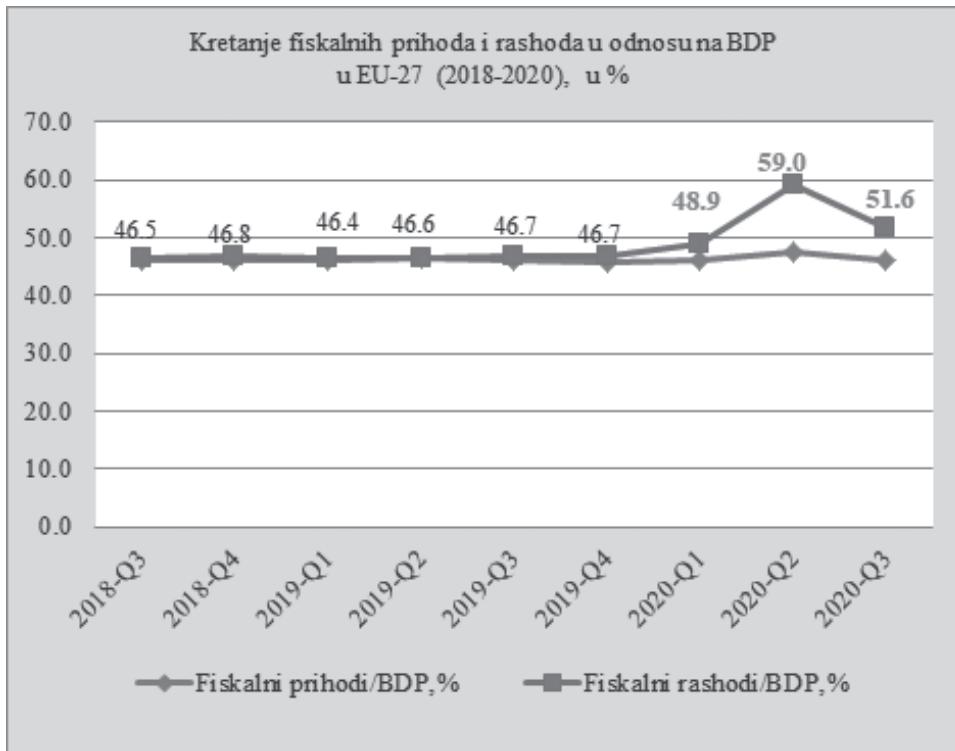
2. FISKALNA KRETANJA U EVROPSKOJ UNIJI

Procenjuje se da je, nakon rasta od 1,5% u 2019. godini, bruto domaći proizvod u zemljama Evrozone i Evropske unije (u daljem tekstu: EU-27) u 2020. godini u uslovima epidemije korona virusa pao za 7,4%, što se odrazilo na fiskalna kretanja i pojavu znatnog skoka fiskalnih rashoda i fiskalnog deficitia.

Naime, ukupni fiskalni rashodi EU-27 su znatno porasli u 2020. godini u odnosu na ranije godine, što je u znatnoj meri povezano sa epidemijom korona virusa i javnim izdacima po tom osnovu, kao i posledicama oštре ekonomske recesije. Prema podacima Evrostata, ideo fiskalnih rashoda u BDP u EU-27 je u 2019. godini iznosio 46,6%, a u Evrozoni (EU-19) 47% BDP. Ukupni fiskalni rashodi su u zemljama EU-27 u 2020. godini, u uslovima epidemije korona virusa, iznosili: 48,9% BDP u prvom tromesečju 2020. godine; zatim 59,0% BDP u drugom tromesečju 2020. godine i čak 51,6% BDP u trećem tromesečju 2020. godine.

Ocenjuje se da bi ukupni izdaci u celoj 2020. godini iznosili u proseku preko 52% BDP u EU i Evrozoni.

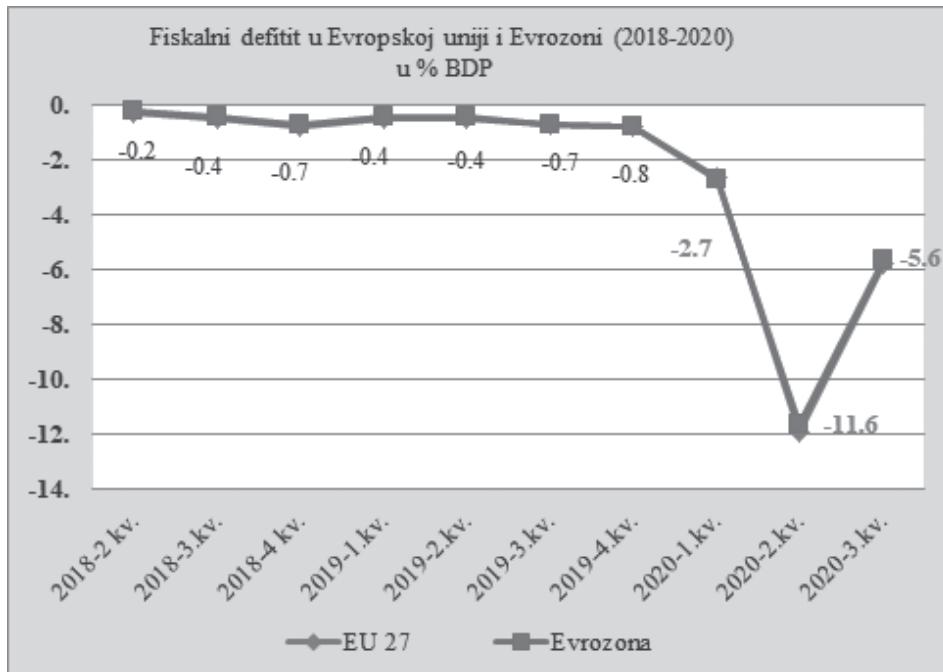
Grafikon 3. Kretanje fiskalnih prihoda i rashoda u odnosu na BDP u Evropskoj Uniji

Izvor: EUROSTAT-Quarterly government debt, GOV_10Q_GGDEBT\$DEFAULTVIEW, National accounts indicator (ESA 2010). Data extracted on 07/03/2021, from [ESTAT]

Usled znatnog rasta ukupnih fiskalnih rashoda u odnosu na prihode, porasli su fiskalni deficiti u evropskim zemljama. Fiskalni deficit u EU-27 je u prvom tromesečju 2020. godine iznosio 2,7% BDP; u drugom tromesečju 2020. godine 11,6% BDP i u trećem tromesečju 2020. godine 5,6% BDP. Ocena je da će fiskalni deficit u celoj 2020. godini u EU-27 iznositi 6,2% BDP, a u Evrozoni 6,6% BDP. To je znatno viši fiskalni deficit u odnosu na 2019. godinu, kada je iznosio 0,5% BDP Evropske unije. Situacija u pogledu povećanja fiskalnog deficitra je slična i u Evrozoni.

Grafikon 4. Fiskalni deficit u Evropskoj uniji prema BDP (2018-2020)

U EU i Evrozoni je u 2020. godini znatno povećano zaduživanje, putem emitovanja državnih hartija od vrednosti. Harije od vrednosti su u EU-27 krajem trećeg tromesečja iznosile 9.108,7 milijardi evra, prema 8.116,3 milijarde evra krajem 2019. godine, što predstavlja porast čak od 992,4 milijarde evra ili za 12,2%. Posmatrano po zemljama, najveći rast dužničkih HoV, od preko 15% u prva tri tromesečja 2020. godine, su imale sledeće zemlje: Bugarska (27,1%); Češka (18,7%); Danska (36%); Nemačka (18%); Estonija (čak 1.329%); Irska (17%); Kipar (39,9%); Letonija (16,8%); Litvanija (24,7%); Luksemburg (24,1%); Malta (21%); Holandija (16,5%); Poljska (20,4%); Rumunija (21,5%); Slovenija (17,4%); Slovačka (23%), kao i Švedska (15,1%).

Najveći fiskalni deficit, od preko 5% BDP, u prva tri tromesečja 2020. godine su imale sledeće zemlje: Austrija, Belgija, Španija, Francuska, Mađarska, Litvanija, Malta, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovenija i Velika Britanija, što je dato u narednom pregledu:

*Tabela 10. Fiskalni deficit i suficit i udeo ukupnih rashoda prema BDP u %
(2019 - 2020) (sezonski prilagođeno)*

	Udeo fiskalnih rashoda u BDP, %	Fiskalni deficit/suficit prema BDP,% (sezonski prilagođeno)			
		2019	2020	2020	2020
			I kv.	II kv.	III kv.
EU-27	46.6	-0.5	-2.7	-11.6	-5.6
EU-28	45.8	-0.8			
Evrozona (EU-19)	47.0	-0.6	-2.6	-11.9	-5.8
Belgija	52.1	-1.9	-5.7	-15.3	-6.0
Bugarska	36.3	1.9	-0.8	-5.7	-4.2
Češka Republika	41.3	0.3	-2.8	-6.2	-4.4
Danska	49.2	3.8	0.3	-9.4	-4.6
Nemačka	45.2	1.5	-1.0	-4.7	-0.9
Estonija	38.9	0.1	-3.8	-7.9	-3.2
Irska	24.5	0.5			
Grčka	47.5	1.5			
Španija	42.1	-2.9	-4.7	-19.5	-7.7
Francuska	55.6	-3.0	-5.4	-12.3	-4.9
Hrvatska	47.0	0.4			
Italija	48.6	-1.6			
Kipar	40.1	1.5			
Letonija	38.4	-0.6	-2.4	-6.1	-5.6
Litvanija	34.6	0.3	-3.0	-6.5	-8.7
Luksemburg	42.2	2.4	0.7	-11.0	-3.9
Mađarska	45.6	-2.1	-3.2	-10.8	-3.8
Malta	37.2	0.5	-8.6	-11.8	-10.9
Holandija	42.0	1.7	1.0	-11.4	-4.4
Austrija	48.4	0.7	-0.8	-16.0	-6.8
Poljska	41.8	-0.7	-3.8	-17.1	-4.6
Portugal	42.7	0.1	0.4	-8.2	-7.7
Rumunija	36.1	-4.4	-7.7	-11.4	-10.0

Slovenija	43.3	0.5	-4.9	-17.0	-1.8
Slovačka	42.7	-1.4			
Finska	53.2	-1.0	-0.7	-7.0	-6.0
Švedska	49.3	0.5	-1.3	-6.7	-2.4
Island	43.8				
Norveška	51.5				
Švajcarska	32.7		1.3	-3.0	-1.4
Velika Britanija	41.1	-2.3	-3.4	-22.8	-13.0

Izvor: EUROSTAT, Total general government expenditure, Percentage of gross domestic product (GDP), Data extracted on 06/03/2021 from ESTAT.

Usled navedenog velikog rasta fiskalnih rashoda u vreme epidemije i fiskalnih intervencija radi ublažavanja recesije, osetno je dalje porastao odnos ukupnog javnog duga opšte države prema bruto domaćem proizvodu u većini evropskih zemalja.

Prema podacima Evrostata, ukupan javni dug EU-27 je krajem trećeg tromesečja 2020. godine iznosio 12.036,2 milijarde evra (ili oko 90% BDP), prema 10.838,1 milijardu evra krajem 2019. godine (ili oko 77,6% BDP), što je povećanje javnog duga od 11,1%. U zemljama Evrozone (EU-19), ukupan javni dug je krajem trećeg tromesečja 2020. godine iznosio 11.112,1 milijardu evra ili oko 98% BDP, prema 10.027,3 milijarde evra krajem 2019. godine.

Prema podacima Evrostata, najnepovoljniji odnos konsolidovanog ukupnog javnog duga prema BDP od preko 70% BDP, su krajem trećeg tromesečja 2020. godine imale sledeće zemlje: Belgija (113,2%); Grčka (čak 199,9%); Španija (114,1%); Francuska (116,5%); Italija (154,2%); Kipar (115,2%); Nemačka (70%); Hrvatska (86,4%); Mađarska (74,3%) i Austrija (79,1%). U narednom pregledu je dato kretanje ukupnog javnog duga prema BDP po zemljama u 2019. i 2020. godini, kao i stopa rasta tog racija u prva tri tromesečja 2020. godine.

Tabela 11. Odnos javni dug opšte države prema BDP u Evropskim zemljama (2019. i 2020). u %

	2019 IV kv.	2020 I kv.	2020 II kv.	2020 III kv.	Porast 2020/2019, u %
Belgija	98.1	103.4	114.1	113.2	15.1
Bugarska	20.2	20.1	21.3	25.3	5.1
Češka Republika	30.2	32.7	39.9	38.4	8.2
Danska	33.3	33.0	41.2	42.4	9.1
Nemačka	59.6	61.0	67.4	70.0	10.4
Estonija	8.4	8.9	18.5	18.5	10.1
Irska	57.4	58.9	62.7	62.0	4.6
Grčka	180.5	180.7	191.4	199.9	19.4
Španija	95.5	99.0	110.2	114.1	18.6
Francuska	98.1	101.3	114.0	116.5	18.4
Hrvatska	72.7	73.8	84.8	86.4	13.7
Italija	134.7	137.6	149.3	154.2	19.5
Kipar	94.0	96.2	113.3	119.5	25.5
Letonija	36.9	37.1	42.9	44.6	7.7
Litvanija	35.9	33.0	41.4	45.9	10.
Luksemburg	22.0	22.2	23.9	26.1	4.1
Mađarska	65.5	65.9	70.5	74.3	8.8
Malta	42.4	43.9	51.0	53.7	11.3
Holandija	48.7	49.5	55.2	55.2	6.5
Austrija	70.5	73.1	82.5	79.1	8.6
Poljska	45.7	47.6	54.8	56.7	11.
Portugal	117.2	119.5	126.0	130.8	13.6
Rumunija	35.3	37.4	40.8	43.1	7.8
Slovenija	65.6	69.0	78.3	78.5	12.9
Slovačka	48.5	49.7	60.3	60.8	12.3
Finska	59.3	64.3	68.6	66.9	7.6
Švedska	35.1	35.8	37.1	38.4	3.3

Izvor: EUROSTAT- General government gross debt (EDP concept), consolidated - quarterly data [TIPSGO20], Data extracted on 07/03/2021

ZAKLJUČAK

Fiskalna kretanja su, u uslovima epidemije korona virusa, u 2020. i 2021. godini osetno promenjena u odnosu na prethodne godine, kako u svetu i Evropi, tako i u Republici Srbiji. U zemljama Evropske unije (EU-27), ekonomska aktivnost je u 2020. godini realno opala u proseku za preko 7%, dok je javni dug povećan za preko 11%. Fiskalni deficit u EU-27 se u 2020. godini procenjuje na oko 6,2% BDP, a ukupni fiskalni izdaci preko 52% BDP. Javni dug je u EU-27 u 2020. godini procenjen na oko 90% BDP, a u Evrozoni oko 98% BDP.

U Republici Srbiji su takođe osetno povećani ukupni fiskalni rashodi i to znatno brže u odnosu na fiskalne prihode. Na rast fiskalnih rashoda kod nas je uticalo i znatno servisiranje unutrašnjeg i spoljnog javnog duga i budžetska ulaganja radi ublažavanja i saniranja posledica pada ekonomske aktivnosti. S obzirom na rastuće zdravstvene troškove i rashode namenjene ublažavanju realnog ekonomskog pada, fiskalni deficit je u Republici Srbiji u 2020. godini bio visok u odnosu na ranije godine, uz povećanje javnog duga i porast ukupnog spoljnog duga. U 2021. godini je projektovan znatan deficit, ali u manjem iznosu u odnosu na 2020. godinu. Pri tome je, u uslovima neizvesnosti u pogledu epidemije korona virusa, moguće da će ukupni fiskalni izdaci i deficit budžeta, kao i deficit opšte države, biti veći od projektovanog, što bi zahtevalo rebalans budžeta u toku 2021. godine. U budžetu Republike Srbije su u 2021. godini predviđeni projektni i programski zajmovi u iznosu od 1.165 milijardi dinara u protivvrednosti od oko 13,3 milijardi evra i oko 1,2 milijarde dolara, uz očekivanja zvaničnih institucija da će realni ekonomski rast, odnosno rast BDP biti pozitivan.

FISCAL DEVELOPMENTS IN THE CONDITIONS OF CORONA VIRUS EPIDEMICS**Abstract**

After successful fiscal consolidation, Serbia, like other countries worldwide, faced the negative effects of the coronavirus pandemic. These effects manifested in 2020 and 2021, and their intensity going forward remains uncertain. The pandemic pushed economies, including EU countries and Serbia, into recession. In 2020, at the global and local level real economic activity

declined, employment of production factors went down, international trade in goods and services contracted, companies' financial balance sheets deteriorated, fiscal deficits increased, external and internal debt expanded, profits plunged and losses increased for a great deal of companies, international trade slackened, activity in tourism and catering and many other sectors collapsed. International capital market saw a major turmoil, key macroeconomic balances worsened and government interventions increased, while central banks (FED, ECB and others) resorted to money issuing. Government fiscal subsidies and interventions were stepped up considerably with the aim of not only supporting the healthcare system, but also mitigating the sharp economic downturn. In 2020 the Republic of Serbia's budget posted a large fiscal deficit of RSD 483.1 billion (around EUR 4.1 billion), as total expenditure was running high above fiscal revenue. The 2021 budget envisages a deficit of RSD 178.5 billion (around EUR 1.5 billion), though there are upside risks if the pandemic intensifies. This most certainly leads to a rise in internal and external public debt and total debt. The Republic of Serbia's budget for 2021 envisages project and programme loans worth RSD 1,165 billion (around EUR 13.34 billion and USD 1.16 billion). According to budget projections for 2021, interest and principal repayment under total public debt of the general government should reach RSD 585.2 billion (around EUR 5.0 billion) compared to RSD 508.7 billion (around EUR 4.3 billion) in 2020. Such movements will require increased borrowing in the domestic and international money and capital markets, as well as attracting domestic and foreign investments and adoption of a number of other macroeconomic policy measures in 2021 and beyond.

Key words: Serbia, EU, fiscal trends, corona epidemic, economic depression, deficit, public and external debt

LITERATURA

Efekat zdravstvene krize na fiskalna i ekonomska kretanja u 2020. i preporuke za fiskalnu politiku u 2021. godini, Fiskalni savet Republike Srbije, Beograd, 20. jul 2020. godine.

Godišnji izveštaj za 2019. godinu, Narodna banka Srbije i ranije godine. Internet sajt EUROSTAT-a, mart 2021.

Internet sajt Međunarodnog monetarnog fonda, februar 2021

Internet sajt RZS-a, mart 2020,

Internet sajt Svetske banke, februar 2021,

Izveštaj o inflaciji, februar 2021, NBS.

Mesečni statistički bilten, Republički zavod za statistiku, decembar 2020,

Stanje i struktura javnog duga, februar 2020, Ministarstvo financija - Uprava za javni dug,

Statistički bilten NBS, januar 2020. i ranija izdanja,

Šojić, M. (2014), "Industrija Srbije (1990-2013)", Ekonomski zbornik: *Moguće strategije razvoja Srbije*, Srpska akademija nauka i umetnosti, ur. Časlav Ocić, Beograd 2014., str. 287-296. i str. 1148-1149

Šojić, M. (2014), „Spoljni dugovi i ekonomska kriza u odabranim zemljama jugoistočne Europe“, Naučni skup Univerziteta Istočno Sarajevo: *Ekonomija i krize* Andrićgrad, Univerzitet Istočno Sarajevo, 12-13 septembar 2014;

Šojić, M. (2013), Jačanje domaće proizvodnje i ponude - uslov za izlazak privrede Srbije iz sadašnje recesije i zaduženosti, u zborniku: *Izgledi i alternative izlaska iz recesije*, Ekonomске ideje i praksa-Akteri dometi i teorijski koncepti br 9/10, Akademija ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet Beograd, 2013. godine, str.205-219,

Šojić, M. (2020), Uporedna analiza stepena investiranja u Republici Srbiji i zemljama Evropske unije, Institut društvenih nauka-Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2020, str. 154-173

Šojić, M. (2010), "Ekonomска nauka i prevazilaženje ekonomske krize u našoj zemlji" u okviru izdanja: *Ekonomска nauka i ekonomska kriza* Akademija ekonomskih nauka i Naučno društvo ekonomista Srbije, Ekonomski fakultet, Beograd, 4. novembra, 2010

Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development, UN World Development Indicators, World Bank 2018,

Uredba o izmenama i dopunama opštih prihoda i primanja, rashoda i izdataka budžeta Republike Srbije za 2020. godinu radi otklanjanja štetnih posledica bolesti COVID-19 izazvane virusom SARS-CoV-2, Skupština Republike Srbije. "Službeni glasnik RS", br. 60/2020.

World Development Indicators, World Bank, March 2020

Zakon o budžetu Republike Srbije za 2021. godinu („Službeni glasnik RS“ br.149/2020), od 10. decembra 2020. godine,

Zakon o izmenama i dopunama Zakona o budžetu Republike Srbije za 2020. godinu („Službeni glasnik RS“ br.135/2020), od 13. novembra 2020. godine,

Završni račun budžeta Republike Srbije (po godinama) od 2001. do 2019. godine.

Pregledni članak

UTICAJ PANDEMIJE NA REALNI SEKTOR – SLUČAJ SRBIJE

Milan Beslać*

beslac011@gmail.com

Nina Mitić**

nina.mitić58@gmail.com

Rezime

Već celu godinu dana ceo svet se suočava sa pandemijom koja je izazvana virusom SARS-COV-2 koja izaziva bolest Covid-19. Pored toga što ova pandemija predstavlja veliki problem za zdravstvene sisteme celog sveta, ona istovremeno ima veoma veliki negativni uticaj na privrede svih zemalja. Negativne posledice na privredu uzrokovane su merama koje donose gotovo sve zemlje sveta radi suzbijanja pandemije, a koje se sastoje u „zaključavanju“ zemalja, ograničavanje ili zabrane rada pojedinih delatnosti, uvođenje zabrane kretanja ili policijskog časa itd. Najrazvijenije zemlje su i najviše pogodžene zbog smanjenja industrijske proizvodnje i nemogućnosti međunarodne razmene sirovina, repromaterijala, poluproizvoda i gotovih proizvoda. Stoga je ova pandemija izazvala ekonomsku krizu koja, kao nikad dosad, predstavlja krizu i ponude i krizu tražnje istovremeno. Privreda Srbije, u odnosu na druge razvijene zemlje, manje je pogodžena tekućom krizom zbog svoje privredne strukture i prihvatljivog učešća javnog duga u odnosu na BDP na početku krize.

Ključne reči: pandemija, državna pomoć, privredni subjekti, SARS KOV-2, COVID-19.

JEL KLASIFIKACIJA: D51, F15, F31, H63.

---

* Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo Beograd, Galeb Group Šabac.

** Vlada Srbije, sekretar koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost.

UVOD

Korona virus ili SARS COV-2 prvi put je registrovan u Kini u gradu Vuhanu. Kao prenosnik ovog virusa na čoveka zvanično je identifikovan slepi miš. U ovom gradu epidemija je proglašena početkom decembra 2019. godine. Osnovna karakteristika ove bolesti sadržana je u infekciji disajnih puteva i upalom pluća. Prva smrt od ove zarazne bolesti dogodila se u Vuhanu 16. januara 2020. godine. Prenos ove bolesti sa čoveka na čoveka potvrdila je Svetska zdravstvena organizacija 23. januara 2020. godine, a pandemiju je proglašila 11. marta 2020. godine.

Imajući u vidu brzo prenošenje infekcije, što podrazumeva istovremeno obolevanje velikog broja ljudi, preventivna zaštita sadržana je u nošenju maski, čestim pranjem ruku, dezinfekciji prostorija 70% alkoholom, njihovo provetrvanje i kako se u početku pandemije pogrešno govorilo socijalno distanciranje, a što je u stvari podrazumeva fizičko distanciranje (2 metra neumitno ruši porodicu, a time i društvo u celini. Zbog toga ova pandemija pored narušavanja zdravlja ljudi ima i druge veoma negativne efekte (socijalne, društvene, psihološke itd.), koji se u kratkom vremenskom roku ne mogu popraviti.

U privrednom životu takođe je veoma komplikovana situacija. Dobra strana novih tehnologija je ta što se sastanci i razmena mišljenja mogu odvijati na daljinu. Međutim, iako je to jedna podnošljiva alternativa ona nikako ne može da zameni direktnu i argumentovanu raspravu na osnovu kojih se donose značajne odluke i na osnovu kojih se odvija privredni život bez koga nema opstanka ni pojedinca ni države ni društva u celini.

Poseban slučaj je i slučaj obrazovanja gde nema mogućnosti da se ono odvija na tradicionalan način (direktan kontakt predavača i slušaoca). U uslovima ove pandemije ono se obavlja na daljinu. Iako se neke teme mogu realizovati na daljinu one nikako ne mogu da zamene klasična predavanja i izvođenje nastave u klasičnim uslovima ni na jednom nivou obrazovanja, a posebno u najranijim fazama obrazovanja i vaspitanja. Vrtići su organizovani, ne samo zbog toga što decu neko treba da čuva dok su im roditelju na poslu, već zbog toga da se deca socijalizuju, odnosno da se vasiljavaju kao društvena, emotivna i umna bića. Veoma slično je i sa osnovnim i srednjim obrazovanjem, a nisu zanemarljivi ni negativni efekti na visoko obrazovanje. Naime, učenje na daljinu ne obezbeđuju interakciju između nastavnika i studenata, razmenu mišljenja i razjašnjavanje složenih problema. Poseban problem je kod

tehničkih struka gde su potrebna laboratorijska istraživanja i praktične vežbe koje nije moguće obaviti na daljinu.

1. SLUČAJ SRBIJE

Kao i većinu zemalja sveta i Srbiju je zahvatila pandemija virusom SARS-COV-2 koja izaziva bolest pod nazivom COVID-19. Prvi slučaj ove zaraze u Srbiji je registrovan 06.03.2020. godine, a Odluka o proglašenju bolesti COVID-19 izazvane virusom SARS-COV-2 zaraznom bolesti doneta je 10.03.2020. godine¹. Ministarstvo zdravlja je tom prilikom preporučilo svim stanovnicima Republike Srbije da se smanje kontakti sa drugim osobama, često Peru ruke sapunom i vodom (u trajanju najmanje 20 sekundi) i koristi sredstvo za dezinfekciju na bazi 70% alkohola, izbegava bliski kontakt sa osobama koje imaju simptome infekcije organa za disanje (povišena temperatura, kijavica, kašalj, curenje iz nosa, otežano disanje ili drugo), uključujući i članove domaćinstva, koriste maske koje prekrivaju nos i usta i često provetrvaju prostorije itd.

Republika Srbija je 13.03.2020. godine formirala dva krizna štaba i to krizni štab za suzbijanje zarazne bolesti Covid-19, čiji su korukovodioči predesnik vlade RS, ministar zdravlja RS, direktor RFZO i pokrajinski sekretar za zdravstvo² i krizni štab za otklanjanje posledica epidemije po privredu, čiji su korukovodioči predsednik RS, ministar finansija RS, predsednik PKS i guverner NBS³. Po misljenju autora ovog rada predsednik vlade RS bi trebao biti na čelu kriznog štaba zaduženog za otklanjanje posledica epidemije po privredu, a ne predesnik RS. Zaključno sa 14.01.2021. godine Republika Srbija je donela preko 100 raznih propisa u vezi sa pandemijom virusa SARS-COV-2 i bolesti Covid-19, a lokalne samouprave preko 30 raznih propisa iz iste oblasti⁴.

Sve ove odluke ticale su se golog života građana Srbije, zdravstvenih radnika i privrede. Ono što je posebno zbunjivalo kompletno stanovništvo u

¹ Odluka o proglašenju bolesti COVID-19 izazvane virusom SARS-COV-2 zaraznom bolesti.

² Zaključak o obrazovanju kriznog štaba za suzbijanje zarazne bolesti COVID-19 05 broj 53-2449/2020 od 13.03.2020-godine

³ Autor ovog rada nije mogao pronaći dokument o formiranju ovog štaba već je koristio informacije iz sredstava informisanja da je taj štab formiran).

⁴ (Izvor: <https://www.paragraf.rs/svi-propisi-uputstva-za-sprecavanje-sirenja-korona-virusa-covid-19.html>)

Srbiji jesu različite, često kontradiktorne izjave, sugestije, ili preporuke pa i mere koje je donosio krizni štab za suzbijanje bolesti kao celina ili njihovi pojedini članovi. Izjave kriznog štaba ili pojedinaca članova kriznog štaba kretale su se od toga da je virus SARS-COV-2 slabiji od običnog gripe, da on ne napada mlađu populaciju, a posebno ne decu, da će on nestati čim temperatura bude više od 27. stepeni celzijusa, da je smrtnost ove zaraze mala, ali istovremeno su donošene mere kao što su potpuna izolacija stanovnika starijih od 65 godina, uvedeno je i vanredno stanje, policijski čas, zabranjivan je rad raznih oblika privrednih delatnosti i slično. Vreme je pokazalo da veliki broj ovih izjava nisu bile tačne. Virus nije nestao u letnjim mesecima kada je temperatura bila znatno viša od 27 stepeni celzijusa, virus je napadao stanovnike svih doba i uzrasta i sa smrtnim ishodom, svakog dana se povećavala smrtnost itd.

2. UTICAJ VIRUSA SARS-COV-2 I BOLEST COVID-19 NA GLOBALNA EKONOMSKA KRETANJA

Na samom početku pandemije, kada su procene bile da virus SARS-COV-2 nestaje tokom letnjih meseci privrednici, odnosno njihov najveći broj, smatrao je da će relativno u kratkom vremenskom period nadoknaditi štete koje izaziva pandemija. U ekonomskoj teoriji, a iz prakse je poznato da vremensko trajanje oporavka traje tri i više puta od vremena u kojem su se dogodili štetni uticaji. Naravno to nije pravilo koje se primenjuje na svaku privrednu delatnost budući da sve privredne delatnosti nemaju isti elasticitet i funkcionisanju, ali svakako da je potrebno mnogo duže vreme za oporavak od vremena u kojem su delovali štetni uticaji. Globalna ekonomска kretanja tokom 2019. godine nagoveštavala su da će u svetskoj ekonomiji tokom 2020 godine doći do usporavanja.⁵ Procene o usporavanju svetske ekonomije zasnovane su na različitim uzrocima, a kretali su se od konflikata u trgovinskim odnosima SAD i Kine (međusobno uvođenja carina na određene proizvode), problem u trgovinskim odnosima EU i Rusije i uvođenje ekonomskih sankcija Rusiji od strane EU i SAD, sukobi u Ukrajini, konačno napuštanje EU od strane Velike Britanije, migrantska kriza, zategnutost odnosa SAD i Irana, kao i problem u daljem funkcionisanju EU (više brzina, koncentrični krugovi, zasićenost proširenjem itd). Pojava bolesti Covid-19 srušila je prethodne procene o usporavanju globalne ekonomije, a od usporavanja globalne

⁵ United Nations. *World Economic Situation and Prospects* (2020), str. 9

ekonomije došlo se do ekonomske krize koja prevazilazi i ekonomski krizu iz 1929 godine (koja je bila izazvana krizom potražnje)⁶. U makroekonomskom smislu ekonomske krize nastaju ili kao kriza ponude ili kriza potražnje. Bolest Covid-19 izazvala je atipičnu ekonomsku krizu koja se manifestuje istovremeno i kao kriza ponude i kriza potražnje. Osnovni način borbe protiv ove pandemije jeste „zaključavanje“ što podrazumeva smanjeno ili ograničeno kretanje ljudi, ali i roba i usluga, što direktno utiče na obim proizvodnje zbog nedostatka repromaterijala, poluproizvoda ili gotovih proizvoda, a sledstveno tome samnjuje se ponuda i tražnja, a potrošači, zbog neizvestnosti koliko će pandemija, a time i kriza trajati, kupuju samo najneophodnije (hranu, lekove, zaštitna i dezifikaciona sredstva). Sve savremene države sveta, budući da se nikada nisu suočile sa ovakvom vrstom pandemije i sa ovakvom atypičnom krizom, neizostavno i prioritetno ulažu u zdravstveni sistem (lekovi, dezinfekciona sredstva, zaština oprema, mašine i uređaji, zdravstveni kapaciteti itd.) Nedostatak lekova i zaštitnih i dezifikacionih sredstava i respiratora u zemljama sveta, a posebno u Evropi potpuno je ogolio interes nacionalnih država. Pokazalo se da, kada nastupe slučajevi koje ugrožavaju nacionalne interese pojedinih država, a to posebno važi za države EU, ne važe zajedničke politike, ne važi solidarnost i empatija, tuđe potrebe i interesi nemaju nikave veze sa sopstvenim interesima. Određene zemlje EU i to one najmoćnije, zabranjivale su međusobnu trgovinu zaštitnim sredstvima i respiratorima, zabranjivale su isporuku i u onim slučajevima kada je naručena roba unapred plaćena itd. Dakle, bez obzira na proklamovane zajedničke interese i potpisane ugovore sporazume ili deklaracije ova kriza je pokazala da postoje samo pojedinačni nacionalni interesi i kada su oni ugroženi onda potpisani multirateralni sporazumi, ugovori i slično ne važe.

3. MERE VLADE SRBIJE ZA SMANJENJE NEGATIVNIH EFEKATA PO PRIVREDU

Pandemija izazvana virusom SARS-COV-2 pokazala je ono što stručna ekonomska javnost odavno zna, ali što nije podeljeno sa ukupnom javnosti, a to je, da je privreda Srbije uvozno zavisna, kako od gotovih proizvoda tako i od repromaterijala. Međutim, istovremeno privreda Srbije je i izvozno orijentisana što nedvosmisleno znači da ako dođe do problema u privredama zemalja u koje Srbija izvozi proizvode i usluge dolazi i do poremećaja u

---

⁶ Jakšić, M., Praščević, A. (2019), Istorija ekonomije, Ekonomski fakultet, Beograd

privredi Srbije. Negativni efekat uvozno-izvozne zavisnosti Srbije pokazala je ova pandemija jer su se negativni ekonomski efekti iz zemalja sa kojima Srbija ima najveću razmenu (uvoz-izvoz), a to su Zemlje EU prelili na privredu Srbije. Licemerni javni stavovi razvijenih zamalje o potrebi otvorenog tržišta, tržišta bez prepreka, važili su samo do trenutka kada nije bilo ugrožavanja njihovih interesa. Čim je došlo do usporavanja njihove proizvodnje njihove narudžbe iz Srbije bilo sirovina, poluproizvoda ili gotovih proizvoda su ili ograničene ili su potpuno izostale. Takođe, izvozile su samo one proizvode i u onim količinama koje nisu ugrožavale njihove potrebe.

Tabela 1: Pregled uvoza i izvoza Republike Srbije za određeni period u mil \$

OPIS	Mesec/godina								
	XI/19	XII/19	I/20	II/20	III/20	IV/20	V/20	VI/20	VII/20
Izvoz	1.745	1.494	1.498	1.630	1.543	1.104	1.280	1.576	1.685
Uvoz	2.315	2.544	2.010	2.234	2.348	1.545	1.656	2.020	2.255
Izvoz/ Uvoz	0,75	0,58	0,74	0,72	0,65	0,71	0,77	0,78	0,74

Opis	Mesec/godina				
	VII/20	VIII/20	IX/20	X/20	XI/20
Izvoz	1.685	1.552	1.863	1.950	1.899
Uvoz	2.255	2.084	2.422	2.479	2.606
U/I	0,74	0,74	0,76	0,78	0,72

Izvor: Republički zavod za statistiku Republike Srbije (pristupljeno 24.01.2021)

Prethodni podaci pokazuju pad privredne aktivnosti koja ima punu korelaciju sa proglašenjem padnemije (mart 2020). Ona pokazuje da je uvoz rastao od maja pa sve do novembra (do kada postoje podaci) što direktno korespondira sa pandemijom i uvozom lekova, medicinskih zaštitnih sredstava i medicinske opreme. Što se tiče izvoza on je bio promenljiv tako da je imao i tendenciju pada (mart, april, avgust) i tendenciju rasta u ostalim analiziranim mesecima. Takođe, ovi podaci nedvosmisleno pokazuju da i uslovima pandemije uvoz znatno nadmašuje izvoz i da nije došlo do substitucije uvoznih proizvoda domaćom proizvodnjom. Krizni štab za borbu protiv otklanjanja negativnih posledica po privredu Srbije, kao i veliki broj drugih zemalja opredelio se da pomaže privrednu aktivnost. Zbog toga je doneta Uredba o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima

privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći gradnjima u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19⁷ propisane su sledeće mere:

1. Odlaganja plaćanja poreza i doprinosa za privatni sektor za period od aprila do 30. juna 2020. godine. Ovi porezi i doprinosi su odloženi za plaćanje do kraja 2020, a plaćanje će se obaviti u 2021 i 2022 godini u 24 mesečne rate.

- 2. Odlaganje plaćanja akontacije poreza na dobit u 2020. godini.**
- 3. Oslobođanje davalaca donacija odobaveza plaćanja PDV.**

Ove mere bi imale smisla da se pandemija zaustavila tokom 2020. godine kako je to predviđano. Međutim, pošto pandemija i dalje traje, pošto privredna aktivnost i potrošnja, odnosno potražnja i dalje smanjena, ova mera predstavlja dodatni teret za poslovanje za 2021. godinu. Posebno je interesantno da su samo donacije za zdravstvenu delatnost oslobođene od plaćanja PDV,⁸ dok ostale vrste donacija i dalje podležu oporezivanju sa PDV. Drugi deo mera odnosio se na direktnu novčanu pomoć privrednim subjektima i to:

1. Uplata pomoći u visini 3 minimalne zarade preduzetnicima kojise paušalno oprezuju i plaćaju porez nastvarni prihod, kao i mikro, malim i srednjim preduzećima u privatnom sektoru.

2. Uplata pomoći velikim preduzećima u privatnom sektoru u visini 50% neto minimalne zarade za zaposlene kojima je rešenjem utvrđen prestanak rada.

Ova mera za mikro, mala i srednja preduzeća objektivno poredstavlja značajnu podršku jer su samjeni troškovi, povećana likvidnost i omogućila nastavak poslovanja. Smanjenje troškova poslovanja je veoma značajna mera podrške privredi.⁸ Međutim, privredni subjekti koji su korisili ovu mjeru imali su obavezu da tri meseca nakon isteka prijema pomoći ne mogu smanjivati broj zaposlenih za 10 i više posto. Ovo ograničenje nije probelmatično za kompanije koje imaju veliki broj zaposlenih, ali je veliki problem za privredne subjekte koji imaju do 10 zaposlenih jer smanjenje samo za jednog zaposlenog, po bilo kom osnovu, uključujući i odlazak u starosnu penziju

---

⁷ „Sl. Glasnik RS., r. 54/2020 i 60/2020

⁸ Dejan Molnar, Svedočenje ekonomiste 2020.

ima za posledicu gubljenje prava na ovu pomoć i njeno vraćanje. s jedne strane. S druge strane zadržavanje broja zaposlenih još tri meseca, a za koje objektivno, zbog smanjene poslovne aktivnosti, nema potrebe prouzurokuje troškove veće od pomoći koja je primljena za višak zaposlenih. Ako znamo da imamo veliki broj mikro preduzeća sa manje od 10 zaposlenih i da su baš ta preduzeća odmah i najviše pogodena ograničenjima vezanim za radno vreme, za smanjenje potrošnje, onda je jasno koliko je to ograničenje problematično. Stiče se utisak da je vlast htela da sa ovom pomoći istovremeno i pomogne privrednim subjektima, što je pozitivno, ali istovremeno ne naruši stepen zaposlenosti prinudnim putem. Sledeće mere odnosile su se na podršku prilikom zaduživanja, a to su:

1. Finansijska podrška privredi preko Fonda za razvoj Republike Srbije⁹

2. Garantna šema za podršku privredi¹⁰.

Finansijska podrška privredi preko Fonda za razvoj Republike Srbije predstavlja meru odobravanja kredita za održavanje tekuće likvidnosti i nabavku obrtnih sredstva. Za ove namene obezbeđeno je cca 200.000.000 evra. Ova mera finansijske podrške namenjena je preuzetnicima, zadrušama, mikro, malim i srednjim preduzećima. Krediti se odobravaju na rok od 36 meseci uključujući grejs period od 12 meseci sa kamatnom stopom od 1% na godišnjem nivou. Ova mera imala je za cilj da na duži rok osigura finansiranje privrede putem kredita za koje će garantovati država, za što je najviše motivisan kreditor. Interesovanje srednjih i veliki preduzeća za ove kredite je bila velika. Iako garantna šema nije imala za cilj refeinansiranje već postojećih kredita nego korišćenje novih, banke su je iskoristile da refinansiraju već postojeće kredite budući da su one našle određena rešenja za ograničenja koja su postavljena. Efekti koji su postignuti ovom merom jeste to da nije došlo do urušavanje kredita na finansijskom tržištu i drugi, po mišljenju autora ovog rada, značajniji efekat je taj, da je refinansiranjem već postojećih kredita onemogućen stečaj ili likvidacija zaduženih preduzeća kod kojih je smanjena poslovna aktivnost. Međutim, ova mera nije imala značajan efekat na mikro i mala preduzeća. Kao što je poznato njihov bonitet je uvek upitan, a banke inače preferiraju velika preduzeća jer su ona sigurnija za vraćanje pozajmljenih sredstava zbog postojanja utrživih koleterala. Dakle,

⁹ „Sl. Glasnik RS., br. 54/2020

¹⁰ „Sl. GlasnikRS., br. 57/2020

dostupnost kredita za mikro i mala preduzeća i pre pandemije su bila vrlo ograničena, a u uslovima pandemije još oskudnija i garantna šema za ove privredne subjekte nije donela pozitivne efekte. Sledeće mere odnosile su se na:

- 1. Moratorijum za isplatu dividendi do kraja 2020. godine osim za javna preduzeća,**
- 2. Mere povećanja zarada i druga direktna novčana pomoć,**
- 3. Direktna pomoć svim punoletnim građanima Srbije od po 100 evra.**

Moratorijum na isplatu dividendi do kraja 2020. za kompanije koje koriste pomoć od strane države (čitaj poreskih obveznika) je opravдан jer zaista ne bi imalo smisla koristiti javni novac, a onda isplaćivati dividende. Iz ove mjere opravdano suizuzeta javna preduzeća jer se i iz isplate dividendi finansiraju mere državne pomoći. Povećanje zarada odnosilo se opravdano za zdravstveni sektor. Ovaj sektor je decenijama unazad nipoštovan, gde su lekari i celo zdravstveno osoblje primali neprimereno niske plate. Mera direktna pomoć svim punoletnim građanima odnosila se na isplatu po 100 evra u dinarskoj protivvrednosti. Iako se prethodne mere mogu karakterisati kao neophodne sa pozitivnim ili manje pozitivnim efektima ova mera je **potpuno neprimerena**. Naime, ova mera ne državu, kako vlastodršci najčešće ističu, nego poreske obveznike košta oko 600 miliona evra. Ono što svakom jasno jeste da su tih 100 evra dobili i oni kojima to treba i kome to ne treba. Vlast ističe da je to mera za podizanje potrošnje. Ali, potrošnja se ne podstiče samo povećanjem količine novca već se najpre potrošnja podstiče većom ponudom potrošnih dobara i nižim cenama. Ponudu potrošnih dobara i cene proizvoda nudi realni sektor, što znači da mere treba da budu usmerene na realni sektor. Ova mera sasvim je opravdana za socijalno ugrožene kategorije i penzionere, ali samo one koji imaju niske penzije. Predstavnici sadašnje vlasti ističu da im prethodna vlast nije ostavila socijalne karte pa za to ne mogu da isplate pomoć samo socijalno ugroženim kategorijama, ali potpuno prenebregavaju činjenice dasu već 9 godina na vlasti i da su za to mogli da donesu zakon o socijalnim kartama kojim bi se definisali kriterijumi za utvrđivanje ko su lica koja su socijalno ugrožena. Poseno treba istaći da ova sredstva nisu predviđena budžetom i da se ona finansirana iz duga koji će godinama u budućnosti vraćati poreski obveznici.

Vrlo je čudno (ili možda i nije čudno) da Međunarodna organizacija rada i Evropska banka za obnovu i razvoj u svojoj studiji „*COVID-19 and*

the World of Work - Rapid Assessment of the Employment Impacts and Policy Responses SERBIA, MOR i EBRD” od 01. septembra 2020. godine ističu da ova mera proizvodi „**zadivljujuće snažne efekte na smanjenje nejednakosti i siromaštva,**“ u Srbiji. Ovakav zaključak je posledica fundamentalnih grešaka prilikom analize ove mere, a koja se sastoje u tome da ona ne omogućava, niti je to ni teorijski ni praktično moguće, trajno i značajno smanjenje nejednakosti, zaduživanje za isplatu ove pomoći u budućnosti će onemogućiti vođenje adekvatne socijalne politike. Analiza MOR-a i EBRD, zbog metodološke greške, pogrešno su zaključile i preveličale tri, četri puta efekte ove mere. Objektivno ova mera imala pozitivne efekte samo kod socijalno ugroženih stanovnika. Ova mera za zaposlene koji primaju visoke zarade i penzionere koji imaju visoke penzije nema nikakvog značajnog efekta. Ono što je po mišljenju autora ovog rada najvažnije, jeste to, da ove dve institucije, namerno ili slučajno (autor rada misli namerno jer se pomoć finansirala iz duga) kao predmet svoje analize nisu razmatrale ni jedno drugo alternativno rešenje kojim bi se postigli isti ili čak bolji efekti sa znatno manjim sredstvima. Naime, i bez nepostojanja socijalnih karata, isplata stanovništvu po 100 evra mogla se obaviti koristeći podatke o visini penzija i visini prosečnih i minimalnih zarada. Bilo bi smisленo da se nezaposlenima, i onima koji primaju zarade ispod prosečne zarade u RS i penzionerima, koji primaju penzije ispod minimalne zarade isplati navedena pomoć. Naravno, postoje i druge metode koje bi koristile degresivnu skalu koja bi se završavala sa nula pomoći za one kategorije stanovništva koje imaju primanja (bilo plate, zarade ili penzije) u visini prosečne zarade u Srbiji. I Fiskalni savet Republike Srbije¹¹ u svojoj analizi takođe ističe da ova mera nije **niprihvatljiva ni opravdana sa stanovišta odgovorne fiskalne politike niti je mera koja trajno smanjuje nejednakosti i siromaštvo.**

¹¹ Ефекти мере „100 евра пунолетним грађанима“ на неједнакост и сиромаштвом коментар студије Међународне организације рада и Европске банке за обнову и развој.

4. NEKI OD POKAZATELJA UTICAJA PANDEMIJE NA PRIVREDU

Tabela 2. Pregled ukupnog javnog duga Srbije u 2019.i 2020. godini po mesecima u milijardama €

Opis	MESEC										
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
2020	24,6	24,7	24,7	24,9	26,7	27,2	26,9	27,0	27,0	27,0	27,0
2019	23,4	23,4	23,7	23,7	24,0	23,8	24,2	24,2	24,4	24,4	24,5
20/19	1,05	1,06	1,04	1,05	1,11	1,14	1,11	1,12	1,11	1,11	1,10

Izvor: Uprava za javni dug, pregled stanja duga opšte države Republike Srbije po mesecima za 2020. godinu i Mesečni izveštaj-analiza javnog duga i duga opšte države za 2019. godinu (pristupljeno 05. februara 2021. godine).

Pregled ukupnog javnog duga Republike Srbije pokazuje da je ukupan javni dugu 2019.godini imao tendenciju rasta tokom cele godine tako da je od januara 2019.do decembra 2019. godine porastao za 1,1 milijardi evra. Tokom 2020. godine taj rast se nastavio, ali se on naglo povećao od juna 2020. godine tako da se on od januara 2020. godine do novembra 2020. godine uvećao za 2,4 milijarde evra što direktno korespondira sa merama koje su sprovedene radi suzbijanja pandemije zarazne bolesti Covid-19 i pokazuje za su mere vlade za otklanjanje posledica pandemije dominantno finansirane iz duga.

Tabela 3. Pregled osnovnih makroekonomskih pokazatelja u periodu 2015-2020. godine.

Godine	2015	2016	2017	2018	2019	2020
BDP u mil. €	35.740	36.779	39.235	42.892	45.870	46.924* ¹
BDP per capita	5.037	5.211	5.588	6.143	6.519	
J.Dug/BDP u %	71,2	68,7	58,6	54,4	52,9	57,7

Izvor: Ministarstvo finansija: Osnovni indikatori makroekonomskih kretanja februar 2021.(pristupljeno 10.02.2021. godine)

Podaci iz ove tabele pokazuju rast BDP i BDP per capita u posmatranom periodu kao i samnjenje učešća javnog duga u BDP sve do 2020. godine kada nastaje rast, a što korespondira sa zaduživanjem u vezi sa merama za prevazilaženjem negativnih posledica bolesti Covida-19. Ovakvo stanje učešća javnog duga u BDP omogućilo je dodatno zaduživanje tokom 2020.

godine radi smanjenja negativnih efekta pandemije Covida-19 na privredu Srbije. Budući da je granica duga blizu 60% učešća u BDP zaduživanje u 2021. godini mora miti veoma ograničeno da ne bi došlo do prezaduženosti sa svim negativnim posledicama.

ZAKLJUČAK

Pandemija izazvana virusom SARA-COV-2 koji izaziva bolest COVID-19 kao i na sve zemlje sveta, izazvala je negativne efekte po privredu Srbije. Ti negativni efekti nisu se odrazili na ukupna makroekonomска kretanja kao u razvijenim zemljama isključivo zbog strukture privrede Srbije, s jedne strane i stanja javnog duga, s druge strane. Republika Srbija je u borbi protiv pandemije, primenjivala slične mere kao i sve zemlje sveta, a to su mere „zaključavanja” prema drugim državama, ograničenje vremena rada, pre svega mikro i malih preduzeća i zanatlija (preduzetnika) koji su po broju preduzeća najbrojniji u Srbiji, ali ne učestvuju značajno u strukturi BDP. Naime, zabrana rada i ograničenje rada, kao i „zaključavanje” drugih država, najviše je negativno uticalo na poslovanje ugostiteljsko turističke delatnosti, sektor zanatskih usluga, prevoza, transporta itd. Ali, ove delatnosti ne učestvuju značajno u BDP, pa stoga ni nisu imale značajan uticaj na ukupnu privredu Srbije. Stanje javnog duga od 52% u odnosu na BDP omogućilo je dalje zaduživanje kojim su finansirane mere za suzbijanje negativnim efektima pandemije kroz državnu novčanu pomoć. Kako se nivo zaduživanja približio granici 60% od BDP, dalje zaduživanje moglo bi se veoma negativno uticati na fiskalnu stabilnost i ukupnu privredu Srbije. Što se tiče državne pomoći, iako je ona bila neophodna u ovom periodu, osnovna njena karakterisitika je **neselektivnost,kako po vrstama delatnosti i kompanijama tako i u iznosu pomoći**. Najlošija mera koja je sporovedena jeste mera isplate svakom punoletnog građaninu RS po 100 evra u dinarskoj protivvrednosti. Velikom broju građana Srbije ta sredstva nisu bila potrebna (ali oni su ih izeli jer su to u stvari njihova sredstva). Sa znatno manje sredstava mogli su se postići ogromni efekti za one najugroženije i pojedince i delatnosti. Kako se pandemija nastavlja i tokom 2021. godine, biće neophodna nova državna pomoć, ali ona mora biti selektivna kako po korisnicima državne pomoći tako i po iznosu. Istovremeno, zaduživanje mora biti veoma ograničeno, a **izvori finansiranja se moraju tražiti i u smanjenju sive zone**.

THE IMPACT OF THE PANDEMIC ON THE REAL SECTOR - THE CASE OF SERBIA

Abstract

For a whole year, the whole world has been facing a pandemic that this pandemic is a major problem for health systems around the world, it also has a very large negative impact on the economies of all countries. The negative consequences for the economy are caused by measures taken by almost all countries in the world to deal with the pandemic, which consist of "locking" countries, restricting or banning certain activities, introducing a ban on movement or curfew, etc. The most developed countries are most affected by reduction of industrial production and the impossibility of international exchange of raw materials, intermediate goods, semi-finished and finished products. Thus this pandemic has caused an economic crisis which, as never before, represents a crisis of both supply and demand at the same time. The economy of Serbia, compared to other developed countries, is less affected by the current crisis due to its economic structure and acceptable share of public debt in relation to GDP at the beginning of the crisis. caused by the SARS-COV-2 virus, which causes the Covid-19 disease. In addition to the fact that this pandemic is a major problem for health systems around the world, it also has a very large negative impact on the economies of all countries. The negative consequences for the economy are caused by measures taken by almost all countries in the world to deal with the pandemic, which consist of "locking" countries, restricting or banning certain activities, introducing a ban on movement or curfew, etc. The most developed countries are most affected by reduction of industrial production and the impossibility of international exchange of raw materials, intermediate goods, semi-finished and finished products. Thus this pandemic has caused an economic crisis which, as never before, represents a crisis of both supply and demand at the same time. The economy of Serbia, compared to other developed countries, is less affected by the current crisis due to its economic structure and acceptable share of public debt in relation to GDP at the beginning of the crisis.

Key words: pandemic, state aid, economic entities, SARS COV-2, COVID-19.

LITERATURA

Molnar D. (2020): Svedočenje ekonomiste, Slučaj COVID-19, Asocijacija „Banat –Info i GNB „, Žarko Zrenjanin”.

Praščević, A. (2019): Ekonomski šok pandemije Covid-19 prekretnica u globalnim ekonomskim kretanjima, Ekonomске ideje i praksa broj 37, jun 2020.

United Nations. World Economic Situation and Prospects (2020).

Međunarodna organizacija rada i Evropska banka za obnovu: Studija „COVID-19 and the World of Work - Rapid Assessment of the Employment Impacts and Policy Responses SERBIA, MOR i EBRD”.

Fiskalni savet Republike Srbije: Efekti mere „100 evra punoljetnim građanima“ na nejednakost, siromашtvo i razvoj (http://www.fiskalnisavet.rs/doc/analize-stavovi-predlozi/2020/FS_Efekti_mere_100_evra_na_siromastvo_i_nejednakost.pdf)

Jakšić, M., Praščević, A. (2019), Istorija ekonomije, Ekonomski fakultet, Beograd.

Ministarstvo finansija Republike Srbije: Osnovni indikatori makroekonomskih kretanja februar 2021. <https://www.mfin.gov.rs/dokumenti/makroekonomski-i-fiskalni-podaci/>

Odluka o proglašenju bolesti Covid-19 izazvane virusom SARS-COV_2 zaraznom bolesti („Sl. Glasnik RS broj 23/2020-3 ...116/2020-5) <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/odluka/2020/23/1/reg> (pristupljeno 08.02.2020.godine)

Vlada Republike Srbije: Uredba o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19(„Sl. Glasnik RS,, br. 54/2020 i 60/2020), www.mfin.gov.rs/propisi/uredba-o-fiskalnim-pogodnostima-i-direktnim-davanjima-privrednim-subjektima-u-privatnom-sektoru-i-novcanoj-pomoci-gradjani) (pristupljeno 21.01.2020.)

Uprava za javni dug: Mesečni izveštaj – analiza javnog duga i duga opšte države za 2019 i 2020. godinu <http://www.javnidug.gov.rs/default.asp?P=26>

(pristupljeno 05.februara 2021. godine).

Zaključak o obrazovanju kriznog štaba za suzbijanje zarazne bolesti COVID-19 05 broj 53-2449/2020 od 13.03.2020.godine (<https://www.google.com/search?q=zaklju%C4%8Dak+Vlade+05+broj+53-2449%2F2020+od+13.+marta+2020&tbo=isch&ved=> pristupljeno 08.02.2020).

Originalni naučni rad

NAFTNO-GASNA KRIZA KAO POSLEDICA PANDEMIJE COVIDA-19

Srećko Đukić*

drsdjukic@yahoo.co.uk

Rezime:

Najnovija kriza u naftno-gasnom sektoru nastala je uglavnom kao rezultat pandemije virusa Covida-19 koja je zahvatila ceo svet, sve države, sve privrede i sve njene grane pojedinačno, ne praveći nikakve izuzetke. Ona se odrazila na sve - od kafića do teške industrije, od sitnog trgovca do industrije nafte i gasa. Po obuhvatu, ova kriza je nadmašila onu iz 2008, a naročito značajne stvari se događaju u energetskom sektoru i posebno u naftno-gasnim segmentima. Zabeležen je vrtoglav pad cena nafte (negativne cene kao kuriozitet), a zatim i prirodnog gasa. Međutim, naftna industrija je za nepunih godinu dana prošla čitav ciklus pada tražnje i cena do oporavka i povratka na ranije pozicije i izglede za novi cenovni uspon. Pored globalnog naftnog tržišta, specifično gasno tržište poprima slične karakteristike uslovljene sve većim uplivom tečnog gasa i rezultatima politike gasne diverzifikacije kao osnove energetske bezbednosti.

Ključne reči: Nafta, gas, cene, Rusija, SAD, svetsko tržište, deficit, suficit, Covid kriza.

JEL KLASIFIKACIJA: E30, P18, P28, Q40

U naftnoj istoriji dužoj od stotinu godina, nikada nije viđeno da su cene nafte pale ispod nula američkih dolara! To se, za kratko, desilo u 2020. kada su naftni fjučersi zabeležili negativnu cenu. Cena barela sirove WTI nafte, jednog od merila pri formiranju cena nafte, pala je na istorijski najniži nivo, i u jednom trenutku (u aprilu 2020) barel se na tržištu nudio za manje od nula američkih dolara. Prethodno se cena nafte sunovratila za 50, pa onda za 70

---

* Diplomata, ambasador, publicista, Forum za međunarodne odnose Evropskog pokreta u Srbiji.

posto, na iznos do tada rekordno niskih 9 dolara po barelu, da bi nastavila pad i ispod 5 dolara po barelu. Nešto kasnije, cene američke nafte padaju čak i ispod nula dolara, sve do minus 1 dolar i 43 centa, odnosno na negativnu cenu (fjučersi u aprilu nuđeni za jun), a to se nikada ranije nije dogodilo.

Šta je u 2020. godini uzrokovalo pad tražnje i cena nafte odnosno gasa? Potražnja za naftom strmoglavo pada zbog zamrzavanja ekonomskih aktivnosti u čitavom nizu zemalja izazvanih pandemijom covid virusa. „Zaključavanje“ ljudi u kuće uzrokuje zaustavljanje privredne aktivnosti, koja je značajnim delom morala da stane. U tom smislu cena nafte mogla je samo da nastavi da pada, čak i nakon što su OPEC i njeni saveznici pristali na najveće ikad zabeleženo smanjivanje proizvodnje kako bi održali cene. Prema pisanju *Business Insider*, cena referentnog američkog brenda nafte West Texas Intermediate (WTI), pala je za 50 posto, na iznos od samo 9 dolara po barelu, što je najniža cena od 1998. a najveći dnevni pad od 1982. Nakon toga cena je nastavila i dalje da pada, najpre na 5 da bi se na koncu zaustavila na 2,99 dolara za barel.

Opšti rat na naftnom tržištu započeo je nakon neuspelih pregovora Moskve i Rijada, početkom februara 2020. Rijad je inicirao sastanak OPEC+, naftnog kartela s Rusijom koja nije članica OPEC-a, s idejom da sve one zajedno smanje proizvodnju i na taj način podignu cenu barela. Moskva je, međutim, ovaj predlog glatko odbila, nakon čega je saudijski prestolonaslednik, i de facto vladar zemlje princ Mohamed bin Salman, u dogovoru s Vašingtonom, naredio obaranje cena nafte kako bi Moskvu, finansijski uveliko zavisnu od prihoda od prodaje nafte (i gasa), prisilio na kompromis. Pri tome je naredio, ne smanjenje, nego povećanje proizvodnje na saudijskim naftnim poljima, kako bi dodatno povećao ponudu, i posledično, smanjio cenu barela. Posle toga su za nekoliko sati naftne berze reagovale obaranjem cena na oko 30 dolara po barelu, nastavljajući dalji pad. Mesec dana kasnije (marta), suočena s enormnim gubicima, Moskva pristaje na kompromis: postignut je dogovor o kvotama za smanjenje proizvodnje nafte u OPEC+ (ponude), a efekti tog kartelnog dogovora odražavaju se na stabilizaciju tržišta, na porast tražnje i cena tokom 2020.

Rusija je ovim aranžmanom primorana na najkrupnije smanjenje sopstvene proizvodnje nafte u svojoj istoriji. Tako nešto nije se videlo još od početka 1990-tih godina. Da bi se spasila cene nafte a time i cene gasa, Rusija je spremna na smanjenje eksploracije nafte za više od 46 miliona tona ili za 8,4%, na najniži nivo od 1994. godine.

Poslednjih pet godina tržište nafte nalazi se pod pritiskom viška ponude nafte pre svega od strane proizvođača nafte iz škriljaca u SAD. Kao drugi faktor koji se nadovezao na prvi, i u 2020. postao glavni, jesete uticaj pandemije korona virusa: u većini zemalja su mere karantina što je dovelo do neviđenog u istoriji pada tražnje za naftom – za 15-30%, po različitim ocenama.¹

Kada se govori o nafti, onda je tu neizbežno i gas, za oko pedeset godina njen „mladi brat“. Još pre pola veka cena gasa vezana je za cenu nafte. Naime, kretanja cena nafte se „sa zadrškom“ održava na formiranje cena gasa iz cevovoda. Tako se dogodilo da su i cene gasa drastično pale. Skoro sve što prati kretanja cena nafte, njenu tražnju i ponudu, prati i prirodni gas. Usporavanje privredne aktivnosti, topla zima i pandemija virusa covida-19, obaraju tražnju za gasom.

Pre izbijanja pandemije Covida-19, globalna naftna i gasna industrija bila je na prekretnici. Početkom 2020. godine, nafta, prirodni gas, LNG tržište, doživljavali su preveliku ponudu, a industrija je bila suočena sa izazovnom dilemom: kako uspešno upravljati poremećajima preteće energetske tranzicije, dok istovremeno relativno niske cene odgovaraju stanju još ne oporavljenom od poslednjeg pada u 2015-2016. Mnogo ključnih zemalja proizvođača nafte već je delovalo odlučno, sa merama u rasponu od smanjenja proizvodnje u zemljama OPEC +, do direktnih subvencija, kao u Rusiji. Nagli pad u potražnji za energijom prouzrokovani je uticajem korona virusa na makroekonomiju i globalni kolaps cena nafte. Nade se polažu u 2021. da se Covid-19 u većini zemalja može uspešno suzbiti, i staviti pod globalnu kontrolu tokom godine i sa time su povezana očekivanja rasta cena nafte i potražnje.²

Gasprom, ruski gasni monopolista, pojedinačno najveći snabdevač evropskih zemalja gasom iz cevi, a sa drugim ruskim proizvođačima respektabilan igrac na evropskom tržištu tečnog gasa, suočio se 2020. sa mnogim teškoćama. Zbog pada tražnje za gasom morao je da zatvori magistralni gasovod Jamal – Evropa. Kada su istekli dugoročni ugovori sa Poljskom za tranzit ruskog gasa, *Gasprom* je značajno smanjio količine tranzita gasa preko te zemlje. Aukcijska prodaja gasa sa različitim rokovima isporuke, zamenila je dvadesetpetogodišnji ugovor za tranzit gasa preko Poljske. Ta strategija je način smanjenja troškova na talasu rekodnog pada tražnje i eksportnih cena za gas u Evropi: *na samo 100 dolara za hiljadu kubnih metara*, a udeo ruskog gasa u potrošnji gasa u Evropi smanjen je sa 39 na 34%.

---

² https://www.kommersant.ru/doc/4320694?from=doc_vrez (pristup 31.01.2021.).

³ bakermckenzie.com (pristup 31.01.2021.).

Svetsko tržište gasa našlo se u dubokoj depresiji, tako da su se cene gasa u Evropi, SAD i u Aziji maksimalno zblizile. Junske fjučersi na američkom Nenry Hub 25. maja 2020. pali su na 1,7 dolara za MMBtu (oko 60,1 dolara za hiljadu kubnih metara), a analogni fjučersi na holadskom TTF do 1,88 dolara za MMBtu. Spot cene za tečni gas u Aziji su dospele do rekorno niskog nivoa od 2 dolara za MMBtu. Osnovni isporučiocи cevovodnog gasa u Evropi – *Gasprom*, Norveška i Alžir – od početka prošle 2020. godine smanjili su prodaje, dok je u isto vreme udeo tečnog gasa porastao.³

U januaru 2020. prihodi *Gasproma* od izvoza gasa stropoštali su se za 41,1%, na tri milijarde dolara. Fizički eksport je u isto vreme smanjen za 11,9%, ili na 18,3 milijarde kubnih metara gase. Na niske isporuke *Gasproma* početkom prošle godine uticale su kako abnormalno topla zima, tako i rekordne količine gase, akumulirane u evropskim podzemnim skladištima. Tome treba dodati da je višak tečnog gasa na svetskom tržištu pretio da spusti cene gase u Evropi na kraju proleća ispod 100 dolara za hiljadu kubnih metara, kada ruska monopolistska kompanija posluje sa gubitkom. Dopunski problemi za *Gasprom* i za druge gasne kompanije na evropskom tržištu postalo je proširenje korona virusa u Evropi i oštar pad cena nafte za koju je privezana vrednost isporuka gase po dugoročnim ugovorima. Zbog korona virusa tražnja za prirodnim gasom pala je i u Kini, što podržava višak tečnog gasa na tržištu. Zbog toga je *Gasprom* bio prinuđen da na tri meseca zaustavi eksport gase u Kinu po gigantskom magistralnom gasovodu *Snaga Sibira*.⁴

Novonastala situacija u svetu zbog korona virusa i pandemijom koja ga je zahvatila, pa se zatim pelila na tržište nafte odnosno gase, odbacila je eksport *Gasproma* unazad za pet godina, na nivo 2015. *Gaspromov* izvoz u „dalje inostranstvo“ (van ZND), zbog proširene pandemije korona virusa u 2020, pada za 16,3%, ili na 166,6 milijardi kubnih metara po prosečnoj ceni od 133 dolara za hiljadu kubnih metara (u 2019. izvoz je bio 199 milijardi kubnih metara a cena 211 dolara). Kapitlane investicije kod *Gasproma* smanjne su za 20% i stim u vezi odloženo je niz projekata. Zvaničnici ruskog monopoliste nedvosmisleno izjavljuju da suštinski uticaj na situaciju u svetu u celini, a tako i na naftno-gasnem sektoru vrši pandemija.⁵

Krajem 2020. proizvodne mogućnosti *Gasproma* u oblasti eksploracije gase iznose 545 milijardi kubnih metara gase godišnje. U 2019. obim proizvodnje iznosio je 500,1 milijarda kubnih metara gase godišnje. U

⁴ <https://www.kommersant.ru/doc/4356508> (pristup 31.01.2021.).

⁵ <https://lenta.ru/news/2020/03/11/beda/> (pristup 31.01.2021.).

⁶ https://www.kommersant.ru/doc/4334658?from=doc_vrez (pristup 31.01.2021.).

2020. *Gazprom* je gradio 1942 kilometra magistralnih gasovoda i uvodio u proizvodnju 114 bušotina. U pripremi je izgradnja gasvoda *Snaga Sibira 2* preko Mongolije za Zapadnu Kinu kapaciteta 50 milijadi kubnih metara gase godišnje.⁶ Te ambiciozne planove moguće je ostvariti samo ako se cene gasa stabilizuju na dovoljno visokom nivou.

SAD i Evropska unija bezkomporomisno sprovode aktivnu politiku energetske bezbednosti na kontinentu, što se odražava u dovođenju prirodnog gasa do evropskih potrošača iz drugih pravaca i od neruskih proizvođača, uz energičnu izgradnju terminala za tečni gas po obodu Evrope. U tom konceptu *Južni gasni koridor* i Grčka, kao njegova raskrsnica, u ovom trenutku izuzetno dobijaju na značaju. Kako je *Transjadranski gasovod* (TAP) tek počeo sa radom, Grčka je postala najvažnije čvorište u jugoistočnoj Evropi za gas iz izvora koji nisu ruski, a takođe zahvaljujući i svojim LNG terminalima na obali mora. Kostis Hatzidakis, grčki ministar životne sredine i energetike, pozdravio je početak operacija *TAP-a* i rekao da će putem DEPA, grčka kompanija za snabdevanje prirodnim gasom, početi da prima gas iz Azerbejdžana. „Radujemo se početku isporuke komercijalnih količina gasa na grčko tržište, a posebno u DEPA prema postojećem ugovoru o snabdevanju gasom sa polja Shah Deniz do kraja godine“, rekao je Hatzidakis. Dalje je tvrdio da ovim gasovodom, u kombinaciji sa drugim projektima, kao što su grčko-bugarski cevovod za prirodni gas i terminal za tečni prirodni gas Aleksandropolis, Grčka postaje najvažnije tranzitno čvorište za transport alternativnih izvora prirodnog gasa u jugoistočnoj Evropi. Ovo je istorijski trenutak i za grčko i za regionalno energetsko tržište, jer je grčki nacionalni sistem gasa povezan sa jednim od najvećih tržišta gasa u Evropi, italijanskim, takođe povezan sa severnom Evropom preko Švajcarske i Nemačka, nadograđujući ulogu zemlje u regionalnom energetskom pejzažu.⁷

Od kada su početkom ovoga veka, prvih godina, cene nafte počele da rastu i da dostignu istorijski maksimum 2008., naftna i gasna industrija doživljava treći pad cena u poslednjih 12 godina. Nakon prva dva šoka, industrija se oporavila, a poslovanje kao i obično se nastavilo. Ovo vreme je drugačije. Trenutni kontekst kombinuje šok ponude sa nezapamćenim padom potražnje, globalnom humanitarnom krizom i pojmom industrije škiljaca bitnom kako za industriju nafte tako i za industriju gase na svetskom tržištu. Nemoguće je ignorisati revoluciju u američke industrije škiljaca

⁷ <http://kremlin.ru/events/president/news/63075> (pristup 31.01.2021.).

⁸ <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/news/greece-becomes-most-important-hub-for-alternative-gas-in-southeastern-europe/> (pristup 31.01.2021.).

koja se dogodila. Prema sadašnjem toku industrija ugljovodonika bi mogla ući u eru definisanu intenzivnom konkurencijom, brzim odgovorom ponude zahvaljujući novim tehnologijama prema opadajućoj potražnji, skepticizmu investitora i sve većem pritisku javnosti i vlada u vezi sa uticajem na klimu i životnu sredinu. *Međutim, prema većini scenarija, nafta i gas će decenijama ostati tržište od više triliona dolara.* Da bi promenila trenutnu paradigmu, industrija će morati duboko da kopa i iskoristi svoju istoriju smelih strukturnih poteza, inovacija i sigurnih i profitabilnih operacija u najtežim uslovima. Pobednici će biti oni koji ovu krizu koriste za smelo premeštanje portfelja i transformaciju svojih operativnih modela. Kompanije koje se neće restrukturirati, neizbežno će atrofirati.

Na strani potražnje se beleže interesantni trendovi: dok se tražnja povećava za 1 procenta godišnje za naftom, za tečni prirodni gas (LNG) povećanje je 3 do 5 procenata. Trka je da se dobije više barela iz složenijih resursa, što je dovela do dramatične inflacije troškova. Ove investicije su dovele do ogromnih dokazanih rezervi, značajno pomerajući svetske zalihe. Tako su izvršena značajna ulaganja u naftu i gas iz škriljaca, sa nekoliko dubokih implikacija. Za početak, škriljci su preoblikovali strukturu uzvozne industrije. Tako su se nafta i gas pojavili iz škriljaca sa umerenim troškovima i istisnuli je mnogo skuplju proizvodnju, poput naftnog peska i ugljenog gasa, efektivno smanjujući i marginalni trošak snabdevanja. Na drugom planu, porast eksploracije škriljaca doveo je do povećana tržišnog udela te nafte i očuvanja cenovne discipline. Istoriski gledano, ratovi cena uništavaju loše izvođače i vode konsolidaciji jakih. Prema većini najboljih scenarija, cene nafte bi se mogle oporaviti 2021. ili 2022. do nivoa predkrize od 50 do 60 dolara po barelu. Međutim, takve prognoze se ostvaruju već na početkom 2021.

Globalni gas i LNG imajuće povoljnu ulogu u energetskoj tranziciji, obezbeđujući mesto u budućem energetskom miksu, podržan kontinuiranim rastom potražnje u narednoj deceniji. Međutim, u LNG-u, očekivano i potencijalno ciklično proširenje kapaciteta tokom decenije dodaće pritisak i nestabilnost globalnim cenama ugovora za LNG, a time i regionalnim cenama gasea. Izazov energetske tranzicije će se nastaviti. Danas su vlade usredsređene na upravljanje pandemijom Covida-19 i ublažavanje efekata na ekonomije, što skreće pažnju sa energetske tranzicije. Uprkos tome, debata o klimi i životnoj sredini neće nestati. Inovacija koja je smanjila troškove za vetar, solarnu energiju i baterije će se nastaviti, a dekarbonizacija ostati imperativ za industriju. Trenutna kriza može čak ubrzati energetski prelaz i dekarbonizaciju.

Pandemija je pre svega humanitarni izazov, ali i ekonomski izazov bez presedana. Industrija je odgovorila herkulskim naporima da uspešno i bezbedno upravlja osnovnim sredstvima u ovom izazovnom vremenu. Trenutna kriza će imati dubok uticaj na industriju, i kratkoročni i dugoročni. Koliko će se radikalno segment nafte i gasa ponovo konfigurisati i kada, zavisiće od potencijalnih rezultata potražnje i delovanja drugih zainteresovanih strana, poput vlada, regulatora i investitora.⁸ Kriza Covid-19, koja je primorala kompanije da posluju na nove načine, može biti katalizator za preispitivanje veličine i uloge funkcionalnih timova, terenskih posada i upravljačkih procesa potrebnih za vođenje efikasne naftne i gasne kompanije.

Tečni gas zauzima sve veći udio u ponudi gasa na svim tržištima. Na tom sektoru se očekuje žestoka konkurenca po meri pada cena tečnog gasa i njegovog rastućeg prisustva na tržištu, dostupnosti, tehnološkim inovacijama. Katar je spreman da nanese novi udar *Gaspromu* i konkurenciji uopšte, što je razmljivo. Svetsko tržište gase, gde su cene za dve godine pale pet puta, po svemu sudeći na dugo su uvezane u rat cena. Katar je najkрупniji u svetu proizvođač tečnog gasane, on je za njega vezao sve svoje akcije i ne namerava da smanjuje isporuke toga gase zbog pandemije korona virusa, već planira da značljivo uveća kapacitete u narednim godinama. Katar tvrdi da je najefikasniji proizvođač tečnog gase u svetu, s tačke gledišta troškova, i zato može prevladati tržišne šokove. Zbog toga će mnogi proizvođači biti primorani da napuste tu proizvodnju zbog niskih cena, ali se za Katar takav scenario isključuje. Katar sprema nova nalazišta gase i zaključuje ugovore za izgradnju 100 tankera za tečni gas.

Posle Katara, nove kapacitete puštaju SAD i druge zemlje. Rusiji to preti novim problemima na gasnom tržištu Evrope, gde su i onako cene pale niže tačke rentabilnosti *Gasproma*. Na najkрупnijem britanskom i holandskom gasnom habu, spot kotacija gase pala je na 45 dolara za hiljadu kubnih metara. Na habu u austrijskom Baumgartene (najbliži ruskom gasu) gas se prošle godine kotirao na nivou od 63 dolara za hiljadu kubnih metara.

Bez obzira na sve, to je suviše malo za *Gasprom* kod koga je nulti novo rentabilnosti na novu od 100 doalra za hiljadu kubnih metara gase: 13 dolara cena proizvodnje, 14 dolara porezi, 27 dolara transport po Rusiji, minimum 20 dolara transport do određenog tržišta u Evropi, to je 74 dolara, plus carina 30 dolara. Tečni gas postepeno potiskuje ruski gas sa evropskog tržišta. Gas iz gasovoda polako stagnira i pada (minus 20% u EU na početku 2020) a tečni

---

⁹ <https://www.mckinsey.com/industries/oil-and-gas/our-insights/oil-and-gas-after-covid-19-the-day-of-reckoning-or-a-new-age-of-opportunity#> (pristup 31.01.2021.).

gas krupnim koracima zauzima tržište (rast početkom prošle godine 16%). Situacija na evropskom tržištu gasa analogna je situaciji na tržištu nafte, samo što ne postoji gasni OPEC, a pokušaji da se on sazda nisu urodili plodom. Prosečna godišnja cena gasa u Evropi u 2020. predstavlja 100-110 dolara za hiljadu kubnih metara, prema 245 dolara u Evropi i 386 dolara u Aziji u 2018.⁹

Gledajući unapred, očekuje se da će se potražnja za naftom do 2021. godine snažno oporaviti, ali da će ostati niža nego što je bila na nivoima pre Covida-19. Slično tome, cene nafte i zalihe energije imaju lošiji učinak od osnovnih metala i šireg indeksa S&P 500 za oko 10%, odnosno 25% i 6%, odnosno 10%, od jula 2020.¹⁰ Masovna otpuštanja i povećana cikličnost u zapošljavanju i dalje predstavljaju izazov za reputaciju industrije kao pouzdanog poslodavca. Američke O&G kompanije otpustile su oko 14% stalno zaposlenih u 2020. godini, a neka istraživanja pokazuju da se 70% radnih mesta izgubljenih tokom pandemije možda neće vratiti do kraja 2021. godine. Iako je naftni i gasni sektor navikao na visoke padove ekonomskih i cenovnih ciklusa, čini se da ovaj pad ne liči ni na jedan drugi.

Na talasu gigantskog pada potražnje za naftom zbog globalnog karantirna i zatrpanosti tržišta cenovnim manipulacijama na novčanom tržištu ima posledice na faktičko tržište nafte. Mere kojima se ograničava kretanje stanovništva između zemalja i unutar zemalja zbog epidemije Covid-19, faktički svetski karantin, doveli su do nezabeleženog usporavanja ekonomskih aktivnosti i početka globalne recesije. Osobenost sadašnje situacije je u tome da se svet sudario faktički sa tri podudarne krize istovremeno: *globalna pandemija; najoštira strukturna kriza na nafntno-gasnem tržištu* povezana kako sa akumuliranim deformacijama u strukturi ponude, tako i sa opasnostima tražnje za ugljovodonicima u okviru radikalnog energetskog prelaza ka bezuglavodoničnim izvorima energije; i, na kraju, sa *zaoštrenim geopolitičkim suparništvom* među velikim državama dovodeći do sankcija i trgovinskog rata.

Svaki od tih elemenata sam za sebe predstavlja pretnju ekonomskom rastu, pa je upravo njihovo sjedinjavanje postalo najozbiljniji izazov za čovečanstvo od vremena Velike depresije prošlog veka. Revolucija ugljenih škriljaca u SAD dovela je do toga da je za poslednjih deset godina najveći prirast proizvodnje nafte u svetu došao od američkih proizvođača naftne iz čvrstih minerala. Osim „škriljaca“, oživele su investicije u skupe projekte za

⁹ <https://azh.kz/ru/news/view/68149> (pristup 31.01.2021.). Bottom of Form

¹⁰ <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/energy-and-resources/articles/oil-and-gas-industry-outlook.html> (pristup 31.01.2021.).

dobijanje nafte u Kanadi, Meksiku, Brazilu, i u dubokovodne projekte, počele su investicije dugog ciklusa.

Mnogi učesnici na tržištu smatraju da će OPEC+ štititi najniži nivo cena i počeli su da ulažu u zaustavljanje globalnog otopljenja u visokorizične projekte. Sve se to događa na talasu aktivizacije diskusija o neophodnosti brzog i radikalnog prelaza ka bezuglavodoničnoj energetici da se predupredi globalno otopljavajuće kao nepovratna promena klime. Postavlja se pitanje da zemlje koje vladaju gigantskim rezervama nafte, kao Saudijska Arabija, na primer, mogu ne uspeti da je monetizuju, čega su oni svesni i traže izlaznu strategiju u povećanju svoga tržišno udela.

Po oceni MMF, Saudijskoj Arabiji za bezdeficitni budžet potrebna je cena nafte od 83,6 dolara za barel, inače mora trošiti devizne rezerve. Rusija taj problem rešava krupnom devalvacijom nacionalne rublje. Sudbina naftnog tržišta zavisi uglavnom od toga kako se brzo uspe rešiti problem pandemije Covida-19. Svetska energetska tržišta jednovremeno su preživela šok tražnje i ponude. Pandemija je iznenada zaustavila nacionalne ekonomije. Raznoglasnost između Rusije i Saudijske Arabije međutim o tome kako su proizvođači energije dužni odgovoriti na kolaps tražnje, dovela je do narastanja proizvodnje i borbe za ideo na tržištu.¹¹

Moskva i Rijad treba da se dogovore o cenama za naftu, to su bila očekivanja američkog predsednika Donalda Trampa, jer stanje na tržištu nafte podjednako je „vrlo loše“ kako za RF, tako i za Saudite¹², ali i za američku revoluciju škriljaca.

Pandemija i cenovni rat doveli su tržište energije do krize. Globalno tržište nafte nikada se u istoriji nije srušilo tako naglo kao što je to bilo sada. Industrija nafte i gasa, koja obezbeđuje gotovo 60 procenata svetske energije, zahvaćena je dvostrukom krizom koja bi početkom ove godine bila odbačena kao nezamisliva.¹³ Cenovni rat, sa državama proizvođačima koji se bore za tržišni ideo, počeo je u velikoj krizi nove pandemije koronavirusa i što će verovatno biti najgora recesija od Drugog svetskog rata. Rezultirajući kolaps potražnje biće veći od bilo kojeg zabeleženog otkako je nafta postala

¹¹ <https://globalaffairs.ru/articles/neftyanoy-rynok-gonka-so-vremenem> (pristup 31.01.2021.).

¹² https://m.gazeta.ru/business/2020/04/02/13032655.shtml?datesubscribe=02042020&utm_source=email&utm_medium=gazeta_daily&utm_campaign=2020-04-02&utm_content=list_news&utm_term=title (pristup 31.01.2021.).

¹³ <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-04-02/oil-collapse> (pristup 31.01.2021.).

globalna roba. Proizvođači OPEC+ možda će želeti da sačekaju da vide uticaj niskih cena na one izvan OPEC-a koji su imali koristi od njegove politike ograničavanja proizvodnje u poslednjih nekoliko godina.¹⁴

U naftnoj istoriji nikada nije viđeno da su cene nafte pale ispod nula američkih dolara, sto se, za kratko, desilo u 2020. kada su naftni fjučersi zabeležili negativnu cenu. Najnovija kriza u naftno-gasnog sektoru je kao posledica sazrevala usled akumuliranih strukturnih promena. Ubrzanje krize usledilo je kao posledica pandemije virusa Covida-19 koja se razbuhtala i ubrzo zahvatila ceo svet. Svedoci smo da ni jedna država nije ostala pošteđena, a sa njom ni jedna privreda pa su se ubrzo sve privredne grane našle pod udarom krize izazvane pandemijom korona virusa. Kriza se odrazila na sve privredne grane industrije, a posebno je pogodjena industrija nafte i gasa. Tako je kriza u kojoj se nalazimo nadmašila onu krizu iz 2008. Ono što je karakteristično za svaku naftno-gasnu krizu jeste vrtoglavi pad cena nafte (negativne cene kao kuriozitet), a zatim i prirodnog gasa. Po svemu sudeći naftna industrija je za nepunih godinu dana prošla čitav krizni ciklus od pada tražnje i cena do oporavka i povratka na ranije pozicije i izglede za novi cenovni uspon. Pored globalnog naftnog tržišta, specifično gasno tržište poprima slične karakteristike uslovljene sve većim uplivom tečnog gasa i rezultatima politike gasne diverzifikacije kao osnove energetske bezbednosti.

OIL AND GAS CRISIS AS A CONSEQUENCE OF THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract:

The world is surviving the latest crisis in the oil and gas sector resulting from the Covid-19 virus pandemic. As we can see, the crisis has affected all countries, all economies and all its branches individually, without making any exceptions. It has surpassed the 2008 crisis, and particularly significant things are happening in the energy sector and especially in the oil and gas segments. There was a dizzying drop in the price of oil (negative prices as a curiosity), and then natural gas. In an oil history of more than a hundred years, it has never been seen that oil prices have fallen below zero US dollars! That, for a short time, happened in 2020, when oil futures recorded a negative price. However, in less

¹⁴ <https://www.woodmac.com/nslp/the-oil-market-in-crisis/> (pristupljeno 31.01.2021.).

than a year, the oil industry has gone through a whole cycle of falling demand and prices until it recovers and returns to its previous positions and prospects for a new price rise. In addition to the global oil market, the specific gas market is taking on similar characteristics due to the growing influence of liquefied gas and the results of gas diversification policy as the basis of energy security.

Key words: Oil, gas, prices, Russia, USA, world market, deficit, surplus, Covid crisis.

LITERATURA

Đukić, S. (2016), Era ruskog gasa - gas i globalna bezbednost, Odbrana, Beograd.

<http://kremlin.ru/events/president/news/63075>

<https://azh.kz/ru/news/view/68149>

<https://globalaffairs.ru/articles/neftyanoj-rynok-gonka-so-vremenem>

<https://lenta.ru/news/2020/03/11/beda/>

https://m.gazeta.ru/business/2020/04/02/13032655.shtml?datesubscribe=02042020&utm_source=email&utm_medium=gazeta_daily&utm_campaign=2020-04-02&utm_content=list_news&utm_term=title

<https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/news/greece-becomes-most-important-hub-for-alternative-gas-in-southeastern-europe/>

<https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-04-02/oil-collapse>

https://www.kommersant.ru/doc/4320694?from=doc_vrez

<https://www.mckinsey.com/industries/oil-and-gas/our-insights/oil-and-gas-after-covid-19-the-day-of-reckoning-or-a-new-age-of-opportunity#>

<https://www.woodmac.com/nslp/the-oil-market-in-crisis/>

<https://www2.deloitte.com/us/en/pages/energy-and-resources/articles/oil-and-gas-industry-outlook.html> Bottom of Form

Pregledni članak

OBAVEZNO I DOBROVOLJNO PENZIJSKO OSIGURANJE U USLOVIMA PANDEMIJE COVID – 19

Tatjana Rakonjac-Antić*

tatjana.rakonjac@ekof.bg.ac.rs

Marija Koprivica*

marija.koprivica@ekof.bg.ac.rs

Rezime

Posledice pandemije COVID-19 prvenstveno se odražavaju na zdravlje ljudi, a zatim i na ekonomiju, na realni i finansijski sektor. Mere zdravstvene zaštite, koje se preduzimaju širom sveta, utiču na usporavanje ili zaustavljanje ekonomskih aktivnosti. Potencijalno povećanje nezaposlenosti, snižavanje i neredovnost isplata zarada itd. mogu da utiču na smanjenje iznosa akumuliranih doprinosa za obavezno penzijsko osiguranje. Mnoge države su, pored aktivnosti na jačanju zdravstvene zaštite, svoju aktivnost usmerile i na finansijsku pomoć stanovništvu, kao i na mere poreske politike (odlaganje rokova za obračun i plaćanje poreza i doprinosa itd.) U sistemu dobrovoljnog penzijskog osiguranja, penzijske nadoknade, u osnovi, zavise od visine doprinosa/premija i prinosa na investirana sredstva doprinosa/premija, tj. u velikoj meri zavise od razvijenosti finansijskih tržišta, koja u uslovima pandemije ispoljavaju veliku kolebljivost. Posebnu pretnju za solventnost penzijskih fondova (društava za upravljanje penzijskim fondovima) predstavljaju niske kamatne stope, koje uvećavaju vrednost njihovih budućih obaveza prema korisnicima penzijskih nadoknada. Cilj rada je da se, na osnovu detaljne analize, ukaže na direktnе i indirektnе efekte pandemije na obavezno i dobrovoljno penzijsko osiguranje i predlože mere za njihovo ublažavanje.

Ključne reči: obavezno penzijsko osiguranje, dobrovoljno penzijsko osiguranje, COVID - 19, doprinosi, finansijska tržišta

JEL KLASIFIKACIJA: H55, G23, E44, J32, I10.

---

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

UVOD

Osnovna uloga sistema penzijskog osiguranja je obezbeđenje finansijske sigurnosti korisnicima penzijskog osiguranja. Prema kriterijumu obaveznosti, penzijsko osiguranje se deli na obavezno i dobrovoljno. Obavezno penzijsko osiguranje, kao deo socijalnog osiguranja, funkcioniše prema tekućem konceptu finansiranja, a u sistemima koji podrazumevaju postojanje individualnih penzijskih računa, prema sistemu kapitalizacije (drugi "stub" – nivo, prema modelu Svetske banke) što predstavlja i sistem finansiranja dobrovoljnog penzijskog osiguranja. Predmet rada je uticaj aktuelne pandemije COVID-19 na funkcionisanje obavezognog i dobrovoljnog penzijskog osiguranja. Cilj rada je da se izdvoje problemi koji su izazvani pandemijom i ukaže na moguće mere za njihovo ublažavanje. Rad se sastoji iz tri dela. U prvom delu rada ukazano je na osnovne zdravstvene i ekonomski posledice pandemije COVID-19. Drugi deo rada obuhvata analizu uticaja pandemije COVID-19 na obavezno penzijsko osiguranje, a u trećem delu rada je ukazano na probleme funkcionisanja dobrovoljnog penzijskog osiguranja u uslovima pandemije COVID-19.

1. ZDRAVSTVENE I EKONOMSKE POSLEDICE PANDEMIJE COVID-19

Tokom samo 20 godina ovog veka, svet se suočio sa dve ozbiljne krize: finansijskom krizom iz 2008. godine i krizom koju je proizvela pandemija COVID-19, proglašena od Svetske zdravstvene organizacije 11.03.2020. godine. Svetska finansijska kriza je prvenstveno imala ekonomsko-finansijske posledice, a onda posledice na živote ljudi i njihov rad, a pandemija COVID -19 prvenstveno ima posledice po zdravlje ljudi, a onda se poteškoće prenose na ekonomiju, na realni i finansijski sektor.¹ Virus je otkriven u preko 200 država sveta.² Ukupan broj preminulih osoba u svetu od početka pandemije COVID-19, zaključno sa 12.03.2021. godine, je bio oko 2,6 miliona, a broj obolelih je bio preko 118 miliona.³ U istom periodu u Republici Srbiji je

¹ <https://who.int> [Pristup: 12/03/2021], OECD (2020c), International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank (2021), Brodeur et al. (2020).

² Congressional Research Service (2021), str. 1

³ <https://covid19.who.int> [Pristup: 12/03/2021]

preminulo 4670 osoba od posledica COVID-19, a obolelo je 507959 osoba.⁴

U većini država sveta propisivane su mere za očuvanje zdravlja stanovništva u uslovima pandemije COVID-19. Sve to je uticalo na promene u njihovom načinu življenja i rada. Fizičke distance često neminovno vode ka socijalnim distancama⁵ utičući na psihofizički razvoj stanovništva, što će verovatno biti još vidljivije u narednom periodu. Mnogim zaposlenima je preporučen ili određen rad na daljinu, tj. rad od kuće.⁶ Pokušalo se, a i dalje se pokušava, da se napravi balans između zaštite ljudskih života i ekonomskih aktivnosti. Mere zdravstvene zaštite su, u velikom broju slučajeva, uticale na usporavanje ili zaustavljanje ekonomskih aktivnosti. Mnoge države su delimično ili u potpunosti zatvorile svoje granice.⁷ Došlo je do zastoja u nekim procesima proizvodnje, smanjen je obim aktivnosti u saobraćaju i transportu, turizmu, ugostiteljstvu itd. Između samo dva meseca, februara i aprila 2020. godine, industrijska proizvodnja u državama G20⁸ je u proseku opala za oko 28%. Značajniji pad industrijske proizvodnje u prethodno navedenom periodu zabeležen je u Italiji, Indoneziji i Južnoj Africi, i to između 40% i 60%, a relativno mali pad je zabeležen u Južnoj Koreji i Rusiji.⁹ Procenjeno je da je opadanje aktivnosti u međunarodnom turizmu bilo u rasponu od 60-80%¹⁰. Sve je to prouzrokovalo smanjenje broja zaposlenih u prethodno navedenim delatnostima, snižavanje zarada ili neredovnost u isplatama zarada itd.

Međunarodna organizacija rada je još u martu 2020. godine objavila procenu da će ubrzano značajno deo svetskog stanovništva ostati bezposla,¹¹ a samo u SAD-u između marta i aprila 2020. godine posao je izgubilo oko 16 miliona stanovnika kao posledica pandemije COVID-19.¹² Sa druge strane, povećane su aktivnosti u nekim drugim oblastima (informatika, transakcije putem interneta,

⁴ <https://covid19.rs> [Pristup: 12/03/2021]

⁵ Brodeur et al. (2020), str. 2.

⁶ Kočović et al. (2020), str. 10

⁷ U jednom periodu, čak više od 80 država je zatvorilo svoje granice (Congressional Research Service (2021), str. 1).

⁸ Argentina, Australija, Brazil, Kanada, Kina, Francuska, Nemačka, Japan, Indija, Indonezija, Italija, Meksiko, Rusija, Južna Afrika, Saudijska Arabija, Južna Koreja, Turska, Velika Britanija, USA, Evropska unija, Španija. Zajedno, u proseku, sve države članice G20 ostvaruju oko 80% svetskog BDP-a, 75% globalne trgovine, a u njima živi oko 60% stanovništva sveta; <https://www.g20.org/about-the-g20.html> [Pristup: 03/01/2021].

⁹ ILO / OECD (2020), str. 9.

¹⁰ OECD (2020d).

¹¹ ILO (2020).

¹² ILO / OECD (2020), str. 12.

elektronsko bankarstvo, farmacija, zdravstvena nega, poštanske usluge, dostava hrane itd.) ali bez jačanja svih ključnih procesa proizvodnje teško da se može zaustaviti pad BDP-a koji je prisutan u velikom broju država sveta.¹³

2. UTICAJ COVID-19 NA OBAVEZNO PENZIJSKO OSIGURANJE

Zdravstvene i ekonomске posledice pandemije COVID-19 osećaju i osiguranici i korisnici penzijskog osiguranja. Osnovni faktori koji utiču na adekvatno funkcionisanje obaveznog penzijskog osiguranja, koje se finansira po tekućem konceptu finansiranja (engl. “pay as you go”), su značajno veći broj aktivnih osiguranika u odnosu na broj korisnika penzijskog osiguranja i “ekonomija u usponu”.¹⁴

Za funkcionisanje obaveznog (javnog) penzijskog osiguranja od velike važnosti je obezbeđenje: višeg stepena zaposlenosti, redovnosti uplata sredstava doprinosa i podizanje nivoa zarada, što posredno utiče i na visinu uplaćenih sredstava doprinosa.

U uslovima pandemije COVID-19, povećanje nezaposlenosti,¹⁵ korišćenje mogućnosti od strane jednog broja aktivnih osiguranika za najraniji odlazak u penziju (umanjuje se “racio zavisnosti” - engl. “dependency ratio”), smanjenje zarada, neredovnost isplata zarada itd. imaju uticaj na snižavanje iznosa akumuliranih doprinosa za obavezno penzijsko osiguranje. Često ovakve situacije povećavaju pritiske na korišćenje budžetskih sredstava za popunjavanje deficit-a u sistemu obaveznog penzijskog osiguranja. Sa druge strane, na primer, prevremeno penzionisanje osiguranika produkuje niže iznose penzijskih nadoknada i ukoliko ove nadoknade nisu dovoljne za pokriće egzistencijalnog minimum korisnika penzijskog osiguranja, neminovno se javlja pojačano korišćenje usluga socijalne zaštite. U takvim uslovima, neophodna je detaljno koordinirana saradnja ključnih segmenata u okviru celokupnog sistema socijalne sigurnosti: socijalnog osiguranja i socijalne zaštite. Usled prethodno navedenog, mnoge države su pored aktivnosti na jačanju zdravstvene zaštite stanovništva svoju aktivnost

¹³ Procena je da je BDP u SAD-u realno opao u 2020. godini za 3,5% u odnosu na 2019. godinu (Congressional Research Service (2021), str. 11).

¹⁴ Rakonjac-Antić (2018), str. 16

¹⁵ Implicita povećanje korišćenja nadoknada u okviru osiguranja za slučaj nezaposlenosti.

usmerile i ka finansijskoj pomoći korisnicima penzijskog osiguranja, ali i aktivnim osiguranicima, direktno ili kroz podsticaje preduzećima u kojima rade koristeći mere poreske politike, mere podsticanja privatnog sektora i generalno mere za očuvanje likvidnosti (pozajmice, izvozne garancije itd.).

Mnoge države Evrope,¹⁶ a i sveta¹⁷ su, u osnovi, koristile neke od sledećih mera: odlaganje rokova za obračun i plaćanje poreza i doprinosa (u Republici Srbiji), smanjenje doprinosa za socijalno osiguranje na teret zaposlenih i/ili na teret poslodavaca (u Finskoj je privremeno bila smanjena stopa doprinosa na teret poslodavaca do kraja 2020. godine uz planirano povećanje stope doprinosa u periodu 2022-2025.¹⁸ godine), ukidanje doprinosa za socijalno osiguranje na teret jednog ili oba uplatioca (u Argentini na teret poslodavca)¹⁹, proširenje prava po osnovu socijalnog osiguranja za stanovnike koji su ostali bez posla ili se nalaze u samoizolaciji (Kina),²⁰ obezbeđenje jednodokratne pomoći osetljivim kategorijama stanovnika među kojima su i penzioneri (u Australiji, 750 AU\$ u martu i nakon jula 2020. godine)²¹ itd. Kao što je već prethodno navedeno, u Republici Srbiji je tokom trajanja vanrednog stanja (karantina) bilo odloženo plaćanje poreza na zarade i doprinosa za socijalno osiguranje za privatni sektor. Obezbeđeno je kasnije plaćanje ovih obaveza u ratama, sa realizacijom od početka 2021. godine.²²

Sve prethodno navedene mere kod određenog broja država uticale su i utiču na povećano dotiranje nedostajućih sredstava za obaveze javnih penzijskih fondova iz budžetskih sredstava, što ukazuje na potencijalnu opasnost zaduživanja država i povećanje javnog duga. Očigledno je da je pandemija povećala troškove većine država sveta u segmentu pružanja finansijske podrške stanovništvu i preduzećima, što uz smanjenje ekonomске aktivnosti i posledično umanjenje sredstava doprinosa za obavezno penzijsko osiguranje utiče na smanjenje nivoa penzijskih nadoknada. Indeksacija (usklađivanje) penzijskih nadoknada može, uglavnom u manjem stepenu da utiče na sprečavanje njihovog obezvredenja. Najčešće se sprovodi u odnosu na promenu zarada i/ili rast troškova života (u Republici Srbiji se penzijska nadoknada (penzija) usklađuje u procentu koji predstavlja zbir polovine

---

¹⁶ European Commission (2020).

¹⁷ Bureau for Workers' Activities (2020).

¹⁸ Sutcliffe (2020), str. 237.

¹⁹ Bureau for Workers' Activities (2020), str. 2.

²⁰ Isto, str. 20, 21.

²¹ Isto, str. 4.

²² KPMG (2020).

procenta promene potrošačkih cena i polovine procenta promene prosečne zarade bez poreza i doprinosa).²³

Za nesmetano funkcionisanje obaveznog penzijskog osiguranja je neophodno uspostavljanje kontinuiranih zadovoljavajućih uslova privređivanja za učesnike u sistemu. Očigledno je da će u ovim specifičnim uslovima pokretači ekonomija biti propulzivna, produktivna preduzeća uz stvaranje uslova ostalim preduzećima da se uz podsticaje oporave. Sa njihovim oporavkom će se stvoriti preduslovi za uvećanje broja poslova i poboljšanje finansijske pozicije radno aktivnog stanovništva. Donosioci odluka (“države”) će, pored ovih napora, morati da ulože i dodatni napor da omoguće održivost sistema obaveznog penzijskog osiguranja dok se ne obezbedi zadovoljavajući nivo rada ekonomskog sistema.

Sve prethodno navedene mere pomoći kod određenog broja država utiču na očuvanje osnovnih funkcija sistema obaveznog penzijskog osiguranja ali kod određenog broja država ipak ne mogu da spreče potencijalno snižavanje životnog standarda korisnika penzijskog osiguranja, što inicira da oni tragaju za novim izvorima sigurnosti (kreditiranje itd.). Aktivni osiguranici svoju pažnju usmeravaju i na sistem dobrovoljnog penzijskog osiguranja koji, nažalost, takođe u uslovima pandemije COVID-19 ima poteškoće u organizaciji i radu.

3. FUNKCIJONISANJE DOBROVOLJNOG PENZIJSKOG OSIGURANJA U USLOVIMA COVID-19

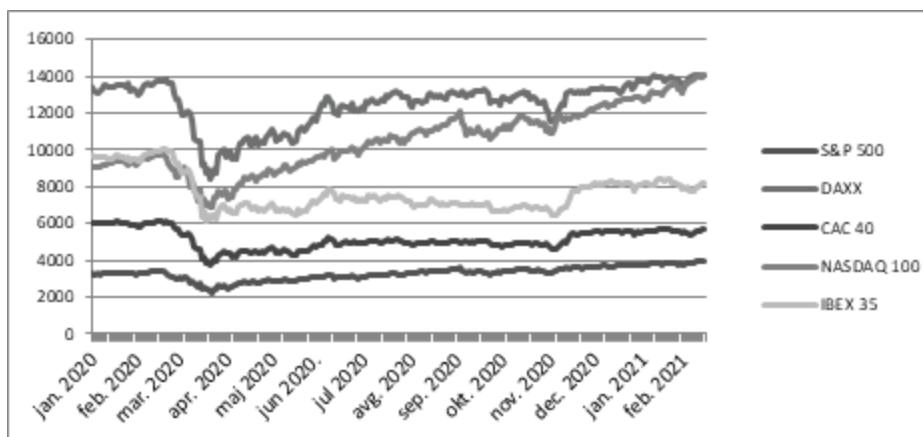
U sistemu dobrovoljnog penzijskog osiguranja penzijske nadoknade, u osnovi, zavise od visine doprinosa/premija i prinosa na investirana sredstva doprinosa/premija.²⁴ Funkcionisanje dobrovoljnog penzijskog osiguranja je u velikoj meri uslovljeno razvijenošću finansijskog tržišta. Uticaj pandemije COVID-19 na dobrovoljno penzijsko osiguranje je višestruk. Kao prvo, negativna cenovna kretanja na finansijskim tržištima dovela su do smanjenja vrednosti aktive penzijskih fondova. Proglašenje pandemije praćeno je naglim padom vrednosti berzanskih indeksa na tržištima kapitala širom sveta (Grafikon 1). Do aprila 2020. godine, indeks S&P 500 je izgubio 20% svoje vrednosti s početka godine. U istom periodu DAXX, kao najznačajniji indeks u Nemačkoj, je zabeležio pad od 26%, a japanski indeks Nikkei 225 pad od 25%. Prema podacima iz 2019. godine, prosečno učešće akcija u strukturi imovine penzijskih

²³ <https://pio.rs> [Pristup: 12/03/2021]

²⁴ Kočović et al. (2010), str. 493.

fondova u zemljama OECD-a je 26,8%. Otuda je pad cena akcija praćen padom vrednosti imovine ovih fondova za 10% u prvom kvartalu 2020. godine.²⁵ Ipak, obrazac tržišnih kretanja u uslovima aktuelne pandemije je bitno drugačiji u poređenju sa finansijskom krizom iz 2008. godine. Većina berzanskih indeksa je za samo nekoliko meseci povratila približnu vrednost iz perioda pre nastupanja pandemije. Sa druge strane, bilo je potrebno pet godina za oporavak većine finansijskih tržišta nakon sloma tokom prethodne finansijske krize.²⁶ Međutim, pandemija je uzrokovala povećanje tržišnog rizika, merenog volatilnošću prinosa.²⁷ U nastavku perioda, cene akcija variraju u skladu sa novim vestima vezanim za COVID-19 i za mere državne podrške, poput fiskalnih pogodnosti i direktnih davanja privrednim subjektima.²⁸ Posledično, penzijski fondovi (odnosno društava za upravljanje penzijskim fondovima) se, kao institucionalni investitori, u uslovima pandemije suočavaju sa naglašenom neizvesnošću i nestabilnošću prinosa.

Grafikon 1. Kretanje izabranih berzanskih indeksa (jan. 2020 – feb. 2021)

Izvor: <https://finance.yahoo.com> [Pristup: 15/02/2021]

Drugo, pad kamatnih stopa uzrokuje porast sadašnje vrednosti obaveza prema budućim korisnicima penzijskih nadoknada, čime su prvenstveno pogodjeni sponzori planova sa definisanim penzijskim nadoknadama.

²⁵ OECD (2020a), str. 46.

²⁶ Neil Baily et al. (2020), str. 6.

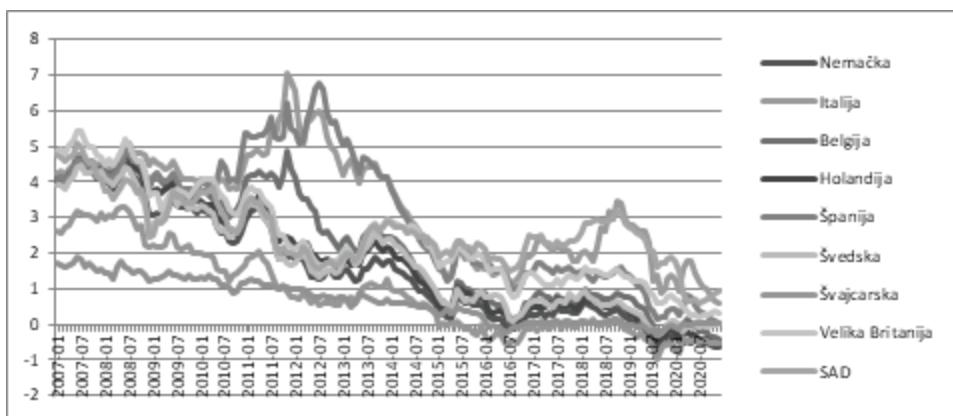
²⁷ Zhang et al. (2020)

²⁸ Ashraf (2020)

Iako započet pre više od tri decenije, globalni proces pada kamatnih stopa je intenziviran nakon finansijske krize 2008. godine. Tome su u značajnoj meri doprinele vodeće centralne banke svojim ekspanzivnim monetarnim intervencijama, usmerenim ka oživljavanju potrošnje, investicija i ekonomskog rasta.²⁹

U pokušaju da ublaže negativne ekonomske posledice pandemije COVID-19, centralne banke velikog broja zemalja su ponovo pristupile istim merama i instrumentima. Kao posledica, već niske kamatne stope su spuštene na još niži nivo. Tako su i stope prinosa na 10-godišnje državne obveznice dostigle novi istorijski minimum u toku 2020. godine (Grafikon 2).

*Grafikon 2. Stope prinosa na 10-godišnje državne obveznice izabralih zemalja
(jan. 2007 – dec. 2020)*

Izvor: <https://data.oecd.org> [Pristup: 16/02/2021]

Kada stope koje se koriste za diskontovanje očekivanih budućih novčanih tokova po osnovu obaveza iz osiguranja padaju, sadašnja vrednost tih obaveza raste. Ovaj efekat je utoliko jači što je pad kamatnih stopa veći i što je ročnost obaveza duža. Stoga je uticaj kretanja kamatnih stopa na obaveze osiguravača posebno izražen u penzijskom i životnom osiguranju. Na strani aktive, opadajuće kamatne stope dovode do porasta tržišne vrednosti instrumenata sa fiksним prinosom. Prosečno učešće obveznica u strukturi imovine penzijskih fondova u zemljama OECD-a je 43,6%.³⁰ Ipak, rast njihove vrednosti ne može da neutrališe rast obaveza zbog prisustva negativnog duracionog gepa. Kako je ročnost obaveza penzijskih fondova duža od ročnosti imovine koja služi

²⁹ Koprivica and Balleer (2020), str. 138.

³⁰ OECD (2020a), str. 34.

za njihovo pokriće, obaveze su relativno osetljivije na promene kamatnih stopa. Drugim rečima, pad kamatnih stopa povećava sadašnju vrednost obaveza u većoj meri nego što povećava vrednost investicija u instrumente sa fiksnim prinosom. Kao posledica, otvara se problem nepokrivenosti obaveza penzijskih fondova.

Treće, zbog rasta nezaposlenosti i pada zarada, smanjuju se mogućnosti pojedinaca da uplaćuju sredstva u okviru dobrovoljnog penzijskog osiguranja. Suočeni sa finansijskim teškoćama, i poslodavci su sve manje spremni i sposobni da uplaćuju dodatne doprinose u korist svojih zaposlenih.

Problem finansiranja je izraženiji u dobrovoljnim penzijskim planovima u poređenju sa obaveznim penzijskim osiguranjem, zbog otežanog pristupa dodatnim izvorima sredstava.³¹ Tip penzijskog plana određuje njegovu podložnost navedenim pravcima uticaja pandemije COVID-19. U planovima sa definisanim penzijskim nadoknadama (engl. “defined benefit plans”), prisutan je rizik da akumulirana sredstva doprinosa zajedno sa prinosom od investiranja tih sredstava neće biti dovoljna za pokriće obaveza prema korisnicima nadoknada, koji snosi sponzor plana. Pri padu vrednosti imovine ispod vrednosti obaveza, nadzorni organ može zahtevati podnošenje programa mera kojima će se obezbediti fundiranost plana u odgovarajućem roku kroz dodatne doprinose. Međutim, postavlja se pitanje da li će poslodavci, kao sponzori ovih planova, biti u mogućnosti da takve programe uspešno realizuju, budući da je i njihov opstanak ugrožen ekonomskom recesijom.³² Sa druge strane, u planovima sa definisanim doprinosima (engl. “defined contribution plans”) vrednost imovine je, po definiciji, jednaka vrednosti obaveza, ali je izražen rizik smanjenja budućih penzijskih nadoknada zbog pada vrednosti imovine, koji snose sami učesnici plana.

Do sada je identifikovano nekoliko mera koje vlade država preduzimaju kao odgovor na otežano funkcionisanje dobrovoljnog penzijskog osiguranja u uslovima pandemije korona virusa. Ove mere mogu biti usmerene ka: limitiranju kratkoročnih investicionih gubitaka, obezbeđenju solventnosti planova i/ili subvencionisanju uplata doprinosa / premija.³³

Prodaja imovine nije adekvatan odgovor na silazna tržišna kretanja. Kratkoročne fluktuacije vrednosti aktive penzijskog fonda su neizbežne. Međutim, štednja za starost je dugoročna. Da bi se ograničili trenutni

---

³¹ Feher and de Bidegain (2020), str. 2.

³² Rappaport and Siegel (2020), str. 6.

³³ OECD (2020b), str. 2.

investicioni gubici, društva za upravljanje dobrovoljnim penzijskim fondovima treba da slede pasivnu investicionu strategiju, koja će im omogućiti da nadoknade smanjenje vrednosti aktive u budućem periodu. Kroz odgovarajuću komunikaciju, učesnicima u penzijskim planovima treba predočiti da se kapitalni gubici neće realizovati dok god se imovina ne prodaje i da se pridržavanjem dugoročnih investicionih planova može povratiti rast imovine iz predkriznog perioda.

Nadzor nad funkcionisanjem dobrovoljnog penzijskog osiguranja u kriznim uslovima ne treba da bude rigidan, kako sponzori penzijskih planova ne bi bili dodatno opterećeni. Rešavanje nastalih finansijskih problema u funkcionisanju penzijskih planova iziskuje fleksibilan i pragmatičan pristup u smislu ublažavanja regulatornih ograničenja i zahteva za ispunjenošću relevantnih propisa.³⁴ Time se doprinosi obezbeđenju solventnosti planova i izbegava pro-ciklično ponašanje društava za upravljanje penzijskim fondovima, sa negativnim uticajem na finansijska tržišta u kratkom roku.

Konačno, subvencionisanje uplata doprinosa/premija koje poslodavci uplaćuju za račun svojih zaposlenih može obezbediti kontinuitet finansiranja dobrovoljnih penzijskih planova u uslovima restriktivnih mera i posledičnog ekonomskog pada.

Pored navedenih, u pojedinim zemljama implementirane su i mere koje treba da pomognu učesnicima u penzijskim planovima da prevaziđu trenutne finansijske teškoće. Takve mere, kao što su privremeni prekid uplate doprinosa ili prevremeno podizanje sredstava sa računa doprinose padu akumuliranih sredstava i mogu izazvati probleme u funkcionisanju planova dobrovoljnog penzijskog osiguranja u dugom roku. Njima se ugrožava adekvatnost budućih penzijskih nadoknada, zbog čega one treba da budu korišćene samo u krajnjoj instanci i u specifičnim izuzetnim okolnostima (kao što je gubitak zaposlenja).

ZAKLJUČAK

Pored ključnih posledica po zdravlje osiguranika i korisnika penzijskog osiguranja, demografskog, socijalnog i ekonomskog uticaja, pandemija COVID-19 na direktni ili indirektni način utiče na obezbeđenje osnovnih uslova za funkcionisanje i obaveznog i dobrovoljnog penzijskog osiguranja. Sredstva doprinosa u sistemu obaveznog penzijskog osiguranja mogu biti umanjena usled uticaja pandemije na smanjenje zaposlenosti u određenom

³⁴ International Organisation of Pension Supervisors (2020), str. 3.

broju sektora, na snižavanje nivoa zarada ili usled neredovnosti isplata zarada. Određeni broj osiguranika, usled prethodno navedenih potencijalnih dešavanja, će koristiti mogućnost najranijeg odlaska u penziju. Prethodno navedena dešavanja utiču na povećanje deficit-a u sistemu obaveznog penzijskog osiguranja što može da predstavlja veliki pritisak na državni budžet iz kojeg se vrši preusmeravanje sredstava u sistem obaveznog penzijskog osiguranja.

Ekonomске posledice pandemije COVID-19 imaju uticaj i na smanjenje broja novih osiguranika u sistemu dobrovoljnog penzijskog osiguranja, smanjenje mogućnosti za uplate sredstava doprinosa i stvaranje uslova da korisnici osiguranja u najranije dozvoljenoj fazi povlače sredstava sa penzijskih računa. Kolebljivost na finansijskim tržištima i niži prinosi otežavaju funkcionisanje dobrovoljnog penzijskog osiguranja. Dugoročnost ulaganja sredstava doprinosa/premija ostavlja prostor za očekivanja da će tokom određenog perioda doći do stabilizacije stanja na finansijskim tržištima i posledično do povećanja prinosa na investirana sredstva. Regulatori imaju kompleksne zadatke (u vezi solventnosti, ravnopravnosti ugovornih strana itd.) i pred njima su značajni izazovi. Na osnovu prethodno navedenog se nameće zaključak da je neophodno da svi učesnici u sistemima, koliko za to postoje uslovi, u toku trajanja pandemije COVID-19, ulože značajan napor za nesmetano funkcionisanje i obaveznog i dobrovoljnog penzijskog osiguranja.

MANDATORY AND VOLUNTARY PENSION INSURANCE IN CONDITIONS OF COVID-19 PANDEMIC

Abstract

The consequences of the COVID-19 pandemic primarily affect human health, and then the economy, the real and financial sectors. Health care measures, taken around the world, have the effect of slowing down or stopping economic activities. Potential increase in unemployment, reduction and irregularity of salary payments, etc. may affect the reduction of the amount of accumulated contributions for mandatory pension insurance. In addition to activities to strengthen health care, many countries have focused their activities on financial assistance to the population, as well as on tax policy measures (postponement of deadlines for payment of taxes and contributions, etc.) In the system of voluntary pension insurance, pension benefits, basically, depend on the amount of contributions / premiums and the return on invested contributions/ premiums,

ie. they largely depend on the development of financial markets, which are very volatile in a pandemic. Low interest rates pose a special threat to the solvency of pension funds (pension fund management companies), as they increase the value of their future liabilities to beneficiaries. The aim of this paper is to point out the direct and indirect effects of the pandemic on mandatory and voluntary pension insurance, based on a detailed analysis, and to propose measures to mitigate them.

Key words: mandatory pension insurance, voluntary pension insurance, COVID - 19, contributions, financial markets

LITERATURA

Ashraf, B. N. (2020), “Stock markets’ reaction to COVID-19: Cases or fatalities?”, *Research in International Business and Finance*, 54, December 2020, 101249

Brodeur, A., Gray, D., Islam A., and Jabeen Bhuiyan, S. (2020), “A Literature Review of the Economics of COVID-19”, IZA Discussion Paper No. 13411, IZA - Institute of Labor Economics, Bonn.

Bureau for Workers’ Activities (2020), “Governments responses to COVID -19”, ACTRAV Analysis - 6 April 2020, ACTRAV-ILO, Washington, D.C.

Congressional Research Service (2021), “Global Economic Effects of COVID-19”, CRS Report No. 46270, Washington, D.C.

European Commission (2020), *Policy measures taken against the spread and impact of the coronavirus - 7 May 2020*, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/coronavirus_policy_measures_7_may.pdf [Pristup: 10/03/2021]

Feher, C., and de Bidegain, I. (2020), “Pension Schemes in the COVID-19 Crisis: Impacts and Policy Considerations”, *Fiscal Affairs*, International Monetary Fund, Washington, D.C.

<https://covid19.rs> [Pristup: 12/03/2021]

<https://covid19.who.int> [Pristup: 12/03/2021]

<https://data.oecd.org> [Pristup: 16/02/2021]

<https://finance.yahoo.com> [Pristup: 15/02/2021]

<https://pio.rs> [Pristup: 12/03/2021]

ILO (2020), *Social protection responses to the Covid-19 crisis, Country responses and policy considerations*, ILO, Geneva.

ILO / OECD (2020), “The impact of the COVID-19 pandemic on jobs and incomes in G20 economies”, *ILO-OECD paper prepared at the request of G20 Leaders Saudi Arabia’s G20 Presidency*, https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/how-the-ilo-works/multilateral-system/g20/reports/WCMS_756331/lang--en/index.htm [Pristup: 12/03/2021]

International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank (2021), *Global Economic Prospects*, Washington, D.C.

International Organisation of Pension Supervisors (2020), “*IOPS statement on pension supervisory actions to mitigate the consequences of the Covid-19 crisis*”, June 2020, <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/IOPS-statement-on-pension-supervisory-actions-Covid-19-crisis.pdf> [Pristup: 16/02/2021]

Kočović J., Šulejić P., and Rakonjac-Antić T. (2010), *Osiguranje*, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Centar za izdavačku delatnost (CID)

Kočović, J., Rakonjac-Antić, T., and Koprivica, M. (2020), “Rizik pandemije - pretnja ili šansa za delatnost osiguranja?”, *Evropska revija za pravo osiguranja*, 2020(2), Pp 10 – 18.

Koprivica, M., and Balleer, M. (2020), “Prospects of the insurance sector in a low interest rate environment” in Kočović, J., Rakonjac-Antić, T., Jovanović Gavrilović, B., Boričić, B. (eds.), *Insurance Market After COVID-19*, University of Belgrade, Faculty of Economics, Pp 137 – 157.

KPMG (2020), “Plaćanje odloženih poreza i doprinosa na rate”, *Poreske vesti*, <https://home.kpmg/rs/en/home/insights/2020/12/placanje-odlozenih-poreza-i-doprinosa-na-rate.html> [Pristup: 12/03/2021]

Neil Baily, M., Harris, B. H., and Doshi, S. (2020), “COVID-19 and retirement: Impact and policy responses”, *Economic Studies at Brookings*, The Brookings Institution, Washington, D.C.

OECD (2020a), *Pension markets in focus 2020*, OECD, Paris.

OECD (2020b), *Retirement savings in the time of COVID-19*, OECD, Paris.

OECD (2020c), *The impact of the coronavirus (COVID-19) crisis on development finance*, OECD, Paris.

OECD (2020d), *Tourism policy responses to coronavirus (COVID-19)*, OECD, Paris.

Rakonjac-Antić, T. (2018), *Penzijsko i zdravstveno osiguranje*, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Centar za izdravačku delatnost (CID)

Rappaport, A., and Siegel, S. (2020), “Impact of COVID-19 on Retirement Risks”, *Aging and Retirement*, April 2020, Society of Actuaries, <https://www.soa.org/globalassets/assets/files/resources/research-report/2020/covid-19-retirement-risk.pdf> [Pristup: 15/02/2021]

Sutcliffe, C. (2020), “The implications of the COVID-19 pandemic for pensions” in Billio, M., Varotto, S. (eds.), *A New World Post COVID-19: Lessons for Business, the Finance Industry and Policy Makers. Innovation in Business, Economics & Finance* (1). Ca’ Foscari University Press, Venice, Pp 235 – 244.

Zhang, D., Hu, M. and Ji, Q. (2020), “Financial markets under the global pandemic of COVID-19”, *Finance Research Letters*, 36, October 2020, 101528

Pregledni članak

**MEĐUNARODNI PROJEKTI U VISOKOM OBRAZOVANJU –
PRE, ZA VREME I POSLE PANDEMIJE COVID - 19**

Milja Marinković*

milja.bralovic@rect.bg.ac.rs

Danijela Ljujić*

danijela.ljujic@rect.bg.ac.rs

Rezime

COVID - 19 je imao istorijski uticaj na svetski poredak. U radu autori razmatraju realizaciju međunarodnih projekata u visokom obrazovanju pre i za vreme pandemije i na osnovu činjenica daju mišljenje o daljim realizacijama nakon završetka pandemije. Najznačajniji programi u kojima učestvuju domaće institucije čine programi koje finansiraju tela Evropske unije. Poslednjih godina učešće visokoškolskih ustanova sa teritorije Republike Srbije u programima koje finansira Evropska unija postaje sve značajnije i učestalije. Pandemija virusa COVID- 19 značajno je izmenila način realizacije projektnih aktivnosti, realizaciju ciljeva pojedinačnih projekata, ali i način i nivo potrošnje namenskih bespovratnih sredstava. Usled nemogućnosti međunarodnih mobilnosti nastavnog i nenastavnog osoblja i studenata, klasičnog načina izvođenja nastave i uobičajenih načina sprovođenja projektnih zadataka, realizacije projektnih aktivnosti su u velikoj meri ostvarene na nove načine. Pojedine projektne aktivnosti su usled svojih karakteristika odložene u vremenskom periodu projekta, dok su pojedine aktivnosti u velikoj meri izmenjene usled globalnih promena. Promene u sprovođenju aktivnosti značajno su uticale i na finansijske aspekte programa Evropske unije, kao i pojedinačnih projekata. Postoji velika verovatnoća da će uticaj virusa COVID 19 dovesti do izmene načina rada u pojedinim segmentima u domenu realizacije međunarodnih projekata u visokom obrazovanju, nakon završetka pandemije.

Ključne reči: COVID - 19, Univerzitet u Beogradu, Evropska unija, međunarodni projekti

JEL KLASIFIKACIJA: H52, I23, I28

---

* Univerzitet u Beogradu

1. MEĐUNARODNI PROJEKTI U VISOKOM OBRAZOVANJU PRE COVID - 19

Univerzitet u Beogradu na Šangajskoj listi nalazi se na poziciji između 401-500 mesta. Za Univerzitet u Beogradu i Republiku Srbiju navedena pozicija je izuzetno važna sa raznih aspekata.

Pre nešto više od dvadeset godina započeta je saradnja sa Evropskom unijom u domenu međunarodne i međuniverzitetske saradnje. S obzirom na obim međunarodne i međuniverzitetske saradnje u ovom radu će biti posmatran jedan, ali veoma značajan i kompleksan deo pod nazivom međunarodni projekti.

Najznačajniji i najveći broj projekata u visokom obrazovanju upravo dolaze iz Evropske unije. Svi međunarodni projekti se realizuju u skladu sa pravilima programa koje propisuje donator i u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom.

S obzirom da je Univerzitet u Beogradu najveći univerzitet u Republici Srbiji, i rang koji zauzima na Šangajskoj listi najznačajniji programi u okviru kojih se nalaze najznačajniji međunarodni projekti su:

- ERAZMUS +;
- HORIZONT 2020;
- INTERREG.

S obzirom na veliki uspeh koji je ostvaren u realizaciji međunarodnih projekata od strane Univerziteta u Beogradu, Evropska unija je u toku 2020. godine, pre pandemije COVID - 19 odobrila najveći broj međunarodnih projekata.

Međunarodni projekti imaju višestruku ulogu koja se ogleda kroz:

- Mobilnost zarad učenja i sticanja novih veština (ERAZMUS +, Ključna akcija 1);
- Institucionalnu saradnju za inovativnost i razmenu dobrih praksi (ERAZMUS +, Ključna akcija 2);
- Podrške reformi obrazovanih politika (ERAZMUS +, Ključna akcija 3);
- Istraživanje i inovacije (HORIZONT 2020 (Izvršnost u nauci, Vođstvo u industriji, Društveni izazovi).

Takođe, u realizaciji projekata učestvuje nastavno i nenastavno osoblje, istraživači i studenti.

Pored projektnih aktivnosti, dolazi do razmena informacija u pogledu kultura raznih naroda, usavršavanju stranih jezika itd. Praksa na međunarodnim projektima je veliki broj putovanja. O značaju putovanja govori prilog da u Međunarodnim projektima postoje posebne budžetske linije iz kojih se finansiraju ista (prevoz, smeštaj i troškovi života za vreme boravka). Iz navedenog proizilazi da na indirektan način razvoj međunarodnih projekata utiče i na razvoj saobraćaja i turizma.

Svi međunarodni projekti su finansirani od strane donatora (u najvećem broju slučajeva Evropska unija), što omogućava znatno olakšanu realizaciju projekata naročito za siromašne zemlje.

2. MEĐUNARODNI PROJEKTI U VISOKOM OBRAZOVANJU U TOKU PANDEMIJE COVID 19

Projekat je poduhvat koji je usmeren na postizanje specifičnih ciljeva u okviru definisanog budžeta i plana.

Međunarodni projekti su šira kategorija od standardnih projekata, prvenstveno zbog kompleksnosti organizacije u okviru funkcionisanja projekta jer uključuju više lokacija, entiteta, organizacija i poslovnih jedinica. Međunarodni projekti poslednjih godina postaju sve značajniji, iako nisu nova kategorija.

Međunarodne zajednice i pojedine države finansiraju razne vrste programa i projekata u okviru datih programa, a čiji učesnici mogu biti različite institucije sa teritorije Republike Srbije. Najznačajniji programi u kojima učestvuju domaće institucije čine programi koje finansiraju tела Evropske unije, a sve u cilju podrške i jačanja saradnje između zemalja članica Evropske unije s jedne strane, i potencijalnih zemalja kandidata sa druge strane u raznim oblastima sprovodenja evropskih politika.

Iz gore navedenog sledi da su se desile opšte krupne promene i to:

- Da su u velikom broju zaposleni počeli da rade od kuće uz neophodno korišćenje računarske opreme i internet mreže;
- Da su nastavno osoblje, učenici i studenti prešli na online nastavu;
- Da su putovanja svedena na minimum;
- Da su započeta istraživanja u pogledu COVID – 19;

- Da je socijalni život ljudi u pojedinim momentima sveden na minimum.

Međunarodno Udruženje Univerziteta (u daljem tekstu: IAU) pažljivo prati uticaje COVID - 19 na visoko obrazovanje širom sveta, pružajući informacije o najnovijim dešavanjima u vezi sa uticajem pandemije na univerzitete, dele preporuke i inicijative, nude mogućnost za angažovanje ili razmenu i pružaju ostale informacije koje bi mogle biti od velikog značaja.

IAU je objavila dva izveštaja u vezi sa uticajem COVID – 19:

I – Globalna anketa o uticaju COVID – 19 na visoko obrazovanje širom sveta.

II – Regionalne i nacionalne perspektive o uticaju COVID – 19 na visoko obrazovanje.

U I izveštaju IAU stavlja akcenat na budućnost visokog obrazovanja putem virtuelnih globalnih sastanaka udruženja, sastanaka sa partnerima i međunarodnih vebinara.

Na svetskom nivou, 80% visokoškolskih ustanova izvestilo je da je na tokove istraživanja uticala pandemija COVID – 19 u njihovim institucijama. Najveći uticaj se ogleda u otkazivanju međunarodnih putovanja (83%) i otkazivanju ili odlaganju naučnih konferencija (81%). Takođe, naučni projekti imaju rizik da ne budu završeni (52%), dok je na pojedinim projektima obustavljeno istraživanje u potpunosti (21%).

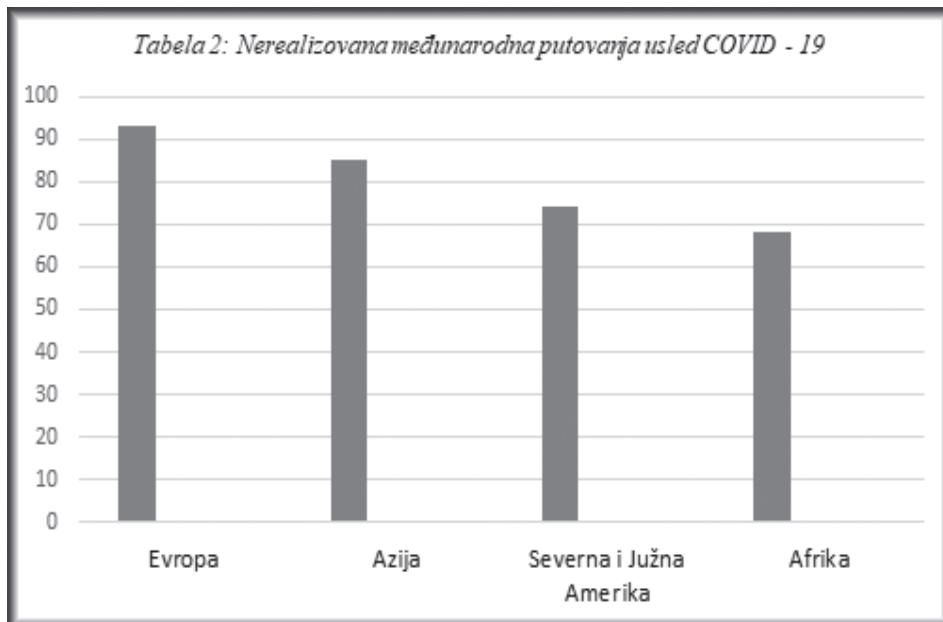
Grafik 1: Uticaj pandemije COVID 19 na tokove istraživanja u visokoškolskim ustanovama

- Otkazivanje međunarodnih putovanja
- Odlaganje naučnih konferencija
- Projekti koji nisu završeni u predviđenom roku
- Obustava istraživanja u potpunosti

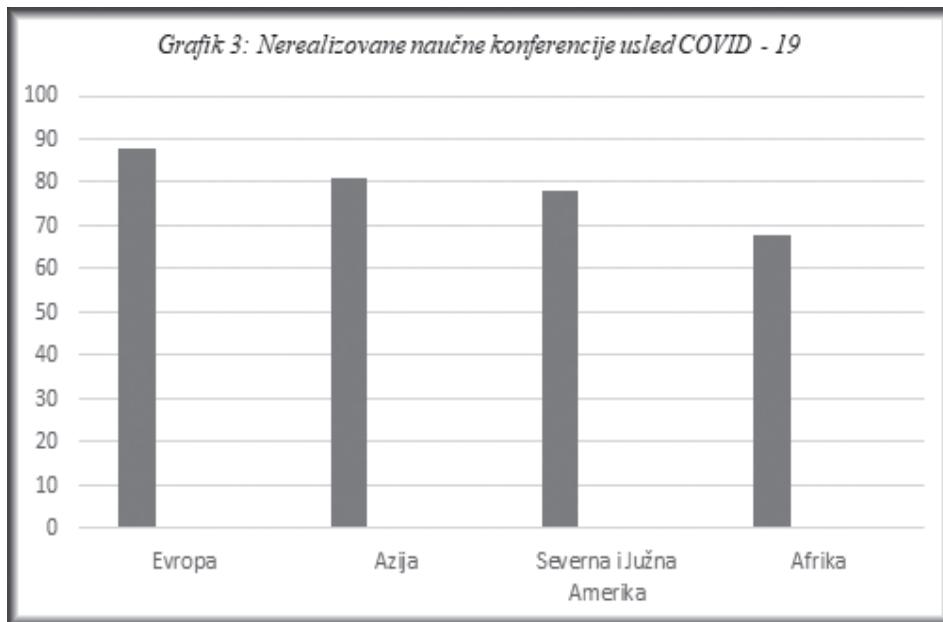
Sa aspekta regionalne analize međunarodna putovanja se nisu realizovala prema visokoškolskim ustanovama koje se nalaze u sledećim regionima:

- 93% Evropa;
- 85% Azija;
- 74% (Severna i Južna Amerika);
- 68% Afrika.

Sa aspekta regionalne analize naučne konferencije se nisu realizovale prema visokoškolskim ustanovama koje se nalaze u sledećim regionima:

- 88% Evropa;
- 81% Azija;
- 78% (Severna i Južna Amerika);
- 68% Afrika.

U II izveštaju IAU reč je o uticaju COVID – 19 na rad istraživača. Istraživačke aktivnosti su svedene na minimum zbog ograničenja na međunarodnu mobilnost istraživača, otkazivanje naučnih konferencija, zatvaranje laboratorija i prelazak na saradnju na daljinu.

Više od polovine ispitanika je navelo da će vlade njihovih zemalja/ministarstvo obrazovanja podržati njihovu instituciju zbog minimalizacije procesa rada zbog COVID – 19.

Studenti koji su se školovali u inostranstvu bili su primorani da se vrate u svoje matične države. Studenti koji su ostali u kampusu, u pojedinim slučajevima institucija domaćin ih je finansijski podržavala kao što je novac za hranu, prevoz, stanarinu, stipendije, zajmove itd. O redu veličine finansijskih gubitaka navodimo podatak da je visoko obrazovanje Sjedinjenih Američkih Država zbog skraćenih ili otkazanih studija izgubilo 1.000.000.000 \$ i potrošilo 638.000.000 \$ za finansijsku podršku za međunarodne studente, istraživače, nastavno i nenastavno osoblje koje je ostalo u kampusima.

Na osnovu gore navedenih izveštaja i dodatnih saznanja možemo doći do zaključka da je COVID – 19 imao uticaj na Međunarodne projekte i to na:

- Mobilnost studenata, istraživača, nastavnog i nenastavnog osoblja;
- Otkazivanje konferencija, naučnih skupova i drastično smanjenje obima posla (minimalizacija procesa rada);

- Finansijski deo;
- Producenje trajanja projekata ili njihovo potpuno obustavljanje. S tim u vezi nastaju izmene u tokovima istraživanja – zbog ubrzanog razvoja pandemije, mnoga istraživanja su preusmerena u pravcu suzbijanja iste, što automatski dovodi do „zanemarivanja“ pojedinih projekata.
- Razvoj on-line nastave, webinara, korišćenje raznih aplikacija za organizovanje sastanaka (Zoom, MS teams). U skladu sa navedenim povećan je promet računarske opreme kao i internet usluga.

U ovom radu posebno će biti razmatrani uticaji COVID – 19 na istraživače i na finansijski deo na međunarodnim projektima.

2.1. Uticaj na istraživače

Kao što je već rečeno, mnogi međunarodni projekti su privremeno ili trajno obustavljeni zbog menjanja pravca istraživanja. Akcenat je stavljen na razvoj međunarodnih projekata koji mogu direktno doprineti u borbi protiv COVID – 19 kao što su razvoj vakcina, transfuzija krvne plazme i druga medicinska rešenja za lečenje virusa, uz razvoj i proizvodnju revolucionarnih respiratornih uređaja dostupnih za masovnu proizvodnju. Iz navedenog sledi da je COVID – 19 stvorio nove mogućnosti za saradnju sa međunarodnim partnerskim institucijama.

Kao primer možemo navesti javni poziv za Specijalni program istraživanja COVID – 19 od strane Fonda za nauku Republike Srbije za podnošenje predloga naučnoistraživačkih projekata. Ovaj program je od posebnog strateškog značaja za Republiku Srbiju. Projekat ima za cilj finansiranje projekata koji će doprineti efikasnom naučnom odgovoru na COVID – 19. Program je namenjen istraživačima koji su zaposleni u akreditovanim NIO. Projekti u okviru ovog Programa se podnose na unapred zadate teme u okviru grupacije naučnih oblasti:

- (Bio)medicinske nauke;
- (Bio)medicinsko inženjerstvo i informacione tehnologije;
- Ekonomска, sociološka, psihološka istraživanja i upravljanje složenim sistemima.

Ukupan budžet Programa je 2.000.000 evra. Program se finansira iz zajma Svetske banke kroz projekat akceleracije inovacija podsticanja rasta preduzetništva u Republici Srbiji.

2.2. Uticaj na finansijski deo na Međunarodnim projektima

Imajući u vidu navedene promene, pored izmena u realizaciji aktivnosti, unapred predviđeni troškovi međunarodnih projekata u određenoj meri ne mogu biti realizovani prema predviđenom planu. S obzirom na činjenicu da se ciljevi projekata uglavnom sprovode, bez obzira na izmenjene načine realizacije, donator je u najvećem broju programa Evropske unije inicijalna finansijska pravila izmenio usled nastanka više sile. U projektima Erazmus plus i HORIZONT 2020 programa, korisnicima bespovratnih doniranih sredstava dozvoljeno je da u svojim finansijskim izveštajima prikažu troškove smeštaja i prevoza koji su plaćeni za sve predviđene mobilnosti zarad realizacije projektnih aktivnosti, a koje su usled više sile prouzrokovane COVID -19 pandemijom otkazane. To je značajna odluka donatora koja omogućava korisnicima bespovratnih doniranih sredstava da svoje načinjene troškove mogu u potpunosti ili najvećoj meri opravdati. U skladu sa tim, smanjuje se rizik troškova koji bi u slučaju da donator nije doneo odluku o mogućnostima njihovih prikazivanja bili nepriznati.

U ERAZMUS + projekatima Strateških partnerstava dozvoljene su virtuelne mobilnosti umesto mobilnosti koje su inicijalno planirane. U tom segmentu, korsinicima bespovratnih doniranih sredstava dozvoljene su dodatne fleksibilnosti koje se odnose na prenose sredstava iz jedne ili više budžetskih linija u drugu. Inicijalno je pravilima programa i Ugovorima o dodeli namenskih bespovratnih sredstava bilo dozvoljeno da vrše preraspodelu troškova na uštrb jedne ili više budžetskih linija na drugu, tako što je bilo moguće povećati jednu budžetsku liniju za najviše 20% inicijalno budžetiranog iznosa, sem na budžetsku liniju koja se odnosi na upravljanje projektom i njegovo sprovođenje. Tako na primer, ukoliko je budžetska linija Intelektualni autputi bila budžetirana u iznosu od 100.000,00 EUR, ista je mogla biti povećana samo do 20.000,00 EUR na račun neke druge budžetske linije ili pak, više drugih budžetskih linija.

Izmenama pravila finansiranja izazvanih situacijom sa COVID - 19 virusom, došlo je do izmena navedenih pravila programa. Izmenama je korisnicima bespovratnih doniranih sredstava dozvoljeno preneti do 60% sredstava dodeljenih za određene budžetskih kategorije: međunarodni sastanci projektnog tima, događaji za predstavljanje rezultata projekta, aktivnosti učenja/podučavanja/obuka i posebni troškovi, na neku drugu budžetsku kategoriju, osim budžetskih linija koje se odnose na upravljanje projektom i njegovo sprovođenje i posebne troškove. Kada je reč o posebnim troškovima, korisnicima bespovratnih doniranih sredstava dozvoljeno je da prenesu do 10%

sredstava iz neke druge budžetske linije u okviru koje se dodeljuju sredstva za jedinične troškove za pokrivanje troškova a neophodnih za sprovođenje virtualne mobilnosti usled COVID-19, čak i ako prvobitno nisu dodeljena sredstva za budžetsku kategoriju pod nazivom vanredni troškovi.

Tabela 1: Izveštajna tabela za načinjene jedinične troškove za mobilnosti koje su otkazane usled više sile izazavane virusom COVID - 19, projekti Izgranje kapaciteta u visokom obrazovanju

List of costs	EACIA : exemption of funds for Covid-19 emergency from the EU budget for use in countries			Project costs		Amount as per the corresponding EU cost indicator in the Programmes Code or Contract Programme, in EUR	Amount requested, in EUR
		Category of eligible cost	Detailed cost description	Amount initially allocated	Amount available	Amount initially allocated by grant to the general beneficiary (X)	Exchange rate to EUR for reporting purposes, given the exchange rate applicable in your general government at the date of application (Y)
Transport						0,00	
Accommodation						0,00	
Meals						0,00	
Incurred costs due to emergency						0,00	
				0,00		0,00	0,00
						Total amount allocated to this line item "Summary" of this form	

Izvor: https://www.eacea.ec.europa.eu/index_en

Tabela 2: Inicijalni budžet projekta Strateškog partnerstva

Budžetska linija	Iznos u EUR
Upravljanje projektnom i njegova implementacija	27,000,00
Međunarodni projektni sastanci	8,625,00
Proizvodi intelektualnog rada	200,000,00
Aktivnosti učenja/podučavanja/obuka	15,000,00
Događaji za predstavljanje rezultata projekta	16,000,00
Posebni troškovi	13,000,00
Ukupno	279,625,00

Izvor: Budžet projekta Strateških partnerstava, Ugovor o dodeli namenskih bespovratnih sredstava

Tabela 3: Primer provećanja budžetske linije na uštrb jedne ili više budžetskih linija u skladu sa pravilima programa projekata Strateških partnerstva u uslovima pre pandemije virusa COVID - 19

Budžetska linija	Budžetirani znos u EUR	Promena budžetske linije shodno pravilima programa i ugovornim uslovima pre pandemije virusa covid19	Prijavljeni iznos troškova u finalnom finansijskom izveštaju projekta
Upravljanje projektnom i njegova implementacija	27,000.00		27,000.00
Međunarodni projektni sastanci	8,625.00		6,000.00
Proizvodi intelektualnog rada	200,000.00	Povećanje do maksimalno 20%	232,000.00
Aktivnosti učenja/podučavanja/obuka	15,000.00		7,000.00
Događaji za predstavljanje rezultata projekta	16,000.00		9,000.00
Posbeni troškovi	13,000.00		12,900.00
Ukupno	279,625.00		260,900.00

Izvor: Budžet projekta Strateških partnerstava, Ugovor o dodeli namenskih bespovratnih sredstava, Finansijski izveštaj projekta

Tabela 4: Primer povećanja budžetske linije na uštrb jedne ili više budžetskih linija u skladu sa izmenjenim uslovima projekata Strateških partnerstava usled pandemije virusa COVID - 19

Budžetska linija	Budžetirani znos u EUR	Promena budžetske linije shodno mogućnostima i ugovornim uslovima nastalim usled pandemije covid19	Prijavljeni iznos troškova u finalnom finansijskom izveštaju projekta
Upravljanje projektnom i njegova implementacija	27,000.00		27,000.00
Međunarodni projektni sastanci	8,625.00		2,300.00
Proizvodi intelektualnog rada	200,000.00	Povećanje do maksimalno 60%	263,000.00
Aktivnosti učenja/podučavanja/obuka	15,000.00		1,360.00
Događaji za predstavljanje rezultata projekta	16,000.00		1,530.00
Posbeni troškovi	13,000.00		8,300.00
Ukupno	279,625.00		274,190.00

Izvor: Budžet projekta Strateških partnerstava, Ugovor o dodeli namenskih bespovratnih sredstava, Dodatak uz Ugovor o dodeli namenskih bespovratnih sredstava, Finansijski izveštaj projekta

2.3. Upravljanje prekinutim ERAZMUS + mobilnostima

Prepoznavanje glavnih potreba i sprovođenje neophodnih akcija u cilju podrške univerzitetima u rešavanju prekida mobilnosti nastavnog i nenastavnog osoblja koje se ogledaju u fleksibilnosti donacija, kašnjenju u podnošenju završnih izveštaja i njihovom pojednostavljenju.

Evropska komisija je produžila nekoliko rokova za prijavu projekata u okviru ERAZMUS + programa i postavila minimalne zahteve za sve nacionalne Agencije i izdala opšte preporuke kako bi ohrabrla nacionalne i visokoškolske ustanove da koriste klauzulu „više sile“. Upotreba navedene klauzule omogućava prihvatanje određenih dodatnih troškova mobilnosti studenata, dok za nastavno i nenastavno osoblje može se prihvati maksimalni iznos donacije i takođe planirane aktivnosti mogu se odložiti do 12 (dvanaest) meseci po projektu.

2.4. Suočavanje sa izazovima u upravljanju projektima

Prilikom upravljanja na međunarodnim projektima dolazi do suočavanja sa raznim izazovima kao što su kašnjenje aktivnosti i rokova, situacije koje zahtevaju produženje projektnih aktivnosti, situacije kada projekti mogu biti suspendovani što je naročito slučaj za laboratorijske istraživačke projekte. Projekti koji su prvobitno osmišljeni da uključuju terenski rad, eksperimentalne aktivnosti i aktivnosti poput distribucije i analize upitnika su najviše pogodjeni posledicama izbijanja COVID – 19. Veliki izazov je održivost zadržavanja osoblja u radnom odnosu koje učestvuje u istraživanjima (kako isplatiti zarade za vreme produženja trajanja projekta i kako postupiti u mesecima kada su aktivnosti svedene na minimum ili su potpuno obustavljene).

Problemi sa nabavkom i instalacijom opreme neophodne za istraživanje iz inostranstva, angažovanje istraživača iz druge zemlje, upućivanja u druge zemlje u okviru projekata koje finansira EU, posebno Marie Sklodovska Curie su uglavnom odložena ili otkazana;

Povećano je administrativno opterećenje u smislu projektnog menadžmenta zbog komunikacije sa donatorima, zahtevi za amandmane, budžet itd.

Situacije za koje je potreban fizički potpis zakonskog zastupnika institucija - odgovorno lice je bolesno.

Neizvesnost oko toga da li će produženje određenih projekata biti odobreno ili ne.

2.5. Virtuelna komunikacija

Većina međunarodnih projekata u visokom obrazovanju se odvija putem virtuelne komunikacije.

Pojedine visokoškolske ustanove su već uveliko koristile mrežne alate za realizaciju međunarodnih projekata i to je olakšalo prelazak na ovakav način realizacije projekata u datom momentu. Međutim, visokoškolske ustanove sa jakim akcentom na laboratorijskom istraživanju, gde je realizacija on-line istraživanja uglavnom služila kao dopunska funkcija u učionicama, izveštavaju da je zatvaranje objekata otkrilo niz kritičnih slabosti ovog pristupa.

Prilikom virtuelnih komunikacija, nastaju poteškoće koje se ogledaju u pronalaženju jedinstvenog tehničkog rešenja, rešavanju određenog broja tehničkih problema kojima je cilj poboljšanje tolerancije na kvarove (udvostručeno ili čak trostruko opterećenje, sistemi se blokiraju tokom najprometnijih sati), pitanja vezana za bezbednost informacija.

Kako bi navedene poteškoće bile što adekvatnije otklonjene, pristupa se:

- Povećanju broja zaposlenih koji rade u IT podršci i službi za pomoć;
- Pružanju usluga administrativne, tehničke i bibliotečke usluge, dostupne na daljinu putem mrežne veze;
- Obezbeđivanju telefonskih linija i e-mail adresa za korisničku podršku za članove međunarodnih projekata da postavljaju bilo kakva pitanja o daljinskom radu, ili se suočavaju sa teškoćama u vezi sa mrežom;
- Ulaganju u digitalnu infrastrukturu: povećanje mrežnog kapaciteta u visokoškolskim ustanovama, naručivanje novih hardverskih i softverskih licenci, slušalica i veb kamera za opremanje osoblja koje učestvuju u međunarodnim projektima;
- Inicijativama za ograničavanje nejednakosti u pogledu pristupa tehnologiji (besplatan pristup javnim Wi-Fi mrežama, kartice za pristup internetu, obezbeđivanje prenosnih računara, finansijska podrška osobljlu za troškove interneta).

3. MEĐUNARODNI PROJEKTI U VISOKOM OBRAZOVANJU NAKON PANDEMIJE COVID 19

Uticaj COVID – 19 i njen obim na visoko obrazovanje i međunarodne projekte uglavnom je nepredvidiv, ali je sigurno da će ostaviti posledice. Sa druge strane, trenutna situacija omogućava da mnoge institucije napredniju u korišćenju procesa digitalizacije kao i da ojačaju društvenu ulogu visokoškolskih ustanova i da dalje uopšte razvijaju zajedničke i inovativne pristupe.

Iako se mobilnost osoblja suočava sa najvećim izazovom, takođe postoji široko rasprostranjena zabrinutost zbog očekivanog srednjoročnog i dugoročnog uticaja pandemije na međunarodnu saradnju, zajedničke istraživačke projekate, istraživanja i aktivnosti koje zahtevaju terenski i rad zasnovan u laboratoriji. Ograničenja putovanja i potreba za socijalnim distanciranjem utiču na konferencije, akademske i kulturne događaje i naučne aktivnosti, sa potencijalnim uticajem na razmenu dobrih praksi i iskustava u okviru visokoškolskih institucija.

Finansijska kriza u visokoškolskim ustanovama može imati dugotrajne posledice koje će se ogledati najpre u otpuštanju velikog broja zaposlenih, otkazivanju raznih programa i projekata ili čak i u institucionalnim zatvaranjima.

Iako trenutna kriza pokazuje koliko je moguće u vanrednim uslovima raditi od kuće, postoji raširen osećaj da virtualna komunikacija ne može zamjeniti intelektualnu razmenu u kampusima i u okviru međunarodne zajednice.

Zbog osoblja koje je veoma zaokupljeno rešavanjem pitanja u vezi sa krizom COVID - 19, moguća su kašnjenja na svim nivoima jer se manje vremena može posvetiti razvoju projekata i postoji rizik da se ključni ciljevi ne mogu postići na vreme.

Na osnovu svega navedenog izvodimo zaključke da je neophodno:

- Poboljšati digitalnu obuku koja će omogućiti razvoj više zajedničkih programa i istraživanja;
- Dalje poboljšati i olakšati on-line rad i pronaći rešenja za moguće prepreke (npr. Visok nivo zaštite privatnosti);
- Pojednostaviti procese i administrativne zahteve kad god je to moguće. Povećana saradnja i razvoj zajedničkih rešenja, za

- suočavanje sa trenutnim i mogućim budućim izazovima se smatraju ključnim;
- Da Univerziteti moraju biti blizu zajednice i suptilno savetuju i pomažu vlastima u borbi protiv COVID – 19 koja se ogleda u područjima istraživanja i podsticaja saradnje i razmene dobre prakse sa ostalim kolegama iz drugih isntitucija.

ZAKLJUČAK

Da zaključimo, kriza COVID-19 može se smatrati prilikom za razmišljanje i redefinisati ulogu i značaj visokog obrazovanja u smislu većeg pridržavanja vrednosti i principa koji su osnov društva jedne države.

Uloga visokoškolskih institucija i visokog obrazovanja nije samo presudna u istraživanju COVID-19, već su isti pozvani da igraju presudnu ulogu u društvu doprinoseći rešavanju socijalnih i ekonomskih posledica pandemije.

COVID - 19 je imao dramatičan uticaj na svetski poredak, ali, kao i za sve krize, može doneti i nešto korisno za svako društvo. Obrazovanje, a posebno visokog obrazovanje, može imati koristi od razvoja i korišćenja digitalizacije. Kvalitetno on-line učenje može biti vrlo korisno ne samo za formalno obrazovanje, već

i za neformalno učenje za ljude koji ne mogu da priušte da fizički pohađaju univerzitetske kurseve. Međutim, moramo biti oprezni da bismo se pravilno suočili sa izazovima i rizicima tako snažne digitalne transformacije, poput socijalne izolacije i posebno za mlade ljude i psihološki ugrožene pojedince.

INTERNATIONAL PROJECTS IN HIGHER EDUCATION - BEFORE, DURING AND AFTER THE PANDEMIC COVID – 19

Abstract

COVID 19 has had a historical impact on the world order. In this paper, the authors discuss the implementation of international projects in higher education before and during the pandemic and, based on the facts, give an opinion on further implementation after the end of the pandemic. The most important programs

in which domestic institutions participate are programs financed by the bodies of the European Union. In recent years, the participation of higher education institutions from the territory of the Republic of Serbia in programs financed by the European Union has become increasingly important and frequent. The virus COVID - 19 pandemic significantly changed the manner of realization of project activities, realization of goals of individual projects, but also the manner and level of spending of earmarked grants. Due to the impossibility of international mobility of teaching and non-teaching staff and students, the classic way of teaching and the usual ways of implementing project tasks, the implementation of project activities have been largely achieved in new ways. Due to their characteristics, some project activities were postponed during the project period, while some activities were largely changed due to global changes. Changes in the implementation of activities have significantly affected the financial aspects of European Union programs, as well as individual projects. There is a high probability that the impact of the virus COVID – 19 lead to a change in the way of working in certain segments in the field of implementation of international projects in higher education, after the end of the pandemic.

Keywords: COVID – 19, University of Belgrade, European Union, international projects

LITERATURA

- <https://www.iau-aiu.net/COVID-19-Higher-Education-challenges-and-responses> (pristup 02/01/21)
- <http://bg.ac.rs/> (pristup 03/01/21)
- <http://www.unica-network.eu> (pristup 10/01/21)
- <http://www.mpn.gov.rs/otvoren-javni-poziv-za-specijalni-program-istrzivanja-covid-19/> (pristup 11/01/21)
- <http://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects> (pristup 01/3/21)
- http://cordis.europa.eu/projects/home_en.html (pristup 01/3/21)
- <http://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects> (pristup 02/3/21)
- https://www.eacea.ec.europa.eu/grants/2014-2020/erasmus/capacity-building-field-higher-education-2019_en (pristup 03/3/21)
- <https://erasmusplus.rs/> (pristup 04/3/21)

Ugovor o dodeli namesnski bespovrtnih sredstava za projekte Strateških partnerstava (primer)

Dodatak uz Ugovor o dodeli namenskih bespovratnih sredstava (primer)

„Priručnik za upravljanje projektima“, Vlada Republike Srbije, Ministarstvo finansija, Odsek za upravljanje projektima 2.

“Vodič kroz programe Evropske unije 2014-2020”, Evropski pokret u Srbiji 4.

„A quick guide to EU Funding 2014 – 2020, Delloite “Beginner’s guide to EU funding”, European Commission

Pregledni članak

**MOGUĆNOSTI RAZVOJA LJUDSKIH RESURSA ZA POTREBE
SRPSKE EKONOMIJE TOKOM KRIZE IZAZVANE COVID-OM
19 I NAKON NJE**

Vesna Župan*
zupan@ubsm.rs

Rezime

Ovaj rad se usredsređuje na mogućnosti razvoja ljudskih resursa za potrebe domaće ekonomije tokom perioda borbe Srbije protiv virusa COVID-19. Način na koji se može doprineti razvoju intelektualnog kapitala primenljiv je i u periodu nakon krize zbog pomenutog smrtonosnog virusa. Teorijski okvir ovog članka je ekonomski i ujedno bibliotečko-informacioni. Primenjeni metod je empirijski.

Komparativno se posmatraju doprinosi različitih društvenih akademskih zajednica problematici razvoja ljudskih resursa za potrebe ekonomije. Ilustruju se potencijali u smislu sadržaja koje nude e-katalozi akademskog bibliotekarstva Srbije, kao i Portal evropskih e-teza DART. Imaju se u vidu mogućnosti i zahtevi digitalnog doba poput formiranja virtualnih učionica zarad održavanja nastave na daljinu.

Jedan od korisnih i poželjnih načina za poticanje interaktivnog učenja jeste dovođenje e-gosta. Osim toga, poželjno je predlagati studentima i polaznicima tečajeva čitanje literature na različitim jezicima. Rad u virtuelnoj učionici iziskuje odgovarajuću tehničko-tehnološku osnovu rada. Da bi se to realizovalo, neophodno bi bilo prilagoditi organizacionu kulturu u svakoj pojedinačnoj ustanovi koja vrši obučavanje ili drugi vid osposobljavanja lica orijentisanih ka ekonomskim poslovima.

Ključne reči: učenje, ekonomija, Srbija, baze podataka, portal.

JEL KLASIFIKACIJA: L30, M20, M50, N30, O30.

---

* Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković" u Beogradu

UVOD

Tokom krize srpske ekonomije koja je izazvana virusom COVID-19 od velikog značaja je da se razvoj ljudskih resursa za potrebe domaće ekonomije odvija na odgovarajući, odnosno, što efikasniji način. U prilog tome govore i studije koje su u novije vreme objavljivane iz domena menadžmenta vremena. Upravo iz tog razloga, dakle, što uspešnijeg korišćenja vremena, može pouzdano da se tvrdi kako su postupci osposobljavanja kadrova za potrebe srpske ekonomije u tesnoj povezanosti sa načinom na koji se koristi vreme. Osposobljavanje takvih lica trebalo bi da teče brzo, da se odvija relativno lako i vrlo efikasno.

1. PROBLEMI ODVIJANJA NASTAVE

Odvijanje nastave na način licem-u-lice zamenjuje se tokom postojeće krize nastavom tipa on-line gde god je to izvodljivo. Tehnički uslovi mogu biti ograničavajući faktor, ali se u postojećim uslovima radi, ili bi trebalo da se radi, na prevazilaženju takvih i njima srodnih problema. Predavanja mogu biti snimljena, a kasnije poslata licima koja pohađaju neki određeni kurs. Osim toga, predavanje može da se odvija on-line, a na način da se postigne interaktivnost kako se grupa polaznika tečaja ne bi osipala i kako bi rezultati njihovog učenja na daljinu bili što bolji.

Čak i ako se radi o pohađanju tečajeva u uslovima krize izazvane pomenutim virusom, ne bi trebalo smetnuti s uma mogućnost postavljanja pitanja, kao i provere znanja putem testova kojima se, zapravo, potiče interaktivnost i unapređuje znanje lica u procesu studija ili stručnog usavršavanja. Tehnička podrška bi trebalo da doprine učvršćivanju spone između predavača i kandidata što bi se pozitivno odražavalo na motivaciju za učenje i savladavanje materije kao i ovladavanje tehničkim veštinama koje iziskuje rad u ekonomiji, odnosno, na radnom mestu svakog pojedinačnog kandidata.

Za svako predavanje neophodno bi bilo da student ima odgovarajuću opremu, dakle, hardver i softver kako bi mogao da prati nastavu, a to se odnosi i na lica koja pohađaju određeni tečaj za potrebe radnog mesta u ekonomiji. Osim toga, neophodno bi bilo, takođe, da se pre početka nastave ili on-line seminara specifikuju tehničke potrebe za izvođenje nastave ili obuke na daljinu. Nekada je potrebno imati mikrofon i slušalice zarad lakšeg uključivanja u proces nastave.

Tehnička osnova rada koja je usaglašena sa potrebama nastave odražava se pozitivno na produktivnost rada polaznika tečaja. Osim toga, vrši se lakše i diseminacija informacija, kao i oplođavanje znanja prenošenjem. Kolektivno znanje se unapređuje na takav način uz bolju tehničku osnovu rada da bi se negovala i unapređivala tzv. povratna sprega (feedback) na relaciji predavač-polaznik tečaja.

Činjenica je da se organizaciona kultura u ustanovama visokog obrazovanja menja, ali ubrzanim ritmom, naročito u periodu krize izazvane virusom COVID-19. Kako bi se novi vid organizacione kulture uspostavio što uspešnije, nije dovoljno samo da interaktivnost između zaposlenih bude na visokom nivou i da se uspostavi njihova kohezija putem virtuelnih grupa. Negovanje i unapređivanje organizacione kulture je postalo imperativ u sadašnjim uslovima češćeg fizičkog izostanka sa posla nego li tokom prethodnog perioda koji nije bio obeležen tolikom rasprostranjenosću infektivnih bolesti kao što sadašnji jeste.

Kako bi se održala pažnja polaznika tečajeva u grupi, stručnjaci predlažu pozivanje e-gosta koji bi mogao:

- da unapredi proces nastave svojim teorijskim znanjem,
- da doprinese dinamičnjem odvijanju nastave prenošenjem vlastitog profesionalnog iskustva na polaznike tečaja, ili
- da postigne kako jedno, tako i drugo. Takvi su, pak, stručnjaci redi, a dobrodošli su u jednoj akademskoj sredini koja nastoji da savlada sve prepreke u nastavnom procesu¹.

2. UTICAJ DIGITALNOG DOBA NA EDUKACIJU

Svako novo razdoblje nameće svoje zahteve u pogledu edukacije. „Društvo znanja“ i ujedno „Otvoreno društvo“, upravo svojom osnovnom karakteristikom, a to je *slobodan pristup*, omogućava lakše, brže i efikasnije ospozobljavanje kadrova za nastupajuće vreme u svakom segmentu čovekove delatnosti. Digitalizacija korisnih sadržaja u bibliotekama uzima sve više maha. Štampana forma je praktična za čitanje i citiranje. Međutim, u „Informacionom društvu“ čiji smo članovi već duže vreme, postoje tehničko-tehnološki uslovi za citiranje i bez upotrebe štampane forme. Opstaje, itekako,

---

¹ Fulton (2020), str. 579-586.

neophodnost poštovanja autorskih prava kako kod korišćenja štampanih izvora tako i kod korišćenja e-izvora građe.

Sve je naglašenija potreba da u uslovima otvorenog pristupa bude ispoštovana etičnost kao i da se ne smetnu s' uma zakonski propisi u pogledu zaštite intelektualne svojine, a s obzirom na to da je globalizacijom uvedena mogućnost besplatnog korišćenja mnogih kvalitetnih sadržaja u vidu e-knjiga, e-studija i e-članaka te je često očevidno čiji rad je korišćen u svrhe pisanja novog rada određenog autora. Mada globalizacija objedinjuje ljude, kulture, a i naučne zajednice, pomaže u procesu školovanja i doškolovanja, ona nameće neizostavno svoje zahteve u pogledu kvaliteta i upotrebe standarda prilikom citiranja stručnih i naučnih radova. Sve što završava u slobodnom pristupu znatno je vidljivije te je neophodnost usaglašavanja sa međunarodnim očekivanjima itekako prisutna. Proces edukacije, nameće, ipak, potrebu razmene informacija osoblju koje obučava druga lica, a to znači i ona lica koja se školju za potrebe ekonomije i njenog razvoja.

Akademsko bibliotekarstvo Srbije je već prilično dugo uključeno u proces globalizacije znanja na više načina. Jedan od njih je izrada i upotpunjavanje e-kataloga. U Srbiji postoji zajednički ili kumulativni katalog elektronskog karaktera. To je uzajamna baza podataka opštenaučnog profila. Koriste je ekonomisti u skladu sa svojim stručnim potrebama, ali i drugi profili stručnjaka, budućih stručnjaka i studenata.

Stručna obrada bibliotečke građe uključujući ekonomsku, podsećam, odvija se u akademskom bibliotekarstvu Srbije u sistemu COBISS.SR². COBISS je, inače, akronim sledećih reči: *Cooperative On-line Bibliographic System and Services* tj. Kooperativni on-lajn bibliografski sistem i servisi³. Umreženo je na desetine akademskih biblioteka Srbije. Osim toga, stručna obrada te građe odvija se uz korišćenje nacionalnih standarda za tu svrhu, a oni su usklađeni sa međunarodnim standardima za bibliografsku obradu bibliotečke građe koje je usvojila IFLA (*International Federation of Library Associations and Institutions*) tj. Međunarodna federacija bibliotečkih udruženja i institucija⁴. Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“ u Beogradu jeste centralna biblioteka Univerziteta u Beogradu⁵. Osim toga je i članica LIBER-a (*Ligue Internationale des Bibliothèques Européennes de*

² <https://www.cobiss.net/> [Pristup: 20. 02. 2021]

³ <https://www.izum.si/> [Pristup: 18. 02. 2021]

⁴ <https://www.ifla.org/> [Pristup: 15. 01. 2021]

⁵ www.unilib.rs [Pristup: 22. 02. 2021]

Recherche) tj. Međunarodnog udruženja evropskih istraživačkih biblioteka⁶.

Digitalno doba ima svoju tehničko-tehnološku osnovu, kulturno-istorijski doprinos svestranijem razvoju društva, ali i ekonomske probleme. U svakom slučaju, digitalizacija jeste neophodna kako u procesu zaštite kulturnog nasleđa društva tako i u procesu širenja naučnih saznanja, njegovog unapređenja i potsticanja procesa uspostavljanja boljeg, a ujedno dinamičnijeg intelektualnog života. Naučno-informacioni pejzaž biva svakim danom sve raznovrsniji što pogoduje uspešnijem razvoju ljudskih resursa u domenu ekonomije. Sve su češće virtuelne učionice u razvijenom svetu.

Konferencije u smislu stručnih i naučnih skupova odvijaju se danas, uglavnom, putem *Zoom platforme* u Srbiji. Međutim, taj bi nivo trebalo mnogo gde tek dosegnuti, a s obzirom na to da je kriza izazvana virusom COVID-19 mnoge organizacije iznenadila zatekavši ih takoreći nespremne za ovakav vid praćenja događaja i učestvovanja u savremenim zbivanjima. Prilagođavanje novonastalim uslovima je neizbežno i odvija se još uvek, ali različitom dinamikom u različitim sredinama akademске zajednice Srbije.

Ukoliko izvore naučnih saznanja sagledavamo u svoj njihovoj složenosti kao i odnose između tih naučno-informacionih resursa kojih je svakim danom sve više, mogli bi da upotrebimo, makar figurativno, izraz *arhitektura znanja*, a s obzirom na to da je i arhitektura multidisciplinarna nauka koja u praksi izmiruje mnoge konflikte i kontraste pod čijim uticajem čoveku biva teže. Pretraživanje naučnih resursa i sticanje novih saznanja iz domena svoje struke takođe oplemenjuje čovekovo društveno biće. Tim pre je važnije da se članovima akademskih biblioteka redovno omogućava pristup e-izvorima informacija iz domena ekonomije kako bi mogli lakše da prate savremenu ekonomsku misao i zbivanja.

3. TEMATSKO PRETRAŽIVANJE BAZA PODATAKA U AKADEMSKOM BIBLIOTEKARSTVU SRBIJE

Uvidom u tabelu 1 može se konstatovati da u akademskom bibliotekarstvu Srbije ima pribavljene literature o *eduikaciji u novom tehnološkom okruženju*. Na engleskom takve literature ima više što je pozitivno. Naime, savremene svetske tendencije u domenu obrazovanja bi trebalo što redovnije pratiti uz kritički osvrt, a ono što je pozitivno primenjivati.

---

⁶ <https://libereurope.eu/> [Pristup: 21. 02. 2021]

*Tabela 1. Broj bibliografskih opisa za zadati upit **tehnologija and učenje** u akademskom bibliotekarstvu Srbije (sva grada)*

Jezik	Broj bibliografskih opisa
Srpski	25
Engleski	40

Izvor: uzajamni katalog sistema COBISS.SR (Pristup: 18.11.2020)

Na osnovu tabele 2 može se zaključiti da ima građe u akademskom bibliotekarstvu Srbije o *učenju* za potrebe *ekonomije*. U ovom slučaju, znatno je više bibliotečkih jedinica na srpskom nego li na engleskom jeziku. Na drugim jezicima referenci ima znatno manje ili ih, pak, nema uopšte.

*Tabela 2. Broj bibliografskih opisa za zadati upit **učenje and ekonom*** u akademskom bibliotekarstvu Srbije (sva grada)*

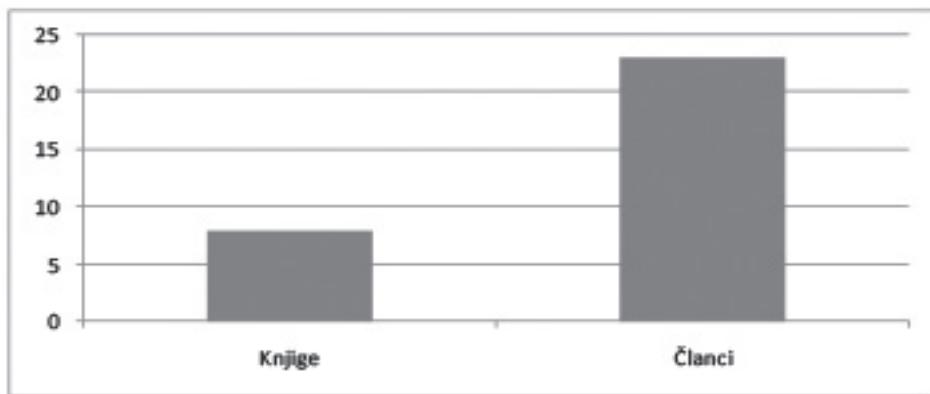
Jezik	Broj bibliografskih opisa
Srpski	24
Engleski	11

Izvor: uzajamni katalog sistema COBISS.SR (Pristup: 18.11.2020)

Bibliografski opisi se sastavljaju, odnosno kreiraju i redaktiraju sa građom u rukama tj. po viđenju. Dakle, ako postoji u bazi podataka tj. u e-katalogu bibliografski opis za neko određeno delo, to bi značilo da postoji i samo delo u fondu. Bibliografski su opisi autentični.

Pretraživanjem kumulativnog kataloga sistema COBISS.SR pronađeno je u novembru 2020 veoma malo bibliotečkih jedinica u akademskom bibliotekarstvu Srbije i to: knjiga svega 8, a članaka 20-25. Međutim, upiti se mogu menjati, mogu se koristiti sinonimi što bi uticalo na rezultat pretraživanja ovog kataloga. Razlika ne bi, verovatno, bila preterano velika. U maseći za pretraživanje kataloga u sistemu COBISS.SR upiti se zadaju ukucavanjem malih slova latinice. Zvezdica se unosi iza samog korena reči kako bi se dobio povoljniji rezultat pretraživanja. To je tzv. „trankiranje“. Događa se, međutim, u praksi da se *trankiranjem* snizi rezultat pretraživanja baza podataka. Neophodno bi bilo isprobati prilikom pretraživanja OPAC-a tj. Javnog pristupnog kataloga (*On-line Public Access Catalogue*) oba načina zadavanja upita i uvideti samim tim kako će se dobiti povoljniji rezultat, odnosno, veći broj pogodaka.

Grafikon 1. Broj bibliotečkih jedinica o učenju za ekonomiju u akademskom bibliotekarstvu Srbije

Izvor osnovnih podataka: zajednički katalog sistema COBISS.SR

(Pristup: 19.11.20)

4. PORTAL DART U DIGITALNOM DOBU

Portal evropskih e-teza DART (*Digital Access to Research Theses* ili Digitalni pristup istraživačkim tezama) jeste osmišljen na način da naučno blago Evrope u vidu odbranjenih doktorskih teza u kompletnom tekstu bude postavljeno u slobodan pristup, a u pdf formatu⁷. Portal se redovno upotpunjava. Doktorati odbranjeni u Srbiji dostupni su preko ovog Portala. To, međutim, ne znači da su svi doktorati odbranjeni u našoj zemlji dostupni preko tog Portala. Postoje u praksi razna ograničenja, a tehnička izvodljivost je samo jedna od njih.

Tabela 3. Broj doktorata o učenju za ekonomiju na Portalu evropskih e-teza DART

Država	Broj teza
Ujedinjeno Kraljevstvo	469
Holandija	182
Švedska	141
Francuska	139
Španija	127
Italija	91
Irska	83

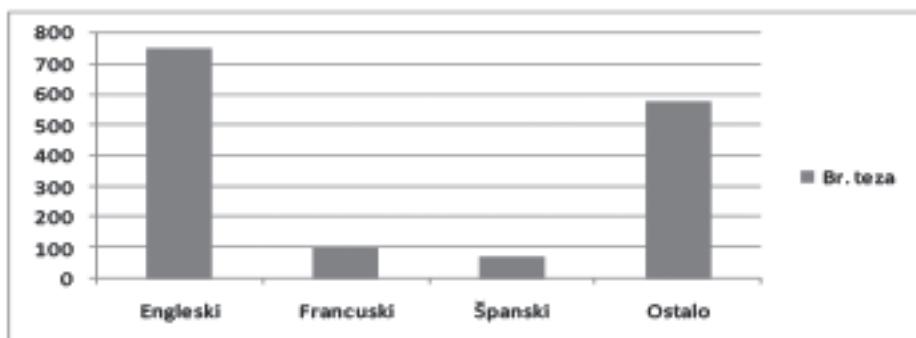
⁷ <https://www.dart-europe.org/basic-search.php> [Pristup: 19.11.2020]

Finska	66
Grčka	40
Norveška	34
Mađarska	28
Švajcarska	27
Belgija	10
Danska	10
Srbija	10
Hrvatska	9
Portugalija	8
Estonija	7
Nemačka	7
Češka	5
Litvanija	4
Austrija	2
Latvija	1
Ukupno	1500

Izvor: www.dart-europe.eu (Pristup: 18.11.2020)

Tabela 3 govori koliko je u kojoj zemlji odbranjenih doktorata o učenju za ekonomiju, a da su u e-formi dostupni preko Portala evropskih e-teza DART. Vodi, dakle, Ujedinjeno Kraljevstvo sa 469 doktorata. U Holandiji je odbranjeno 182 doktorata od onih koji su preko DART-a vidljivi u punom tekstu. Švedska je trećeplasirana sa 141 doktoratom, a u Francuskoj je odbranjeno 139 doktorata iz ovog domena tj. učenja za ekonomiju.

Grafikon 2 E-teze o učenju za ekonomiju odbranjene u Evropi i dostupne preko Portala DART: prema govornim područjima

Izvor osnovnih podataka: www.dart-europe.eu (Pristup: 19.11.2020)

Grafikon 2 u vidu stubića prikazuje koliko je teza o učenju za ekonomiju dostupno preko DART-a na svetskim jezicima i to engleskom, francuskom i španskom. Očito je najviše slobodno dostupnih doktorata u kompletном tekstu na engleskom, a preko pomenutog Portala. Tih doktorata na engleskom je mnogo više nego što je odbranjenih doktorata u Ujedinjenom Kraljevstvu, a o učenju za ekonomiju. To je iz razloga što se doktorati brane na engleskom i izvan Ujedinjenog Kraljevstva, a konkretno, na onim visokim školama koje imaju međunarodne programe za usavršavanje stručnjaka.

ZAKLJUČAK

Danas se vrši delinearizacija pretraživanja sajtova. Pretraživanja baza podataka u akademskom bibliotekarstvu Srbije sve češće poprimaju karakter nepersonalizovanih pretraživanja e-kataloga što znači da se sve ređe i ređe zadaju upiti za pretraživanje u vidu prezimena i imena autora, a sve češće putem unošenja ključnih reči. Građe o učenju za ekonomiju ima u fondovima domaćih akademskih biblioteka koje su umrežene i rade u sistemu COBISS. SR. Te građe najviše ima na srpskom i engleskom jeziku.

Na Portalu evropskih e-teza DART pronađeno je u momentu sprovođenja pretraživanja, 1500 doktorata u slobodnom pristupu, a o učenju za ekonomiju. Takoreći pola od ukupnog broja tih e-teza napisano je na engleskom jeziku. Nedostatak literature o učenju za ekonomiju može se nadoknaditi u akademskom bibliotekarstvu Srbije pretraživanjem e-časopisa sa člancima u kompletnom tekstu ili, pak, međubibliotečkom pozajmicom.

Virtuelnih učionica u svetu ima sve više. Za omogućavanje rada takvih grupa potrebno je stvoriti tehničke uslove. Akademsko bibliotekarstvo Srbije svojim načinom rada pruža podršku obrazovanju na daljinu ili *on-line*, a u okviru svojih mogućnosti kako bi se oformio intelektualni kapital u novom tehnološkom okruženju.

HUMAN RESOURCES DEVELOPMENT FOR THE NEEDS OF SERBIAN ECONOMY DURING THE PERIOD CAUSED BY COVID-19 AND AFTER IT

Abstract

This paper is focused on the possibilities of human resources development for the needs of Serbian economy during the fight against the new virus e.g. COVID-19. The way to contribute to the development of the intellectual capital is implementable also in the period after the crises caused by this virus. This article is written in the economic and library-information theoretical framework. The method used in this paper is the empirical one combined with the comparative one.

The contributions of diverse social academic communities in the domain of human resources development for the economic needs are considered. The contents offered by the databases in Serbian academic librarianship as well as by the European Portal of E-theses DART are illustrated in this paper. The potentials and requirements of a digital age are had in mind such as the forming of virtual classrooms for the needs of distance learning.

The work in the virtual classroom includes the indispensability of using an adequate technical equipment. It is in order to realize such a requirement that the organizational culture needs to be adjusted in each individual institution which organizes trainings or another form of enabling persons oriented towards the economic activities. One of usefull and desirable ways to improve interactive learning is the inviting of a guest into the e-environment. Besides, it would be desirable to propose students and candidates who attend an adequate course to read materials in foreign languages in order to achieve better results.

Key words: learning, economy, Serbia, databases, portal.

LITERATURA

COBISS.NET

<https://www.cobiss.net/> [Pristup: 20. 02. 2021]

European Portal of E-Theses DART

<https://www.dart-europe.org/basic-search.php> [Pristup: 19.11.2020]

Fulton, C. (2020), Collaborating in on-line teaching. Inviting e-guests

to facilitate learning in the digital environment, Information and Learning Sciences, Emerald Publishing Limited, p. 579-586.

IFLA

<https://www.ifla.org/> [Pristup: 15. 01. 2021]

IZUM

<https://www.izum.si/> [Pristup: 18. 02. 2021]

LIBER

<https://libereurope.eu/> [Pristup: 21. 02. 2021]

Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković" u Beogradu

www.unilib.rs [Pristup: 22. 02. 2021]

Pregledni članak

ODBRAKBENA INDUSTRija SRBIJE PRE, ZA VREME I POSLE PANDEMIJE COVID-19

Nedžad Imamović*

nedzadimamovic@yahoo.com

Rezime

Zbog pojave pandemije COVID-19 celokupna svetska ekonomija zapala je u ozbiljnu krizu čije se posledice još ne mogu precizno sagledati i proceniti. Nije teško zaključiti da svet nije bio pogoden ovakvom talasom neizvesnosti za budućnost ekonomije još od vremena kriza izazvanih svetskim ratovima. Ovo još više dobija na težini zbog činjenice da ekonomski stručnjaci nemaju iskustva sa ovakvim krizama koje mogu dovesti do nesagledivih posledica po svetsku ekonomiju. Ovakav zaključak nameće se i na osnovu do sada donetih mera u svetu. Što se tiče naše zemlje, Vlada R. Srbije je donela određeni set fiskalnih i monetarnih mera za prevazilaženje krize. Ako posmatramo i analiziramo te mere, dolazimo do zaključka da su neke od njih „prave“ mada se na dalje stiče se utisak da je čitav set mera napravljen da prvo zadovolji političke pa tek onda ekonomske „apetite“. To se pre svega odnosi na neselektivnost mera, nepotreban populizam i kašnjenje čitavog procesa. Preduzeća odbrambene industrije Srbije kao važan činilac privrednog života i razvoja zemlje, takođe trpe izvesne posledice koje se ogledaju kroz smanjenje obima proizvodnje što je zahtevalo izmenu poslovnih planova, a što će u krajnjem u značajnoj meri uticati na rezultate poslovanja tj. poslovni rezultat za 2020. godinu.

Ključne reči: ekonomska kriza, mere, preduzeća odbrambene industrije Srbije, poslovni plan, poslovni rezultat.

JEL KLASIFIKACIJA: D24, E22, G28, L11, O16

---

* Pukovnik u penziji

UVOD

Pojam odbambena industrija Srbije podrazumeva grupaciju koju je osnovala Vlada Republike Srbije svojom uredbom koja je objavljena u „Službenom glasniku” broj 96 od 31. decembra 2019. godine. Kako je navedeno u uredbi: „, ukupan ideo državnog ili društvenog kapitala kod proizvođača ne može biti manji od 51 odsto, a grupaciju čine pravna lica koja su nosioci odbambenih i bazičnih tehnologija i koji imaju status proizvođača naoružanja i vojne opreme.” Pravna lica, nosioci odbambenih tehnologija članovi grupacije su: kompanija „Prva iskra – namenska proizvodnja” a.d. Barič, preduzeće „Milan Blagojević – Namenska” a.d. Lučani, „Prvi partizan” a.d. Užice, „Zastava oružje” a.d. Kragujevac, kompanija „Sloboda” a.d. Čačak, holding korporacija „Krušik” a.d. Valjevo, „Prva petoletka namenska” a.d. Trstenik, „Teleoptik žiroskopi” d.o.o. Zemun, korporacija „Trajal” a.d. Kruševac, holding kompanija pamučni kombinat „Jumko” a.d. Vranje, „Zastava Tervo” d.o.o. Kragujevac, „FAP korporacija” a.d. Priboj, „Utva avio industrija” d.o.o. Pančevo, „Borbeni složeni sistemi” d.o.o. Beograd i „Belom” d.o.o. Beograd, dok su pravna lica, nosioci bazičnih tehnologija sledeći članovi grupacije: „PPT TMO” a.d. Trstenik, „Zastava Kovačnica” a.d. Kragujevac, „Kovački centar” d.o.o. Valjevo i „Korun Holding” d.o.o. Užice. Spisak pravnih lica, nosioca odbambenih tehnologija i nosioca bazičnih tehnologija, instituta, javnih preduzeca i drugih pravnih lica koja su članovi grupacije sastavni je deo uredbe o grupaciji Odbambena industrija Srbije.

Grupaciji mogu pripadati i drugi proizvođači naoružanja i vojne opreme koji ispunjavaju uslove propisane Zakonom i kod kojih se utvrdi strateški interes u oblasti proizvodnje naoružanja i vojne opreme. Vlada, kako je navedeno u uredbi, obrazuje Savet za odbambenu industriju koji upravlja grupacijom, a koga čine predsednik saveta, četiri potpredsednika saveta i ostali članovi saveta. Ostali članovi saveta su predsednici nadzornih odbora u pravnim licima koja pripadaju grupaciji. Precizirano je da se članovi grupacije mogu povezati međusobno ili sa drugim domaćim ili stranim pravnim licima u klasteru u različitim oblastima proizvodnje naoružanja i vojne opreme radi ostvarivanja zajedničkih interesa. Finansiranje ulaganja u tehnološki razvoj članova grupacije, u skladu sa programima razvoja, obavlja se preko Srpske banke a.d. Beograd, pravnog lica koje vrši usluge od značaja za odbranu Srbije iz oblasti finansijske delatnosti.

Proizvodi odbrambene industrije kao i usluge koje ona pruža u značajnoj meri mogu da pospeše industrijski razvoj jedne zemlje. Pored direktnih poslova i osvajanja novih tehnologija, koji su sve većem usponu, ovde se može govoriti i o povećanju industrijskih kapaciteta i sličnim poduhvatima od značaja za razvoj privrede. Iako su poslovi i projekti najčešće finansirani direktno od strane države, sama preduzeća odnosno kompanije iz ove oblasti sve veći fokus imaju na novim investicijama i osvajanju novih proizvoda i tehnologija, što u velikoj meri doprinosi povećanju opštег dobra države. Već je navedeno da grupaciju odbrambene industrije Srbije čine fabrike koje se bave proizvodnjom naoružanja i vojne opreme i posluju većinskim državnim kapitalom. Unutar grupacije, gledajući brojčano, najviše firmi su u kategoriji malih i srednjih preduzeća i u većinskom su privatnom vlasništvu. Takođe, kod ove kategorije preduzeća proizvodnja naoružanja je najčešće dopunska delatnost, a osnovna delatnost im je u oblastima mašinogradnje, informacionih tehnologija, optoelektronike, vozila, hemijske, tekstilne i gumarske industrije.

Preduzeća navedene grupacije zapošljavaju blizu 17000 radnika, a sa njima sarađuje veliki broj domaćih kooperanata koji zapošljavaju još najmanje 20000 ljudi. Treba istaći, da su prosečne zarade u grupaciji odbrambene industrije Srbije iznad republičkog proseka i lako se može izračunati koliko porodica živi od onoga što proizvodi i prodaje odbrambena industrija. Fabrike odbrambene industrije Srbije bave se težišno proizvodnjom, a ponekada i trgovinom i plasmanom sopstvenih proizvoda.

Oko 40 do 45% ukupne proizvodnje odbrambene industrije namenjene za izvoz ugovori se direktno sa stranim partnerima - kupcima, a u većem broju slučajeva, baš kao i kod drugih kompanija u svetu iz ove branše, registrovani trgovci pronalaze posao na svetskom tržištu i otkupljuju proizvode odbrambene industrije Srbije koje dalje plasiraju svojim kupcima. Na domaćem tržištu naše fabrike prodaju proizvode iz sopstvenog programa vojsci i policiji bez posrednika.

1. ODBRAMBENA INDUSTRIJA PRE PANDEMIJE

Naša odbrambena industrija ima tradiciju dužu od 160 godina, a njen značaj se ogleda u nekoliko aspekata, od kojih su najvažniji: očuvanje vitalnih odbrambenih interesa (omogućava nezavisnost u odnosu na spoljne izvore snabdevanja naoružanjem i vojnom opremom u miru i ratu), ekonomski

razvoj (zaposlenost, izvozni potencijal, socijalna kohezija), generisanje naučnog, tehnološkog i industrijskog razvoja, kao i jačanje spoljnopolitičkog uticaja.¹ Da bismo sagledali učinak i učešće odbrambene industrije, daćemo neke uporedne podatke. Naime, sredinom osamdesetih koje se smatraju tzv. zlatnim godinama vojne industrije bivše Jugoslavije, u kojoj je tada radilo oko 54.000 radnika (na području Republike Srbije oko 25.000), ukupan izvoz je bio na nivou od oko 1,1 milijarde dolara (60% gotovi proizvodi i 40% inženjering poslovi). U 2015. godini, izvoz naoružanja i vojne opreme preduzeća iz grupacije odbrambene industrije Srbije, sa tadašnjih oko 9.000 zaposlenih, iznosi oko 280 miliona dolara (oko 80% gotovi proizvodi, 10% inženjering poslovi i 10% reeksport). Čak uzimajući u obzir i činjenicu da je dolar iz osamdesetih znatno vredniji nego danas, nesporno je da je odnos realizovanog izvoza gotovih proizvoda po zaposlenom na strani današnje odbrambene industrije. Prekretnica je usledila 2007. godine, blagodareći velikom ugovoru za isporuku različitog naoružanja i vojne opreme za potrebe vlade Iraka, čime je kreiran, ispostaviće se, jedan od bitnih momentuma oporavka većine preduzeća.²

U 2018. godini, srpska odbrambena industrija ugovorila je izvoz od skoro 888 miliona dolara, a više od polovine robe otišlo je u Sjedinjene Američke Države. To je za oko tri puta više od onog u 2013. godini i taj trend je nastavljen (po pokazateljima za prvi kvartal 2019. godine)³ što govori o daljem rastu. Intenzivno je ulaganje u osavremenjavanje tehnologija tih preduzeća, Vlada Srbije je u 2018. i 2019. godini izdvojila značajna sredstva i te investicija su gotovo u potpunosti implementirane. Sledstveno tome, za izvoz naoružanja i vojne opreme u 2018. godini je izdato 376 dozvola, u ukupnoj vrednosti od oko 825 miliona dolara. Dakle, u odnosu na 2017. godinu broj ukupno izdatih dozvola veći je za oko 2,5%, dok je ukupna vrednost izdatih dozvola smanjena za oko 79 miliona dolara (za oko 9%). Izdate su dozvole za izvoz NVO kupcima u 69 zemalja, što u odnosu na 2017. godinu znači da je tržište prošireno za dve zemlje.⁴

¹ <https://srpskaekonomija.rs/biznis-i-finansije/10/1/clanak/19/naslovna>

² Isto

³ Napominjemo da je poslednji zvanično objavljen izveštaj za 2018. godinu

⁴ Godišnji izveštaj o realizaciji spoljnotrgovinskog prometa NVO za 2018. godinu, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije (Godišnji izveštaj o realizaciji poslova izvoza, uvoza, pružanja brokerskih usluga i tehničke pomoći u oblasti naoružanja i vojne opreme usvaja Vlada i dostavlja ga Narodnoj skupštini. Ovaj izveštaj daje pregled izvoza i uvoza navedene robe, u periodu od 1. januara do 31. decembra 2018. godine, u skladu sa preporukama, standardima i pravilima Evropske unije)

Prema broju izdatih dozvola, najatraktivnije su sledeće destinacije: Republika Bugarska (28), Republika Kipar (27), Bosna i Hercegovina (25), Ujedinjeni Arapski Emirati (22), Sjedinjene Američke Države (21), Crna Gora (18), Rumunija (13), Kraljevina Belgija i Republika Singapur (po 11). Za ovih 9 destinacija u 2018. godini je izdato 176 dozvola, što čini 47% od ukupnog broja izdatih dozvola za izvoz NVO.

Vrednosno gledano, najznačajnije izvozne destinacije u 2018. godini su bile: Ujedinjeni Arapski Emirati (165,26 mil. USD odnosno oko 20% ukupne odobrene vrednosti), Sjedinjene Američke Države (133,99 mil. USD, odnosno oko 16%), Republika Kipar (96,15 mil. USD, odnosno oko 12%), Kraljevina Saudijska Arabija (60,64 mil. USD, odnosno oko 7%), Devičanska ostrva (Britanska; 50,79 mil. USD odnosno oko 6%), Republika Kamerun (43,70 mil. USD, odnosno oko 5%), Republika Bugarska (26,68 mil. USD, odnosno oko 3%) i Kraljevina Belgija (25 mil. USD, odnosno oko 3%).

Ukupna vrednost zaključenih spoljnotrgovinskih poslova izvoza, prema izdatim dozvolama izvoznicima za prvih osam destinacija iznosi 602,21 mil. USD što čini oko 73% od ukupne vrednosti izdatih dozvola za izvoz NVO u 2018. godini. Vrednost izdatih dozvola za sve ostale destinacije izvoza iznosi 222,32 mil. USD što čini oko 27% od ukupne vrednosti izdatih dozvola za izvoz NVO u 2017. godini.⁵

Sveukupno gledajući, među najvećim uvoznicima naoružanja i vojne opreme iz Srbije su i Saudijska Arabija, Bugarska, Vijetnam, Kipar, Ujedinjeni Arapski Emirati. Najviše se izvozi streljačko naoružanje, streljačka municija, sve vrste artiljerijske municije, minobacačke mine, raketna artiljerijska municija, minobacači. Takođe, povećava se i izvoz visoko sofisticiranih sistema kao što su haubice 105 i 155, samohodni sistemi za upravljanje vatrom i optoelektronika. Jedan od najznačajnijih poslova je razvoj raketnog sistema „Alas” u saradnji sa Ujedinjenim Arapskim Emiratima, vredan 230 miliona evra. Najvažniji izvozni aduti odbrambene industrije Srbije su pre svega složeni borbeni sistemi kao što su avion „lasta”, samohodna haubica NORA 155 mm, oklopno borbeno vozilo „lazar”, minobacači, sve vrste pešadijske i artiljerijske municije i raketa, balistička zaštitna oprema, eksplozivi i baruti.

„Srbija je uvažen i kredibilan partner na međunarodnom planu i o tome najbolje svedoči činjenica da je, po istraživanju publikacije i organizacije „Smol arms servis”, Srbija svrstana na treće mesto po transparentnosti u izvozu malog i lakog naoružanja u svetu, odmah iza Nemačke i Švajcarske”.

⁵ Isto

Kada je reč o uvozu, na prvom mestu je Rusija sa 85 miliona dolara, a slede Belgija i Bosna i Hercegovina.

Rast izvoza naoružanja i vojne opreme je, gotovo, konstantan iz godine u godinu. Srbija bi mogla da proizvodi pet puta više naoružanja, a da i dalje ne bi mogla da zadovolji potražnju. Srpska odbrambena industrija poslednjih godina je u ekspanziji, godišnji izvoz vredan je stotine miliona dolara, a oružje iz domaćih fabrika kupce ima od Amerike do Jugoistočne Azije. Nakon velikog povratka odbrambene industrije Srbije sredinom dve hiljaditih izvoz ovog sektora je u stalnom porastu. Treba još istaći da odbrambenu industriju Srbije, ovakvu kakvu je, ubrajaju među industrijske grane sa najvećim izvoznim potencijalom.

Firme iz Srbije su pokazale brojne novitete u rangu sa ekonomski i tehnološki najrazvijenijim zemljama. U Srbiji se na primer razvija raketna tehnologija, kao i oprema za noćno osmatranje. Celokupan srpski izvoz naoružanja odvija se pod kontrolom Ujedinjenih nacija. Izveštaj za svaku godinu šalje se prvo Ujedinjenim nacijama.

2. ODBRAMBENA INDUSTRIJA ZA VREME PANDEMIJE

Pandemija korona virusa je prva globalna kriza nakon Drugog svetskog rata. Međutim, odgovori na ovu krizu uglavnom su kreirani na nacionalnom nivou, sa zatvorenim granicama i veoma malo međudržavne saradnje. Kriza izazvana pandemijom nije počela kao finansijska, ali se pretvorila u veliku ekonomsku krizu sa ozbiljnim posledicama. Iako je poslednjih godina globalna privreda pokazivala znake usporavanja, zdravstveni razlozi bili su ključni za najveći i najbrži ekonomski pad u istoriji. Zbog restriktivnih mera (lockdown) u cilju suzbijanja korona virusa, obustavljene su mnoge privredne aktivnosti. To je rezultiralo, kao i kod velikog broja zemalja, minusom srpske ekonomije u drugom kvartalu 2020. koji se nastavio i u trećem i četvrtom kvartalu 2020.

Osim kineske, na kraju 2020. godine (još uvek prema proceni Međunarodnog monetarnog fonda) sve druge privrede bile su u minusu – dok se u 2021. očekuje oporavak odnosno početak rasta sa izgledima da se vrate na nivo pre pandemije u najoptimističnijim procenama tek krajem ove godine. Naravno i ovo je već uslovljeno trajanjem ko zna kojeg po redu talasa pandemije kao i uspehom procesa imunizacije stanovništva.

Specifičnosti krize koju je izazvala pandemija možemo posmatrati

i analizirati sa više aspekata. Prvo, uzrok krize nije ekonomске prirode. Možemo reći da je kriza više društvena nego ekonomска, dok će ekonomска kriza biti samo jedna od posledica. Drugo, ekonomска kriza je posledica pada tražnje prouzrokovanih ograničavanjem kretanja ljudi i robe, kako na lokalnom i nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou, a sve zbog straha od širenja zaraze. Osim pukih nagađanja, niko ne zna kada će se desiti prestanak pandemije i vraćanje u normalan život. Dakle, postoji velika neizvesnost po pitanju trajanja pandemije. Bez jasne vizije dužine trajanja pandemije, teško je proceniti dubinu krize. Iz prethodnog izlaganja sledi da imamo dve faze, tj. dva koraka u prevazilaženju krize. Prva faza je period dok traje pandemija, druga je period nakon pandemije. Jedna ista mera verovatno neće biti efikasna u oba perioda. Kao jedan od pokazatelja privredne uspešnosti zemlje, bruto domaći proizvod, je u prva tri meseca 2020. godine tj. pre početka pandemije, zabeležio je rast u odnosu na isti period 2019. godine od 5,2 odsto. U naredna dva kvartala 2020. zabeležen je pad BDP-a i to: u drugom kvartalu za 6,3 odsto a u trećem za 1,4 odsto u odnosu na iste periode 2019. godine. Za svega dve nedelje tokom marta 2020. došlo je do pada ekonomске aktivnosti u Srbiji izazvane ograničavanjem kretanja ljudi i robe. Otuda prva specifičnost da je pad tražnje izazvan merama države za borbu protiv pandemije, a ne ekonomskim razlozima.

Kao što je poznato, Vlada Republike Srbije donela je u početnom periodu jedan broj mera pomoći fizičkim i pravnim licima koje trpe direktnе posledice prouzrokovane prestankom aktivnosti, smanjenim obimom međunarodne razmene, trenutnim gubitkom tržišta ili donetim odlukama države. Obustava privredne aktivnosti na određen period i njeno ponovno pokretanje u ambijentu neizvesnosti i straha od drugog talasa, predstavljali su kretanja koja su neka preduzeća preživela uz određene redukcije proizvodnih i radnih kapaciteta. Preduzeća su prinudena da uče lekciju – koliko je zaista osetljiv „globalni proizvodni lanac“, gde širenje zaraze podseća na lekciju koju je ekonomija naučila nakon sloma Leman Bradersa 2008. godine. Tada je mnogima postalo jasno u kojoj meri je svet novca osetljiv, a to je imalo i konkretne posledice: mnoge firme drugačije su organizovale svoje finansije i postale su mnogo manje zavisne od bankarskih kredita. Slično se može dogoditi i zbog epidemije korona-virusa. Lekcija sada glasi: treba skratiti lanac snabdevanja kako bi bio manje osetljiv na moguće probleme. Drugim rečima: proizvodnja bi morala da počne da se vraća u Evropu.

Gledajući mere, koje je preuzela naša država može se reći, da su pojedine mere, u vreme početka pandemije, izazvale veću štetu nego onu koju

je napravio sam virus. Ovde, isključivo, mislimo na ograničavanje putovanja, pa i zatvaranje pogona. Odbambena industrija bila je pogođena tim merama, kao i druge privredne grane. Naročito su pogođena preduzeća koja posluju internacionalno kao i sva ona koja su umrežena s partnerima u svetu ili koja zavise od izvoza, što je svakako slučaj kod odbambene industrije gde je veliki deo proizvodnje namenjen izvozu. Neki su opet epidemiju videli kao podsticaj da se nešto preokrene u kompletnom, tako osetljivom lancu snabdevanja koji se proteže preko čitave planete.

Za veliki broj preduzeća kao i njihovih rukovodilaca, čitava situacija sa pandemijom, naročito u početku, nije bila dovoljno pregledna, tako da oni nisu imali dovoljno saznanja koji bi to bili pravi poslovni potezi u tom periodu. Ekonomski vesti koje su praktično dobijali predstavljaše su uglavnom set utisaka o tome šta utiče na krizu i tek kasnije sa razvojem situacije mogli su da počnu da izvlače valjane zaključke na osnovu kojih slede odluke tj. konkretni poslovni potezi u cilju prevazilaženja problema.

Ono što je evidentno u periodu trajanja pandemije jeste znatno smanjeni obim poslovanja preduzeća odbambene industrije Srbije, prvenstveno zbog prekida lanca snabdevanja kao i distribucije gotovih proizvoda koji su proizašli kao posledica ograničavanja kretanja robe o čemu je već bilo reči. Međutim, i pored svega istaknutog, zahvaljujući upornosti i istrajnosti rukovodilaca proizvodnja nije obustavljena, već je naprotiv nastavljena u obimu koji je dozvoljavala novonastala situacija. Već u mesecu julu i avgustu dolazi do postepene stabilizacije lanaca snabdevanja i distribucije robe, pa se počinje nazirati i opravak odbambene industrije. Sa pojavom novog talasa neminovno dolazi do novih zastoja u pomenutim aktivnostima, pa su preduzeća prinuđena na smanjenje obima proizvodnje što se i odrazilo na ukupne rezultate poslovanja u 2020. godini, za koje još uvek ne postoje zvanični podaci. Jedan od zaključaka koji se nameće jeste da je pandemija u značajnoj meri uticala na smanjenje tražnje za proizvodima odbambene industrije. To je, nadalje, prouzrokovalo dodatne zahteve i napore kako organizacione tako i finansijske prirode sa ciljem zaštite zdravlja zaposlenih kao i članova njihovih porodica. U periodu od 16. marta do sredine maja prošle godine, u cilju sprečavanja širenja pandemije, gotovo sva preduzeća radila su sa smanjenim brojem zaposlenih, dok je u toku aprila došlo i do potpune obustave proizvodnje. Sve to, u krajnjem, prouzrokovalo je smanjenje ambicija i zahtevalo izmene poslovnih planova za 2020. godinu. Saglasno uslovima i zahtevima tržišta, prisutnim ograničenjima kod većine kupaca pa time i smanjenjima njihove tražnje odnosno porudžbina proizvoda, bilo je neminovna korekcija poslovnih

planova kako bi na kraju 2020. godine imali realne rezultate. Imajući u vidu da još nisu gotovi zvanični rezultati poslovanja za 2020. godinu, procenjuje se da je proizvodnja u ovom sektoru zabeležila pad za oko 10 do 20%. Sledstveno tome, za očekivati je podbačaj same prodaje proizvoda pa time i prihoda od prodaje, kako na domaćem tako i na inostranom tržištu. Dakle, neminovno je da poslovni rezultat za 2020. godinu bude negativan.⁶

Kada smo sve prethodno detaljno analizirali, vratićemo se na konkretnе mere preduzete od strane državnog aparata a koje su usmerene na prevazilaženje krize kako u drugim oblastima i granama tako i u odbrambenoj industriji. Pozanto je, da je prvi set mera bio usmeren na odlaganje plaćanja poreza i doprinosa a kojim su obuhvaćeni porez na zarade, akontacija poreza na dobit u drugom kvartalu 2020., doprinosi i PDV na donacije. Iako je ova mera generalno dobro identifikovana jer samo odlaganje plaćanja poreza pomoglo je u izvesnoj meri održavanju likvidnosti preduzeća, ista je imala i izvesne nedostatke. Drugi set mera tiče se isplate minimalne neto zarade zaposlenima u malim i srednjim preduzećima i 50% zarade u velikim preduzećima. Može se reći da je ta mera bila „na pravom putu” i uz moguće određene korekcije na adekvatan način je pomogla privredi da prebrodi taj izuzetno težak period po naša preduzeća.

3. ODBRAMBENA INDUSTRIJA POSLE PANDEMIJE

Iz svega iznetog, vidimo da je pandemija svet odvela u „krizu kakva nije zapamćena”. Procene su da će celokupna svetska ekonomija pa time i naša, kada se sumiraju i svedu rezultati za prošlu godinu, zabeležiti pad od tri odsto pa i veći, dok su brojne zemlje suočene sa najvećim ekonomskim problemima u poslednjih nekoliko decenija. To je pad ekonomije najgori od Velike depresije iz tridesetih godina prošlog veka. Ova kriza bi mogla svetski društveni proizvod da umanji za čak devet milijardi dolara. Očekivalo se da globalni rast zabeleži oporavak za oko 5,8 odsto ove godine, ali je sve to dovedeno u pitanje zbog produžetka pandemije i u drugoj polovini 2020. Velika ekomska blokada predstavlja „crnu realnost” za političare, koji se suočavaju sa „neizvesnošću oko dugotrajnosti i intenzivnosti šoka”. Nasuprot svim teorijama i prognozama koje se baziraju na brojkama i ekonomskim zakonima, teško je predvideti kako će se ponašati konzumenti, od čega u velikoj meri zavisi sudbina privrede. Organizacija OECD, u svojim analizama

---

⁶ Napomena: procena autora.

i izveštajima, predviđa da će oporavak biti neravnomeran kako među državama, tako i privrednim granama i isti može dovesti do trajnih promena u globalnoj ekonomiji. Delimičan oporavak je projektovan za 2021. godinu, ali nivo bruto društvenog proizvoda će ostati ispod nivoa koji je bio pre virusa, uz nesigurnost koliko će stvarno moći da se oporavi. Sledstveno tome, procene su da bi privreda Srbije u 2021. mogla da ostvari rast od tri do četiri odsto čime bi praktično mogao u potpunosti da bude nadoknađen prošlogodišnji pad. Međutim, ako bude potrebno više vremena da se pandemija obuzda a što je već očigledno po pokazateljima na početku 2021., moguće je da će svetski a time i naš bruto društveni proizvod pasti za još oko osam odsto.

Po okončanju pandemije sledi novi niz mera koje treba da doprinesu ekonomskom oporavku. Imajući u vidu globalna ekonomска dešavanja u ovom trenutku, izvesno je da ekonomski problemi neće nestati trenutkom okončanja opasnosti od virusa. Tada će se, međutim, jasnije videti posledice koje je pandemija ostavila na privredu pa i na odbambenu industriju Srbije, a to bi mogla biti osnova za buduće ekonomске mere u ovom sektoru. Bez jasnog sagledavanja posledica, teško da je moguće definisati adekvatne mere oporavka. Pored toga, mere moraju da budu dugoročne, sa osnovnim ciljem vraćanja odbambene industrije na održivu putanju rasta. Jedan od setova mera koje je donela Vlada tiče se pokretanje programa kreditiranja privrede obezbeđivanjem kredita za likvidnost, kako direktnih preko Fonda za razvoj, tako i garancijama za kredite poslovnih banaka. Ovde ćemo uvrstit SWOT analizu, koja treba da nam pomogne u sagledavanju trenutnog stanja odbambene industrije Srbije.⁷ Kao prilike, prepoznati su bilateralni sporazumi o zajedničkom razvoju i proizvodnji NVO, mogućnost stranih investicija, povećana tražnja na međunarodnom tržištu, veći nivo korišćenja rezultata civilnih projekata, udruživanje i deljenje kapaciteta na regionalnom i širem nivou. Potencijalne pretnje po rast odbambene industrije jesu nedovoljna potražnja za proizvodima zbog neizvesnosti na međunarodnom tržištu naoružanja, ograničenja na uvoz opreme, sirovina i tehnologija i izvoz gotovih proizvoda, nerešeni poreski dugovi, nedovoljan nivo investicionih ulaganja, nezavršena vlasnička transformacija, neadekvatan školski sistem za majstorski kadar i inherentna mogućnost incidenata u proizvodnji. Jake strane su stručna kompetencija zaposlenih, obim proizvodnih kapaciteta, prepoznatljivost i konkurentnost dela proizvodnog programa na inostranom tržištu, tradicija i iskustvo u istraživanju, razvoju i proizvodnji. Slabosti su tehnološka zastarelost znatnog dela proizvodnih kapaciteta, nepovoljna

⁷ <https://srpskaekonomija.rs/biznis-i-finansije/10/1//clanak/19/naslovna>

starosna struktura kadra, nizak nivo ulaganja u istraživanje i razvoj, nedovoljno korišćenje rezultata civilnih projekata u odbrambene svrhe, nedovoljna primena savremenih ekoloških standarda u proizvodnji i slaba energetska efikasnost.

Osnovni cilj u narednom periodu jeste jačanje konkurentnosti naše odbrambene industrije na svetskom tržištu i s tim u vezi kontinuirano povećanje izvoza, kao i njeno veće učešće u opremanju Vojske Srbije složenim borbenim sistemima. Pored toga, nastoji se izvršiti priprema za uključivanje ove industrije u evropsku odbrambenu i tehnološku industrijsku bazu, u skladu s dinamikom pristupanja EU. Ovaj cilj se može dostići samo konzistentnom i koherentnom realizacijom sledećih aktivnosti: povećanjem obima investiranja u razvoj i modernizaciju proizvodnih kapaciteta (zasnovanog na principima koncepta digitalizacije fabrika poznatog kao Industrija 4.0), povećanjem sredstava za istraživanje i razvoj novih tehnologija i proizvoda, implementacijom savremenih standarda i kriterijuma kontrole kvaliteta proizvoda i procesa, optimizacijom proizvodnih kapaciteta, integracijom i koordinisanim nastupom na inotrištu i unapređenjem korporativnog upravljanja.

Uloga Ministarstva odbrane, koje u ime Vlade Republike Srbije koordinira i kontroliše rad ovog sektora, biće velika, ali ne manje važnu ulogu imaće organi upravljanja i poslovodstva preduzeća, od kojih će se zahtevati mnogo proaktivniji pristup nego do sada, a metrika uspeha biće izlazno orijentisana, dakle, ostvareni rezultati, pre svega dobit, a ne nivo uloženih napora.⁸

Ono što se nameće kao imperativ u narednom periodu za ovu granu jeste da svi nivoi počev od države pa do poslovodstava i radnika moraju uložiti maksimalne napore koji će obezrediti uposlenost preduzeća u narednim godinama, a to je ostvarivo jedino kroz poštovanje svih ugovorenih obaveza prema partnerima bilo iz zemlje ili inostranstva. Velika šansa su tržišta zemalja sa kojima već postoje strateške i međudržavne relacije, kao i tržišta tzv. „velikog potencijala” gde bi se mogao očekivati značajan rast prodaje ili prodaja u višegodišnjem periodu, kao i ona tržišta na kojima je do sada ostvaren najveći profit. Kao jedna od mogućnosti za postizanje boljih poslovnih rezultata prepoznata je i modernizacija procesa proizvodnje u svim segmentima gde je to moguće, a što je do sada svakako u velikoj meri i korišćeno.

---

⁸ Isto

ZAKLJUČAK

Pandemija COVID-19 je u velikoj meri promenila sliku svetske pa time i naše ekonomije i privrede. Vidimo da su posledice ogromne i da se one još uvek sagledavaju i mere, a kada se sve bude sagledalo i sumiralo, onda neminovno dolaze i potezi koje treba posle svega preduzeti. Mere koje su potrebne nakon pandemije pre svega treba da budu usmerene na podsticaj privrednog rasta. One treba da obuhvataju sve sektore bez obzira na to u kojoj su meri pogodjeni krizom, uz dodatne mere za sektore koji su u potpunosti devastirani krizom. Naravno, mere će biti moguće definisati tek kada se stekne uvid u sve posledice koje će kriza prouzrokovati. Imajući u vidu rezultate odbrambene industrije u poslednjih nekoliko godina, a naročito trendove rasta izvoza po prosečnoj stopi od 20% (projekcije za 2019. od 380 miliona dolara, a za 2020. oko 600 miliona dolara) očekuje se da ovaj sektor i dalje bude veoma značajan deo našeg privrednog i ekonomskog rasta. To je opet moguće samo uz neprestano sistemsko sagledavanje stanja, uloge i razvojnih potencijala odbrambene industrije Srbije.

SERBIA'S DEFENSE INDUSTRY BEFORE, DURING AND AFTER THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract

Due to the outbreak of the COVID-19 pandemic, the entire world economy has fallen into a serious crisis, the consequences of which cannot yet be precisely seen and assessed. It is not difficult to conclude that the world has not been affected by such a wave of uncertainty for the future of the economy since the time of the crises caused by the world wars. This has gained even more weight due to the fact that economic experts have no experience with such crises that can lead to unforeseeable consequences for the world economy. This conclusion is also imposed on the basis of the measures adopted so far in the world. As far as our country is concerned, the Government of the Republic of Serbia has adopted a certain set of fiscal and monetary measures to overcome the crisis. If we observe and analyze these measures, we come to the conclusion that some of them are "real", although we get the impression that the whole set of measures was made to satisfy political and then economic "appetites". This primarily refers to the non-selectivity of measures, unnecessary populism and delays in the

whole process. Serbian defense industry companies, as an important factor in the economic life and development of the country, also suffer certain consequences, which are reflected in the reduction of production volume, which required a change in business plans, and which will ultimately significantly affect business results. business result at the end of 2020.

Key words: economic crisis, measures, companies of the defense industry of Serbia, business plan, business result.

LITERATURA

Godišnji izveštaj o realizaciji spoljnotrgovinskog prometa NVO za 2018. godinu, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije

Imamović, Nedžad (2017), „Pozicioniranje vojne industrije Srbije – nekad i sad”, *Zbornik Univerziteta Educons za društvene nauke – Osmi naučni skup sa međunarodnim učešćem „Ekonomsko pozicioniranje Srbije u novim geopolitičkim uslovima ”*, Knjiga 8., str. 89-101

Kontrola spoljne trgovine u oblasti naoružanja, vojne opreme i robe dvostrukе namene, priručnik, Vlada Republike Srbije, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, novembar 2007.

Uredba o grupaciji odbrambena industrija Srbije („Službeni glasnik RS”, broj 96/2019)

Zakon o izvozu i uvozu naoružanja i vojne opreme („Sl. glasnik RS”, br. 107/2014)

http://mrtt.gov.rs/download/Registar_JUL_16_abc.pdf [Pristup: 12/02/21]

<https://srpskaekonomija.rs/biznis-i-finansije/10/1//clanak/19/naslovna> [Pristup: 09/02/21]

<https://www.slobodnaevropa.org/a/svetska-ekonomija-na-kraju-2020/31018774.html> [Pristup: 12/02/21]

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55480232> [Pristup: 12/02/21]

<https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/biznis-i-finansije-objavile-rang-listu-najprofitabilnijih-kompanija-u-srbiji> [Pristup: 10/03/21]

<https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20201230-ekonomска-kretanja-2020/> [Pristup: 10/03/21]

Pregledni članak

UTICAJ PANDEMIJE KORONAVIRUSA NA STABILNOST FINANSIJSKOG SISTEMA REPUBLIKE SRBIJE

Vladimir Mirković*

vladamirkovic@orion.rs

Dragana Andonović Brmalj**

draganaab@gmail.com

Rezime

Od marta 2020. godine, svet je pogoden zdravstvenom i ekonomskom krizom izazvanom pandemijom koronavirusa. Aktuelna globalna pandemija ostavlja brojne negativne posledice u svim društvenim i ekonomskim aspektima. Imajući u vidu intenzitet širenja koronavirusa u svim zemljama i činjenicu da se završetak pandemije i dalje ne nazire, vlade zemalja širom sveta su reagovale donošenjem neophodnih mera u cilju prilagođavanja novim okolnostima. Pad svetske ekonomske aktivnosti i ulazak u recesiju većine zemalja, kao i zatvaranje ekonomija kako bi se sprečila dalja cirkulacija virusa, uticali su da se i u periodu blagog oporavka privreda izgledi rasta koriguju naniže uz visok stepen neizvesnosti kada je reč o brzini oporavka. Korekcija makroekonomskih projekcija je praćena i merama usmerenim na očuvanje stabilnosti finansijskog sistema kako na nivou Evropske Unije tako i u Republici Srbiji. U radu će biti predstavljene preporuke Evropskog bankarskog tela o postupanju u uslovima pandemije, dok će centralno mesto u radu biti posvećeno preduzetim merama od strane Narodne banke Srbije, koje se odnose na finansijski sistem, odnosno, bankarski sektor kao njegov najznačajniji deo.

Ključne reči: pandemija, COVID-19, bankarski sektor, finansijska stabilnost, moratorijum.

JEL KLASIFIKACIJA: G21, H12, E58, I18.

---

* član Društva ekonomista Beograda

** Treći osnovni sud, Beograd

UVOD

Život ljudi širom planete Zemlje se suštinski promenio i dobio potpuno nove obrise tokom 2020. godine. Uzrok tome jeste globalna kriza, koja svoje izvorište ima u zdravstvenoj sferi. Kriza je otpočela krajem 2019. godine u Kini, u gradu Wuhan (provincija Hebei), gde je identifikovan prvi slučaj ozbiljnog respiratornog sindroma koronavirusa iz grupe SARS-CoV. Svetska zdravstvena organizacija (skraćeno: SZO) je 11. marta proglašila pandemiju koronavirusa (u nastavku teksta: COVID-19) usled naglog širenja virusa i nemogućnosti sprečavanja brzog napredovanja bolesti¹.

U tom momentu nedovoljno poznavanje svih karakteristika virusa je nalagalo pridržavanje osnovnih mera prevencije i to: uzdržavanja od ličnih kontakata (fizička distanca između ljudi) i povećani nivo lične higijene (korišćenje dezinfekcionih sredstava za ruke, nošenje zaštitnih maski, učestalo pranje ruku itd.). Geneza razvoja novog koronavirusa je predstavljena na Slici 1:

Slika 1: Istorija razvoja novog virusa COVID-19

Izvor: Autori

Nesumnjivo je da svetski poredak neće biti isti nakon završetka krize izazvane pandemijom COVID-19. Aktuelna kriza utiče na promene u društvu, organizacijama, ljudima, opšteprihvaćenim normama i načelima i upravljačkim strukturama. Krize, manjih ili većih razmara, nisu novina u ekonomskoj sferi. Velika ekomska depresija koja je prethodila Drugom svetskom ratu, svetska ekomska kriza iz 2008. godine su samo neki od primera globalnih kriza koje su imale dalekosežne posledice po ekonomiju svih zemalja sveta.

Posledice krize po svetsku ekonomiju su najčešće duboke kada je njihov uzročnik određeni vanredni, neočekivani događaj koji potpuno menja dotadašnji, ranije uspostavljeni sistem funkcionisanja. Svaka kriza, pa i ova aktuelna, izvlači sve najbolje ali i najgore iz ljudi i organizacija.² Globalna

¹ Kumar, Singhal, Khandia & Munjal (2020), str. 159

² <https://www.tei.org.za/index.php/resources/articles/ethics-opinions/7963-this-is-not-a-time-for-a-moral-moratorium-but-formoral-imagination>

kriza izazvana pandemijom COVID-19 ima sve karakteristike fenomena „Crnog Labuda“: retkost, ogroman uticaj i naknadna predvidljivost³.

Ono što aktuelnu krizu razlikuje od prethodnih jeste njen izvor, odnosno, činjenica da koren krize leži u zdravstvenom sektoru i nepoznatom virusu koji može imati smrtonosne posledice. Da bi se negativne posledice virusa sprečile bilo je neophodno „usporiti život“ i privremeno zaustaviti privredu. Na taj način je ceo svet ušao u recesiju, uz visok stepen neizvesnosti kada je reč o brzini oporavka.

Nekontrolisano širenje virusa COVID-19 predstavlja ogroman izazov za zdravstvene i privredne sisteme svih zemalja. Neophodnost da se kao ekstremna mera preduzima tzv. „zaključavanje“ (engl. lockdown) onemogućava normalno odvijanje privredne aktivnosti. Sve ekonomije su u periodu od proglašenja globalne pandemije iskusile periode kraćeg ili dužeg „zaključavanja“, što istovremeno vodi i ka finansijskoj nesigurnosti i gubitku radnih mesta.

Najviše su ugroženi sektori privrede koji po prirodi svog posla iziskuju direktni fizički kontakt između ljudi, poput turizma i ugostiteljstva. U tim, kolokvijalno nazvanim, uslovima „nove normalnosti“ na organizacijama je da adekvatno odgovore na kriznu situaciju u cilju opstanka i obezbeđivanja kontinuiteta poslovanja. Negativne posledice pandemije imaju svoje efekte i na ljude i na organizacije i to na različite aspekte, počev od zdravstvenog preko finansijskog i psihološkog i na kraju do socijalnog aspekta.

Sprovedena empirijska istraživanja⁴ ukazuju da su timovi za upravljanje krizom unutar organizacija u Srbiji, BiH i Hrvatskoj uspešno reagovali na prve znake krize izazvane virusom COVID-19. Donosioci odluka su postigli zavidnu efikasnost zahvaljujući adekvatnom sastavu križnih timova, čiji članovi su raspolagali različitim znanjima, veštinama i iskustvu. Jasna odgovornost, otvorena komunikacija između članova timova i uzajamno poverenje su predstavljali ključ za uspešno prevazilaženje krize. Navedeni zaključci su karakteristični za sve organizacije, pa samim tim imaju svoju refleksiju i u finansijskim institucijama, odnosno, bankarskim organizacijama.

Evropska Unija (EU) je reagovala donošenjem pravovremenih mera i smernica kako bi se sprečili negativni efekti širenja virusa COVID-19. U nastavku ovog rada autori će izložiti donete mere na nivou EU, dok je centralno mesto posvećeno merama Narodna banka Srbije koje su preuzete u cilju očuvanja stabilnosti finansijskog sektora Republike Srbije.

³ Taleb (2010)

⁴ Lukić, Jaganjac & Lazarević (2020), str. 554

1. UTICAJ VIRUSA COVID-19 NA EU BANKARSKI SEKTOR

Centralno telo u okviru EU, EBA (skraćeno od: European Banking Authority) je 2. aprila 2020. donela Smernice o moratorijumu (zastoju u otplati kredita)⁵, koje bliže objašnjavaju da se moratorijum bitno razlikuje od statusa restrukturiranog potraživanja (engl. forbearance) ili potraživanja u statusu neizmirenja obaveza (engl. default).

Prema EBA Smernicama, šema moratorijuma mora da sadrži transparentne podatke o: minimalnoj ili maksimalnoj dužini trajanja zastoja u otplati kredita kao i o maksimalnom iznosu kredita. Dodatno, potrebno je razlikovati ponudu koju pojedinačna banka učini u odnosu na svoje klijente (vezano za uslove zastoja u otplati kredita), u odnosu na ono što su klijenti odabrali opredeljujući se za jednu od nekoliko ponuđenih alternativa moratorijuma. Klijentima banke na jasan i nedvosmislen način se moraju ponuditi različite alternative i transparentna objašnjenja šta izbor svake od njih znači u pogledu budućih kreditnih obaveza. Nakon što se klijent upozna sa svim mogućnostima, odabirom odgovarajuće opcije moratorijuma se smatra da je dužnik prihvatio moratorijum i da je saglasan sa novim otplatnim platom kredita.

Zastoj u otplati može biti ponuđen klijentima banke na osnovu njihovog izraženog zahteva da se prijave za moratorijum u zavisnosti od stepena u kojem je klijent pogoden negativnim efektima pandemije COVID-19. Prihvatanje prijave dužnika da koristi zastoj u otplati nikako se ne sme vezivati za ocenu kreditne sposobnosti dužnika, već banka odluku mora zasnovati na opštim kriterijumima moratorijuma. Jedan od najbitnijih kriterijuma jeste da li je dužnik u statusu redovnog izmirenja obaveza pre nego što se opredeljuje za korišćenje zastoja u otplati kredita.

EBA je deo svojih Smernica posvetila vrlo bitnom pitanju kriterijuma za identifikaciju i tretman događaja operativnog rizika i potencijalnih gubitaka po osnovu pandemije COVID-19⁶. Shodno opštoj konvenciji, datum 30. januar 2020. godine se smatra kao početni i presečni datum sa kojim počinje izveštavanje banaka o operativnim rizicima u uslovima pandemije. Iz ugla posmatranja operativnog rizika⁷, sledeći tipovi uticaja krize COVID-19 predstavljaju osnovna područja izveštavanja u segmentu operativnih rizika i to:

---

⁵ European Banking Authority (2020a), str. 9

⁶ European Banking Authority (2020a), str. 31

⁷ European Banking Authority (2020a), str. 34

1. uticaj COVID-19 na obezbeđivanje kontinuiteta poslovanja;
2. uticaj COVID-19 na redovno poslovanje banaka;
3. uticaj COVID-19 na kreditni rizik i potencijalne posledice na operativni rizik;
4. uticaj primene nove zakonske regulative kao odgovor na pandemiju COVID-19; i
5. uticaj COVID-19 na gubitke po osnovu događaja operativnog rizika.

Na nivou EU, banke su krizu izazvanu pandemijom COVID-19 dočekale spremnije nego globalnu finansijsku krizu iz 2008. godine imajući u vidu stepen kapitalizovanosti i rezerve likvidnosti. Pokazatelj adekvatnosti osnovnog akcijskog kapitala (CET1) je povećan sa 9% (2009. godine) na gotovo 15% (na kraju četvrtog tromesečja 2019. godine). U pogledu likvidnosti, racio pokrića likvidnom aktivom (LCR) u proseku iznosi 150% što je znatno iznad postavljenog regulatornog minimuma od 100%⁸.

U prvom izveštaju nakon uvođenja moratorijuma i državnih garantnih šema u novembru 2020. godine, EBA je obelodanila da je prema podacima sa kraja juna 2020. godine: oko 60% moratorijuma na kredite (495 mlrd EUR) odobreno nefinansijskom sektoru, dok je 40% moratorijuma na kredite (365 mlrd EUR) odobreno sektoru stanovništva. Pokazatelj problematičnih (NPL) kredita koji su predmet moratorijuma iznosio je oko 2,5%, što je znatno niže od EU proseka (2,9%). Ovo je očekivano s obzirom da samo krediti koji su u redovnoj otplati mogu biti predmet moratorijuma⁹.

Francuske, španske i italijanske banke imaju najveće učešće u ukupnom obimu odobrenih kredita po osnovu uvedenog moratorijuma u Evropskoj Uniji. Konkretno, francuske banke su odobrile 255 mlrd EUR kredita po osnovu moratorijuma, slede španske banke sa 187 mlrd EUR i italijanske banke sa 156 mlrd EUR. Nasuprot njima, banke iz Nemačke, Luksemburga i Letonije imaju najmanje učešće kredita koji su predmet moratorijuma. Međutim, nemačke banke su zabeležile najveći iznos odobrenih restrukturiranih kredita (14 mlrd EUR tj. 1% ukupnih kredita) koji su direktno povezani sa posledicama pandemije COVID-19¹⁰.

Sa razvojem krize raste i verovatnoća da će se povećati obim problematičnih kredita, čak sa mogućnošću dostizanja onih nivoa koji se tretiraju kao kriza suverenog duga države. Sprovedene analize osetljivosti na

⁸ European Banking Authority (2020b), str. 5

⁹ European Banking Authority (2020c), str. 4

¹⁰ European Banking Authority (2020c), str. 9-11

osnovu stres testiranja iz 2018. godine sugerisu da će kreditni gubici iznositi do 3,8% vrednosti rizikom ponderisane aktive¹¹.

Procenjuje se da će institut garantnih šema za koje su se mnoge države opredelile tokom trajanja pandemije COVID-19 ublažiti negativne efekte, a da će Smernice o moratorijumu kredita omogućiti da se izbegne automatsko klasifikovanje kredita u kategoriju restrukturiranih kredita ili kredita koji prelaze u status neizmirenja obaveza. Sa druge strane, uvođenje moratorijuma i garantnih šema, u novim uslovima koje pandemija nalaže i koji podrazumevaju pre svega fizičko distanciranje i „rad na daljinu“, dodatni pritisak stavljuju pred operativne kapacitete banaka.

Da bi se osnovne funkcije banaka očuvale i ograničio negativni efekat u uslovima pandemije, mnoge banke su aktivirale svoje planove poslovanja u slučaju nastupanja nepredviđenih događaja (tzv. „contingency“ planovi). Banke su formirale timove za upravljanje krizom uz prelazak zaposlenih na „rad na daljinu“. Ostale mere podrazumevaju podelu unutar timova na kritične funkcije i disperziju zaposlenih na različite lokacije ili omogućavanje „rada od kuće“. Pored toga, mnoge banke su se odlučile da povećaju stepen poveravanja aktivnosti trećim licima (outsourcing) sa kojima već imaju uspostavljenu saradnju povodom realizacije određenih kritičnih funkcija.

U svetu novonastale situacije, banke su nastavile da podstiču klijente na upotrebu digitalnih i „daljinskih“ poslovnih kanala, uključujući i usluge beskontaktnog plaćanja¹². Prilagođavanje je znatno jednostavnije i prirodnije prihvaćeno kod onih banaka koje su već iskusile digitalnu transformaciju i koje su u središte svoje osnovne poslovne aktivnosti stavili automatizaciju svih ključnih procesa i promenu organizacione strukture. Reč je o novim, uglavnom digitalnim bankama koje su vrlo brzo reagovale na promene koje je sa sobom donelo digitalno doba i bankama koje su stvorile nove poslovne mogućnosti zauzimajući do tada, za tradicionalne banke nepoznate tržišne niše¹³.

Rad na daljinu i rad od kuće povećavaju rizik od sajber napada, što postavlja dodatne izazove za sektor informaciono-komunikacionih tehnologija u bankama, ali je zahvaljujući već dostignutom visokom stepenu digitalizacije i automatizacije procesa i ovaj izazov u većini banaka veoma uspešno savladan. Digitalna transformacija u bankama je relativno brzo prešla

---

¹¹ <https://www.eba.europa.eu/covid-19-placing-unprecedented-challenges-eu-banks>

¹² European Banking Authority (2020b), str. 18

¹³ Mirković, Lukić & Martin (2019a), str. 31

put od faktora konkurentske prednosti¹⁴ do apsolutno nužnog faktora opstanka i kontinuiteta poslovanja. Kod tradicionalnih banaka, pandemija COVID-19 je nametnula potrebu unapređenja sistema upravljanja bankarskim rizicima, jer isti mora biti prilagođen uslovima tzv. „nove normalnosti“¹⁵.

Krajem jula 2020. godine, EBA je objavila i „Smernice u vezi pragmatične i fleksibilne supervizorske procene za 2020. godinu u uslovima pandemije COVID-19“¹⁶ kojima se nalaže da supervizori posebnu pažnju pridaju analizi:

- kreditnog rizika (naročito upravljanju kreditnim rizikom i pokriću ispravkama vrednosti);
- rizika likvidnosti i izvora finansiranja;
- operativnog rizika (sa naglaskom na informacionu bezbednost i kontinuitet poslovanja);
- profitabilnosti i šireg okvira poslovnog modela banaka; i
- opšteg upravljanja bankom u smislu brzog usklađivanja strategija, procedura i njihove primene.

2. MERE NARODNE BANKE SRBIJE U USLOVIMA PANDEMIJE VIRUSA COVID-19

Slično događajima na nivou EU, i u Srbiji je sveukupna aktivnost obeležena pandemijom virusa COVID-19 naročito u periodu od marta 2020. godine. Posmatrano na nivou bankarskog sektora Srbije preduzete su sledeće aktivnosti:

- banke su formirale krizne timove na početku krize izazvane pandemijom COVID-19;
- krizni timovi su najmanje jedanput nedeljno izveštavali Izvršni odbor, a najmanje jedanput kvartalno Upravni odbor;
- banke su preduzele sve mere u cilju prevazilaženje krize: nabavka zaštitnih sredstava, uvođenje režima rada od kuće i sl.;
- ekspoziture su poslovale po izmenjenom režimu rada i u skladu sa epidemiološkom situacijom;

¹⁴ Mirković, Lukić, Lazarević, & Vojinović (2019b)

¹⁵ Lukić & Mirković (2018)

¹⁶ <https://www.eba.europa.eu/eba-publishes-guidelines-pragmatic-and-flexible-approach-2020-supervisory-review-and-evaluation>

- većina banaka je izmenila planove internih revizija za 2020. godinu u kontekstu odlaganja kontrola za narednu godinu i/ili dodavanja novih kontrola¹⁷.

U cilju prevazilaženja negativnih efekata pandemije donet je set komplementarnih mera od strane Vlade Republike Srbije i Narodne banke Srbije. Donete mere ekonomске politike (u iznosu od 5,8 mlrd EUR, odnosno, 12,5% BDP-a) su ograničile efekat krize i minimizirale su ekonomski pad. Prema preliminarnoj proceni Republičkog zavoda za statistiku, pad BDP-a u 2020. godini će iznositi 1,1% i potiče iz uslužnih sektora najviše pogodjenih pandemijom (turizam, ugostiteljstvo i saobraćaj). Za 2021. godinu se projektuje rast BDP-a od 6% uz simetrične rizike (pozitivni rizici potiču iz domaćeg, a negativni rizici iz međunarodnog okruženja)¹⁸.

Od prethodne globalne krize iz 2008. godine, Narodna banka Srbije se u nekoliko navrata suočavala sa ozbiljnim izazovima u cilju prilagođavanja novim okolnostima. Takvi, vrlo uspešno rešeni poduhvati i izazovi oličeni u vidu implementacije Bazel III standarda¹⁹ odnosno realizacije projekta posebnih dijagnostičkih ispitivanja²⁰, predstavljaju neprocenjivo iskustvo u prevazilaženju kompleksnih situacija poput aktuelne sa pandemijom COVID-19.

Na vanrednoj sednici Izvršnog Odbora Narodne banke održanoj 11. marta 2020. godine, doneta je odluka o smanjenju referentne kamatne stope za 50 baznih poena na 1,75%, da bi na narednim sednicama u aprilu, junu i decembru referentna kamatna stopa bila smanjena na sadašnjih 1% (najniži nivo u režimu ciljane inflacije). Sužen je koridor osnovnih kamatnih stopa sa +/- 1,25 p.p. najpre na +/- 1 p.p., a potom i na +/- 0,9 p.p. u odnosu na referentnu kamatnu stopu²¹. Posebnu pažnju Narodna banka Srbije je pridala podržavanju dinarske likvidnosti banaka putem direktnih repo operacija, deviznih svop aukcija i bilateralne kupovine dinarskih državnih obveznica. Uspostavljena je i preventivna repo linija sa Evropskom centralnom bankom kako bi se obezbedila dodatna likvidnost u evrima.

Usvajanje dopune Odluke o kamatnim stopama je omogućilo bankama da ostvare „povlašćenu“ stopu na obaveznu rezervu koja se izdvaja u dinarima

¹⁷ Narodna banka Srbije (2020)

¹⁸ https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/finansijska-stabilnost/prezentacije/prezentacija_invest.pdf

¹⁹ Mirković (2015)

²⁰ Mirković, Dudić, B. & Dudić, Z. (2016)

²¹ https://www.nbs.rs/sr_RS/scripts/showcontent/index.html?id=16490

– tzv. stopu remuneracije (višu za 0,50 procentnih poena u odnosu na redovnu), ali uz uslov da u okviru garantne šeme svojim klijentima odobravaju dinarske kredite po kamatnoj stopi koja je za najmanje 0,50 procentnih poena niža od maksimalne kamatne stope propisane Uredbom za kredite odobrene u dinarima (jednomesečni BELIBOR+2,50 procentnih poena).

Prema podacima Narodne banke Srbije, iznos ukupnih odobrenih kredita iz garantne šeme zaključno sa 30. septembrom 2020. godine iznosi 1,15 mlrd EUR, što znači da je iskorišćeno nešto više od polovine planiranog iznosa u okviru Garantne šeme (2 milijarde EUR). Od toga se na dinarske kredite odnosi više od polovine (56,23% ili 647,4 miliona EUR). Od ukupno odobrenih kredita, 83,68% se odnosi na novoodobrene kredite, dok se 16,32% odnosi na zanovljene kredite²².

U okviru mera podrške dinarskoj likvidnosti, Narodna banka Srbije je uključila dinarske korporativne obveznice iz nefinansijkog sektora (sa maksimalnom ročnošću do 10 godina i ocenom boniteta od D „Prihvatljiv bonitet“ i više od strane Agencije za privredne registre) na listu hartija od vrednosti koje se mogu koristiti u monetarnim operacijama tj. repo i trajnim transakcijama.

Tržište korporativnih obveznica u Republici Srbiji nije dovoljno razvijeno, te razvoj ovog segmenta tržišta kapitala predstavlja poseban izazov u uslovima pandemije COVID-19. Maksimalni iznosi ulaganja u korporativne obveznice su definisani propisima Narodne banke Srbije i Komisije za hartije od vrednosti. Ukupan iznos korporativnih obveznica koje NBS može da prihvati u monetarnim operacijama iznosi 55 mlrd RSD, dok maksimalna izloženost prema jednom izdavaocu iznosi 11 mlrd RSD. Najviši ukupni nominalni iznos pojedinačne emisije ili tranše korporativnih obveznica koje mogu biti prihvaćene u monetarnim operacijama iznosi 70% ukupne nominalne vrednosti emisije jednog izdavaoca²³.

Postoje mišljenja da emisija korporativnih obveznica neće uticati na razvoj tržišta kapitala, jer su to zatvorene emisije namenjene unapred poznatim kupcima. Dodatno, ističe se da se ovakve mere uglavnom sprovode na razvijenim tržištima gde postoji visoko likvidno tržište obveznica i to tek nakon što se prethodno iskoriste svi instrumenti konvencionalne monetarne politike²⁴.

²² <https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=16016>

²³ <https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=15796&konverzija=no>

²⁴ <https://www.danas.rs/ekonomija/sta-znaci-kupovina-korporativnih-obveznica-od-strane-nbs/>

Do sada je emitovano 15 dinarskih korporativnih obveznica, pri čemu je od momenta pandemije COVID-19 i Odluke Narodne banke Srbije kojima se uređuje emisija korporativnih obveznica emitovano ukupno 13 hartija od vrednosti.

Tabela 1: Pregled emitovanih korporativnih obveznica

Izdavalac	Datum upisa	Datum dospeća	Nominalna vrednost (RSD)
Anador Konsalting a.d.	27.01.2021	23.12.2021	6,240,000
Anateo d.o.o.	07.10.2020	01.10.2021	5,280,000
Borbeni složeni sistemi d.o.o.	09.09.2020	09.09.2027	5,405,000,000
DD 181 d.o.o.	25.06.2020	20.06.2021	25,000,000
DOO Instel - Inženjering	25.12.2020	20.12.2021	16,400,000
Energoprojekt Holding a.d.	30.12.2020	30.12.2025	3,300,000,000
Erste Bank a.d.	14.02.2019	15.02.2021	3,500,000,000
Graditelj-Beograd a.d.	16.03.2020	16.03.2023	35,000,000
JP Jugoimport SDPR	10.09.2020	10.09.2025	15,275,000,000
Pako Construction d.o.o.	01.07.2020	25.06.2021	3,740,000
PMC - Inženjering d.o.o.	09.09.2020	09.09.2025	2,820,000,000
RT Consulting	06.11.2020	29.10.2021	5,500,000
Selby d.o.o.	24.12.2020	19.12.2021	11,670,000
Telekom Srbija a.d.	25.09.2020	25.09.2025	23,500,000,000
Wall-Paper 8 d.o.o.	11.09.2020	06.09.2021	3,960,000

Izvor: <http://www.crhov.rs/?Opcija=5&TipHartije=kratkorocne>

Primetno je da su najznačajniji iznosi korporativnih obveznica koncentrisani u javnim preduzećima ili preduzećima u kojima je država većinski vlasnik (Telekom Srbija a.d. sa 23,5 mlrd RSD, odnosno, JP Jugoimport SDPR 15,3 mlrd RSD sa svojim povezanim licima Borbeni složeni sistemi 5,4 mlrd RSD i PMC-Inženjering 2,8 mlrd RSD). Uvidom u strukturu emitenata koji najviše učestvuju u ukupnoj emisiji dinarskih korporativnih obveznica, još više dobijaju na značaju kritička mišljenja da ovde nije reč o osnaživanju i razvoju tržišta kapitala, već o alternativnom načinu kreditiranja

državnih preduzeća. Bivši guverner Narodne banke Srbije Dejan Šoškić je vrlo ubedljivo dokazao da emitovanje nelikvidnih obveznica preduzeća „praktično predstavlja potpuno netransparentnu državnu subvenciju pojedinim privatnim ili državnim preduzećima“, dodajući da se radi o „finansiranju preduzeća primarnom emisijom na osnovu diskrecionih odluka centralne banke“²⁵.

U središtu svih mera koje je Narodna banka Srbije preduzela se nalaze olakšice građanima i privrednim društvima u vidu zastoja u otplati (moratorijuma) kredita. Već u martu 2020. godine, Narodna banka Srbije je usvojila propise kojima je omogućen prvi zastoj u otplati obaveza za dužnike banaka i davalaca finansijskog lizinga, koji je trajao 90 dana.

Pošto se tokom leta epidemiološka situacija u Srbiji nije značajno popravila, u julu 2020. godine je propisan dodatni moratorijum, koji je dužnicima omogućio zastoj u otplati za obaveze prema bankama koje dospevaju u periodu između 1. avgusta i 30. septembra (kao i za zastoj u otplati obaveza koje su dospele u julu ukoliko ih dužnik nije izmirio). Takođe, učinjeni su podsticaji bankama da klijentima ponude refinansiranje ili promenu datuma dospeća poslednje rate potrošačkih, gotovinskih i ostalih kredita (koji nije stambeni kredit ni minus po tekućem računu) odobrenih do 18. marta 2020. godine, i to na dve godine duže od trenutno važećeg roka otplate ovih kredita. Kod odobravanja stambenih kredita kupcima prvog stana je smanjeno učešće sa 20% na 10%.

Krajem avgusta 2020. godine Narodna banka Srbije je donela tri paketa mera koje stanovništvu sa ciljem da se omogući lakši pristup izvorima finansiranja, posebno stambenim kreditima. Na taj način je istovremeno učinjena podrška građevinskoj industriji, koja je prepoznata kao jedan od sektora koji će biti najviše pogoden pandemijom COVID-19. To su sledeće mere²⁶:

1. odobravanje stambenih kredita pre završetka stambenog objekta u celosti ili u najvećoj meri;
2. uvedena je mogućnost produžetka roka otplate stambenih kredita za najviše pet godina; i
3. privremeno su olakšane procedure za pristup stanovništva kratkoročnim dinarskim kreditima do određenog iznosa.

U decembru 2020. godine, Narodna banka Srbije je propisala obavezu

²⁵ <https://www.danas.rs/ekonomija/sta-znaci-kupovina-korporativnih-obveznica-od-strane-nbs/>

²⁶ https://www.nbs.rs/sr_RS/scripts/showcontent/index.html?id=16490

za banke i davaoce finansijskog lizinga da odobre olakšicu u otplati obaveza dužnicima koji zbog okolnosti izazvanih pandemijom ne mogu da izmiruju svoje obaveze. Olakšice se odnose na reprogram i refinansiranje kredita uz odobravanje „grejs“ perioda od šest meseci i odgovarajućeg produženja roka otplate, tako da mesečne obaveze dužnika ne prevazilaze obaveze iz otplatnih planova pre odobravanja olakšica.

Narodna banka Srbije je procenila da potrebu za olakšicama imaju posebno nezaposlena lica, dužnici čiji su prosečni neto mesečni prihodi u poslednja tri meseca ispod proseka zarada u Republici Srbiji, kao i dužnici s prosečnim neto mesečnim prihodima u poslednja tri meseca do 120.000 RSD, a čiji je neto mesečni prihod manji za 10% ili više u odnosu na prihod pre 15. marta 2020. godine i čiji je stepen kreditne zaduženosti iznad 40% prihoda²⁷.

Za poljoprivrednike, preduzetnike i privredna društva ocenjeno je da je olakšice u otplati obaveza potrebno ponuditi dužnicima koji su u 2020. godini imali pad poslovnih prihoda (prometa) od najmanje 15% u odnosu na 2019. godinu ili je došlo do prekida poslovanja dužnika u neprekidnom trajanju od najmanje 30 dana usled pandemije COVID-19. Takođe, pravo na navedene olakšice imaće i dužnici koji su u docnji dužoj od 30 dana u materijalno značajnom iznosu po osnovu bilo koje obaveze na koje se odluka primenjuje.

Ukoliko proceni da je došlo do pogoršanja finansijskog položaja dužnika i nemogućnosti izmirivanja obaveza, postoji mogućnost da banka odobri olakšice na obrazložen zahtev dužnika. Olakšice se odnose na reprogram i refinansiranje kredita i obaveza iz finansijskog lizinga, uz odobravanje „grejs“ perioda od šest meseci i odgovarajućeg produženja roka otplate, tako da mesečne obaveze dužnika ne budu veće od onih iz plana otplate pre odobravanja olakšica. Tokom „grejs“ perioda banka obračunava kamatu, pri čemu se dužnik, u samom zahtevu, opredeljuje da li će plaćati kamatu tokom trajanja „grejs“ perioda ili nakon njegovog isteka.

Ostali kreditni proizvodi (kreditna kartica i dozvoljeno prekoračenje računa) mogu biti obuhvaćeni olakšicama na način da se odobri kredit za refinansiranje obaveza po osnovu tih proizvoda, uz „grejs“ period od šest meseci i ugovorenu mesečnu otplatu, pri čemu se dužnik ne sme staviti u nepovoljniju poziciju nego što je bio prema prethodnom otplatnom planu.

---

²⁷ <https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=16436>

3. EFEKTI PREDUZETIH MERA NARODNE BANKE SRBIJE

Prvi moratorijum (iz marta 2020. godine) je prihvatio 91% dužnika, što je više nego u drugom moratorijumu (jul 2020. godine) kada je učešće dužnika koji su se opredelili za zastoj u otplati obaveza iznosilo 82%. Smanjenje učešća dužnika koji su prihvatili moratorijum se u najvećoj meri duguje padu učešća pravnih lica koji su odlučili da iskoriste zastoj u otplati obaveza (sa 84% u prvom moratorijumu na 69% u drugom moratorijumu). Pomenuto smanjenje je znatno manje izraženo kod fizičkih lica: u prvom moratorijumu su učestvovali sa 91%, a u drugom moratorijumu sa 82%. Detaljan pregled prema najznačajnijim kategorijama obuhvaćenim moratorijumom je dat u Tabeli 2:

Tabela 2: Efekti moratorijuma

		Dužnici koji su prihvatili moratorijum	Partije u moratorijumu	Iznos ukupnih potraživanja po osnovu partija u moratorijumu
		Učešće u ukupnom broju dužnika	Učešće u ukupnom broju partija	Učešće u ukupnim plasmanima
Pravna lica	Moratorijum 1	84%	77%	60%
	Moratorijum 2	69%	62%	47%
Fizička lica	Moratorijum 1	91%	91%	80%
	Moratorijum 2	82%	80%	67%
Ukupno:	Moratorijum 1	91%	90%	68%
	Moratorijum 2	82%	79%	55%

Izvor: Autori, prilagođeno prema: Narodna banka Srbije (2020)

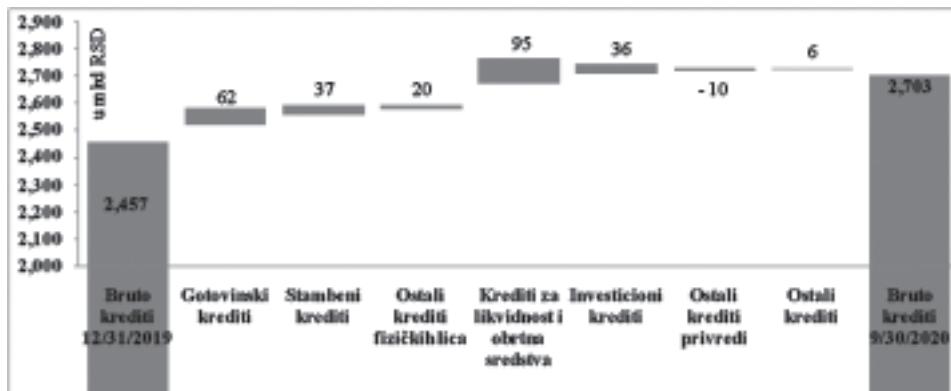
Na kraju trećeg tromesečja 2020. godine, ukupni bruto krediti na nivou bankarskog sektora su iznosili 2.703 mlrd RSD, pri čemu se 49,8% odnosi na kredite odobrene privredi, a 45,3% na kredite odobrene fizičkim licima. Tokom prvih devet meseci 2020. godine, bruto krediti su povećani za 246 mlrd RSD, a tom porastu su najviše doprineli: krediti za likvidnost i obrtna sredstva (porast 95 mlrd RSD) u delu kredita privredi, odnosno, gotovinski krediti (porast 62 milijarde RSD) u segmentu kredita fizičkim licima.

Dodatno, u posmatranom periodu došlo je do porasta kredita odobrenih sektoru malih i srednjih preduzeća u iznosu od 78,7 mlrd RSD, što je povećanje od 9,4%. Prema valutnoj strukturi i dalje je dominantno učešće deviznih kredita, ali je zabeležen rastući udeo dinarskih kredita u ukupnim bruto kreditima za skoro 3 procentna poena, odnosno, sa 31,4% (31. decembra

2019) na 34,3% (30. septembra 2020. godine).

Struktura porasta bruto kredita za prvih devet meseci 2020. godine je prikazana na slici 2:

Slika 2: Kretanje bruto kredita u periodu 31.12.2019 – 30.09.2020

Izvor: Autori, prilagođeno prema: Narodna banka Srbije (2020)

Očuvan je kvalitet aktive na nivou bankarskog sektora meren nivoom problematičnih kredita, što predstavlja jedan od najznačajnijih parametara održivog rasta i razvoja bankarskog sistema²⁸. Naime, problematični krediti bankarskog sektora su smanjeni za 7,17 mlrd RSD, što je uz navedeni porast nivoa bruto kredita dovelo do smanjenja bruto NPL pokazatelja na 3,43% na kraju septembra 2020. godine. Istovremeno je došlo do promene u strukturi kredita po nivoima obezvređenja, usled prebacivanja dela kredita iz nivoa 1 u nivo 2, kao i porasta pokrića ovih kredita ispravkama vrednosti²⁹.

Od ostalih vrsta rizika, u periodu pandemije COVID-19 je primetan porast broja događaja operativnog rizika po osnovu hakerskih napada, ali su svi napadi uspešno razrešeni. Takođe, evidentan je porast broja sudskih sporova tokom 2020. godine i to najviše u vezi sa naknadama za odobravanje i praćenje kredita i premijama osiguranja kod Nacionalne korporacije za osiguranje stambenih kredita³⁰.

²⁸ Mirković & Knežević (2014)

²⁹ Narodna banka Srbije (2020)

³⁰ Narodna banka Srbije (2020)

UMESTO ZAKLJUČKA

Nepredvidljivost i neizvesnost predstavljaju osnovna obeležja savremene krize izazvane pandemijom COVID-19. Čak i početak vakcinacije nije u dovoljnoj meri smanjio neizvesnost da bi se obim krize mogao realno proceniti. Usled mera koje sve zemlje nužno sprovode, veoma je teško balansirati između dva strateška cilja: sa jedne strane očuvanja ekonomije tokom trajanja krize (kompenzovati posledice „zaključavanja“) i sa druge strane obezbediti slobodan protok robe i ljudi preko granice kada je neophodno održavati fizičku distancu i sprečiti širenje virusa. Nemogućnost liberalnog protoka robe i ljudi istovremeno znači i gubitak mnogih radnih mesta posebno onih grupa ljudi koji su i pre ove krize egzistirali na granici siromaštva. Dodatno, oslanjanje na automatizovane i digitalizovane poslove dobija sve više na značaju pa prethodno navedene kategorije radnika nisu više konkurentne u pogledu budućeg zapošljavanja, što još više otežava njihovu poziciju na tržištu radne snage.

Prevazilaženje krize izazvane pandemijom COVID-19, zahteva pravovremene i obuhvatne mere svih država. Kako je trenutno veoma kompleksno predvideti trajanje i dinamiku pandemije, od ključnog značaja postaje pitanje očuvanje nacionalnih ekonomija i ostvarivanje održivih stopa rasta bez ulaska u duboku recesiju. Mere Vlade Republike Srbije namenjene kao pomoć privredi su bile usmerene na očuvanje stabilnosti i nesmetano funkcionisanje u uslovima prvog udara pandemije. Ove mere, iako je jasno da nisu dovoljno ciljane (pre svega se ovde misli na jednokratnu pomoć svim punoletnim građanima u iznosu od 100 EUR) su u segmentu održavanja finansijskog sistema dopunjene merama Narodne banke Srbije, koja se u prethodnoj deceniji višestruko uspešno nosila sa različitim izazovima nakon globalne krize 2008. godine. Takvi uspešni poduhvati predstavljaju zalog da Narodna banka Srbije poseduje dovoljno kapaciteta i iskustva da finansijski sistem očuva stabilnim tokom pandemije COVID-19.

Uvođenje dva moratorijuma (zastoja u otplati obaveza prema bankama) u martu i julu prethodne godine je imalo za cilj olakšanje pozicije dužnika i izazvalo je visok odziv (91% u prvom moratorijumu i 82% u drugom moratorijumu). Pored toga, merama Narodne banke Srbije preduzeća su stimulisana da se preko garantnih šema zadužuju kod banaka. Na taj način je privremeno očuvana kreditna aktivnost, jer su ukupni krediti bankarskog sektora za devet meseci 2020. godine povećani za 246 mlrd RSD. Međutim, pored ovih aspekata koji donekle idu u prilog merama, potrebno je sagledati širu sliku i posledice preduzetih mera na dugi rok.

Za sada nije dodatno pogoršan kvalitet aktive meren NPL pokazateljem kroz ideo problematičnih kredita bankarskog sektora u ukupnim bruto kreditima. Ipak, u ovom momentu ne posedujemo potpunu sliku mogućnosti klijenata banke da po ukidanju zastoja u otplati kredita redovno servisiraju svoje obaveze. Za takve ocene je potreban protek određenog vremena i ispunjavanje uslova da krediti budu klasifikovani kao problematični, pa s tim u vezi treba biti vrlo oprezan u pogledu budućeg kretanja problematičnih kredita i ocenjivanja efekata preduzetih mera na kvalitet aktive.

Iako na prvi pogled deluje da je slika idilična i da su sve mere bili i pravovremene i sa dugoročnim efektima, uz optimističke projekcije da će rast bruto domaćeg proizvoda u 2021. godini biti 6%, autori na ovom mestu izražavaju svoj skepticizam i smatraju da nema previše prostora za euforiju.

Mnogobrojni socijalni potresi tokom prethodnih godinu dana, kao i sumnja o netačnom i namernom prikazivanju iskrivljenih podataka o broju umrlih i zaraženih virusom, a zarad ostvarivanja političkih ciljeva vladajuće garniture, upućuju na oprez. Istovremeno „veličanje“ pada BDP-a od 1,1% u 2020. godini kao jednog od najboljih rezultata u celom svetu i praćenje kretanja BDP-a u kraćim intervalima (umesto posmatranja na dugi rok) kao parametra rasta i razvoja, predstavljaju opravdan razlog za pojačani skepticizam autora.

Od presudnog značaja za uspešno prevazilaženje krize COVID-19 je poverenje: ono treba da potiče od državnog vrha ka građanima, bez izuzetka i bez obzira na političku pripadnost, i obrnuto: građani treba da bezrezervno veruju u institucije države i odluke državnog vrha. U Srbiji je poverenje u državu i njene institucije od početka krize višestruko poljuljano, te prvi i osnovni preduslov izlaska iz krize nije ispunjen. Imajući u vidu da je ceo svet ušao u recesiju, jasno je da privreda poput srpske ne može svoju budućnost graditi na političkom populizmu, već samo na realnim osnovama i odgovornom ponašanju kako nosilaca javnih funkcija tako i svih građana ove zemlje.

THE IMPACT OF CORONAVIRUS PANDEMIC ON FINANCIAL SYSTEM STABILITY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

Since March 2020, whole world was hit by health and economic crisis caused by coronavirus pandemic. The actual global coronavirus pandemic has a numerous adverse effects in social and economic aspects. Bearing in mind the

intensity of coronavirus spread via countries and the fact that end of pandemic is not even close, governments worldwide reacted by introduction of measures for the aim of adjustment to novel circumstances. Decreasing of world economic activity and recession in certain countries as well as lockdown in order to prevent circulation of coronavirus together influenced that even in the period of mild recovery, prospective growth was adjusted downward with high level of uncertainty in terms of recovery quickness. Adjustment of macroeconomic projections was followed by measures aimed for financial system stability maintenance in European Union as well as in the Republic of Serbia. In the paper, authors will present the recommendations about conducting in pandemic environment made by European Banking Authority, whilst the focal point of the paper are measures of the National bank of Serbia directed to financial system, i.e. banking sector as their most significant part.

Keywords: pandemic, COVID-19, banking sector, financial stability, moratorium.

LITERATURA

European Banking Authority (2020a), *Report on the implementation of selected COVID-19 policies*, <https://www.eba.europa.eu>

European Banking Authority (2020b), *The EU banking sector: first insight into the COVID-19 impacts*, <https://www.eba.europa.eu/>

European Banking Authority (2020c), *First evidence on the use of moratoria and public guarantees in the EU banking sector*, <https://www.eba.europa.eu/>

<https://www.eba.europa.eu/covid-19-placing-unprecedented-challenges-eu-banks> [Pristup: 10/02/21]

<https://www.eba.europa.eu/eba-publishes-guidelines-pragmatic-and-flexible-approach-2020-supervisory-review-and-evaluation> [Pristup: 10/02/21]

<https://www.danas.rs/ekonomija/sta-znaci-kupovina-korporativnih-obveznica-od-strane-nbs/> [Pristup: 11/02/21]

<http://www.crhov.rs/?Opcija=5&TipHartije=kratkorocne> [Pristup: 11/02/21]

https://www.nbs.rs/sr_RS/scripts/showcontent/index.html?id=16490
[Pristup: 13/02/21]

<https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=16016>
[Pristup: 13/02/21]

<https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=15796&konverzija=no> [Pristup: 13/02/21]

https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/finansijska-stabilnost/prezentacije/prezentacija_invest.pdf [Pristup: 13/02/21]

<https://www.tei.org.za/index.php/resources/articles/ethics-opinions/7963-this-is-not-a-time-for-a-moral-moratorium-but-formoral-imagination> [Pristup: 13/02/21]

Kumar, U., Singhal S., Khandia, R. & Munjal, A. (2020), „Current scenario of the pandemic COVID-19: an overview“ *Journal of Experimental Biology and Agricultural Sciences*, Vol. 8, p.p. 158 – 175.

Lukić, J. & Mirković, V. (2018), „Transformacija poslovnih procesa i upravljanja bankarskim rizicima u Big Data svetu“ u *Strategijski menadžment i sistemi podrške odlučivanju u strategijskom menadžmentu* (XXIII Internacionalni naučni skup SM 2018), str. 137-144., Subotica: Ekonomski fakultet.

Lukić, J., Jaganjac, J. & Lazarević, S. (2020), „The Successfulness of Crisis Management Teams' Response to Crisis Caused By COVID-19 Pandemic“ *Ekonomika Preduzeća*, Vol. 68(7-8), str. 545-556.

Mirković, V. & Knežević, M. (2014), “Rešavanje problema nenaplativih potraživanja kao esencijalni faktor stabilnosti bankarskog sistema”, *FBIM Transactions*, Vol. 2(2), str. 224-234, doi:10.12709/fbim.02.02.22.

Mirković, V. (2015), “Primena pokazatelja likvidnosti u procesu upravljanja rizikom u bankama” u *FINIZ 2015 - Contemporary Financial Management*, p.p. 13 – 16., doi:10.15308/finiz-2015-13-16.

Mirković, V., Dudić, B. & Dudić, Z. (2016), “Major aspects of asset quality review process in European Union and Serbia” in *Proceedings of International Scientific Conference The priority directions of national economy development* (Đurović-Todorović, J. & Radosavljević, M., Eds.), p.p. 173-184., Niš: The Faculty of Economics.

Mirković, V., Lukić, J. & Martin, V. (2019a), „Reshaping Banking Industry Through Digital Transformation“ u *FINIZ 2019 - Digitization and Smart Financial Reporting*, p.p. 31 – 36., doi:10.15308/finiz-2019-31-36.

Mirković, V., Lukić, J., Lazarević, S. & Vojinović, Ž. (2019b), „Key characteristics of the organizational structure that supports digital transformation“ u *Strategijski menadžment i sistemi podrške odlučivanju u strategijskom menadžmentu* (XXIV Internacionalni naučni skup SM 2019), str. 255-261., Subotica: Ekonomski fakultet.

Narodna banka Srbije (2020), „Generalni osvrt na poslovanje banaka u uslovima COVID-19 krize i rezultati supervizije banaka u prethodnom periodu“, working paper - Sektor kontrole poslovanja banaka, 2020.

Taleb, N. N. (2010). Crni Labud – uticaj krajnje neverovatnih zbivanja, prevod drugog izdanja, Smederevo: Heliks, 2010.

Originalni naučni rad

SOCIO-EKONOMSKA ULOGA DOMAČIH POGODNOSTI AMBIJENTA PRE I ZA VREME PANDEMIJE COVID-19

Sonja Josipović*

sjosipovic@tmf.bg.ac.rs

Gordana Kokeza*

gkokeza@tmf.bg.ac.rs

Rezime

Pogodnosti ambijenta predstavljaju jedan od veoma značajnih faktora koji utiču na celokupan društveno-ekonomski život jedne zajednice. Dati značaj posebno je došao do izražaja tokom još uvek vladajuće pandemije COVID-19. U skladu s tim, u ovom radu izvršena je komparativna analiza socio-ekonomiske uloge ambijentalnih pogodnosti ruralnih područja Republike Srbije u periodu pre i za vreme pandemije COVID-19. Sprovedena istraživanja pokazuju da lokalno specifične pogodnosti ambijenta mogu da utiču na migraciona kretanja stanovništva iz urbanih ka ruralnim područjima. Ruralna područja, koja se odlikuju bogatim pogodnostima ambijenta, stanovništvu pružaju široke mogućnosti za rad, za sadržajniji porodični život i za odmor i rekreativnu aktivnost. Istraživanja pokazuju da su u Srbiji tokom pandemije COVID-19 ruralna područja privukla znatan broj radno sposobnog stanovništva, koje je u porodičnom okruženju radilo i obrazovalo se na daljinu. Takođe se pokazalo da su u ovom procesu prednost imala ruralna područja koja raspolažu razvijenijom infrastrukturom, poput savremene saobraćajne, informacione i telekomunikacione mreže, kao i infrastrukture vezane za ponudu različitih rekreativnih aktivnosti.

U radu se zaključuje da je pandemija uticala na promenu stava ljudi o pogodnostima života i rada izvan prenaseljenih urbanih sredina, što može višestruko uticati na budući ekonomski, socijalni i kulturni razvoj ruralnih područja. S druge strane, ovakva kretanja mogu povoljno uticati na razvoj

---

* Univerzitet u Beogradu – Tehnološko-metalurški fakultet

tercijalnog sektora privrede, posebno na razvoj različitih oblika domaćeg ruralnog turizma kao što su seoski, zdravstveni, planinski, lovni, eko i slično.

U radu se ističe da značajnu ulogu u procesu unapređenja uslova za život u ruralnim područjima mogu imati odgovarajući instrumenti, mere i aktivnosti ruralne politike, kao i to da je za pokretanje neophodnih demografskih, socijalnih i ekonomskih promena neophodno poseban akcenat staviti na unapređenje kvaliteta lokalnog ambijenta, na pružanje podrške i olakšica za razvoj preduzetništva, kao i na obezbeđenje bogate ponude raznovrsnih rekreativnih aktivnosti.

Ključне речи: погодности амбијента, рурална подручја, предузетништво, рурална политика, Србија, COVID-19.

JEL KLASIFIKACIJA: H12, L26, Q56.

UVOD

Koncept ruralnih pogodnosti ambijenta razvijen je s ciljem da se ukaže na razvojni potencijal lokalno specifičnog ekološkog, rekreativnog i kulturnog ambijenta koji čini određeno područje privlačnim za život, odmor i pokretanje novih preduzetničkih oblika poslovanja zasnovanih na efikasnom korišćenju lokalno specifičnih netržišnih dobara i usluga. Početkom XXI veka u razvijenim zemljama faktori ambijentalnih pogodnosti u znatnoj meri pokrenuli su i oblikovali migraciona kretanja stanovništva na relaciji urbane – ruralne oblasti. Ruralna područja, koja se odlikuju bogatim pogodnostima ambijenta, pružila su stanovništvu široke mogućnosti za rad, odmor, rekreaciju i sadržajniji porodični život.

Sve značajniju ulogu u oblikovanju regionalne konkurentnosti privrede Srbije imaju regionalne oblasti koje odlikuju specifične pogodnosti ambijenta. Njihov razvojni potencijal posebno je došao do izražaja tokom globalne zdravstvene krize izazvane pandemijom COVID-19. Komparativnu prednost ruralnih područja Srbije čine raznovrsne pogodnosti ambijenta, poput: prijatne klime, različite topografije, bogatih šumskih i vodnih resursa, razvijene saobraćajne infrastrukture i bogate ponude rekreativnih aktivnosti koje pružaju mogućnost za život, odmor i rekreaciju u prijatnom ambijentu. Prirodne pogodnosti i drugi kvaliteti lokalnog ambijenta ruralnih područja Srbije mogu imati značajnu ulogu u saniranju negativnih socio-ekonomskih efekata nastalih tokom pandemije.

Kriza se najjednostavnije može definisati kao ekstreman, neočekivan i nepredvidiv događaj ograničenog trajanja koji zahteva hitan odgovor organizacije i nacionalne ekonomije. Ishod krize je po svojoj prirodi ambivalentan. Kriza uvek nosi određeni stepen neizvesnosti, što može predstavljati potencijalnu pretnju, ali i šansu za nešto novo i povoljno. Prolazak kroz različite krize, pored toga što nužno otežava uslove privređivanja, može i omogućiti napredak kako pojedinaca i preduzeća, tako i nacionalnih ekonomija. U tom smislu i globalna kriza izazvana pandemijom COVID-19 intezivirala je potrebu za razvojem znanja, veština i kompetencija koje doprinose održivom, zelenom razvoju zasnovanom na korišćenju obnovljivih resursa i širokoj upotrebi informaciono komunikacionih tehnologija. U saniranju negativnih socio-ekonomskih posledica pandemije glavnu i vitalnu ulogu mogu imati preduzetnici. Kako bi se smanjila zavisnost od tržišnih uslova i obezbedila održiva konkurentnost i veća otpornost na ekonomske šokove u radu se ističe značaj razvoja preduzetničkih veština i kriznog menadžmenta.

1. SOCIO-EKONOMSKI ZNAČAJ AMBIJENTALNIH POGODNOSTI

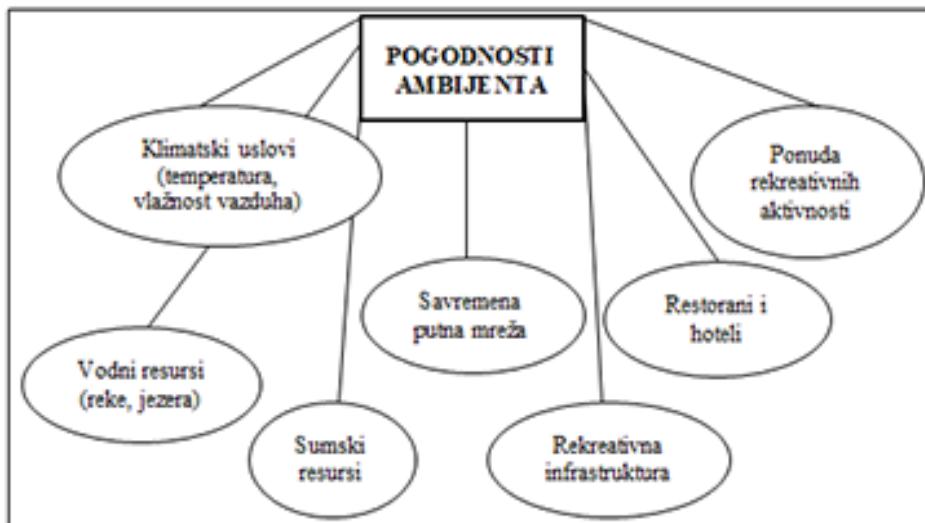
Republika Srbija obiluje različitim ambijentalnim pogodnostima, koje su posebno imanentne ruralnim područjima. Zahvaljujući očuvanju životne sredine, bogatom prirodnom pejzažu, mogućnostima za obezbeđenje kvalitetnijih uslova za život i podizanje porodice, ruralna područja znatno doprinose održivom regionalnom razvoju. Na dugi rok, unapređenjem kvaliteta domaćih pogodnosti ambijenta obezbeđuje se rast konkurentnosti nacionalne ekonomije, a pozitivni efekti mogu biti sledeći:

- *ekonomski* (rast dohotka po glavi stanovnika, diversifikacija ruralne ekonomije kroz razvoj sektora koji se nalaze oko poljoprivrede, razvoj različitih oblika ruralnog turizma putem unapređenja ponude bogatog rekreativnog sadržaja, razvoj različitih oblika ruralnog preduzetništva zasnovanih na efikasnom korišćenju lokalnih resursa, razvoj tržišta nekretnina itd.);
- *socijalni* (zaustavljanje ruralnog egzodus-a, rast stanovništva, unapređenje kvaliteta života, rast životnog standarda, unapređenje kvaliteta raspoloživog ljudskog kapitala, kvalitetniji uslovi za podizanje porodice itd.); i

- **ekološki** (bogat prirodni pejzaž, nezagadenost vode i vazduha, očuvana životna sredina itd.).

Na Slici 1. prikazani su osnovni elementi koncepta pogodnosti ambijenta čija analiza stanja na određenom geografskom području ukazuje na (ne) prisustvo lokalnih ambijentalnih pogodnosti.

Slika 1. Elementi koncepta pogodnosti ambijenta

Pogodnosti ambijenta ruralnih područja Srbije čine dve grupe pogodnosti, *prirodne* i *izgrađene*. Okruzi, odnosno, regionalne oblasti (posmatrani kao šire razvojno područje) Srbije razlikuju se prema reljefu koji je presudno važan za infrastrukturnu opremljenost (pre svega puteva) i prema stepenu modernizacije i razvoja različitih privrednih i neprivrednih grana.¹ Pored zastupljenosti različitih tipova reljefa, *prirodne pogodnosti ambijenta* ruralnih područja Srbije čine i manja temperaturna kolebanja tokom godine, bogati šumski i vodni resursi i raznovrstan biljni i životinjski svet. *Izgrađene pogodnosti ambijenta* čine bogata ponuda različitih rekreativnih aktivnosti i razvijena saobraćajna infrastruktura.

¹ Rikalović i dr. (2020), str. 28.

2. POGODNOSTI AMBIJENTA SRBIJE: REGIONALNA RASPROSTRANJENOST

Da bi se sagledale mogućnosti za dugoročan održivi regionalni razvoj i konkurentnost privrede Srbije, neophodno je poći od analize stanja i ocene potencijala raspoloživih regionalnih pogodnosti ambijenta. Prema rezultatima sprovedenih empirijskih istraživanja pet regionalnih (ruralnih) oblasti Srbije identifikovane su kao oblasti izuzetnih pogodnosti ambijenta.² Tri ruralne oblasti pripadaju regionu Šumadije i Zapadne Srbije (*Zlatiborska oblast, Raška oblast i Moravička oblast*), a dve ruralne oblasti izuzetnih pogodnosti ambijenta pripadaju regionu Južne i Istočne Srbije (*Pčinjska oblast i Borska oblast*).

Komparativna analiza socio-ekonomskih pokazatelja razvijenosti regiona i regionalnih oblasti Srbije ukazuje da već dugo postoje regionalni dispariteti. Regionalne oblasti koje pripadaju regionima na severu Srbije (*Beogradskom regionu i regionu Vojvodine*) odlikuje povoljnija demografska struktura stanovništva i struktura privrede, kao i bolji kvalitet javnih usluga i razvijenija saobraćajna infrastruktura i informaciona i telekomunikaciona mreža u odnosu na regionalne oblasti koje pripadaju regionu Šumadije i Zapadne Srbije i regionu Južne i Istočne Srbije.

Iako je Srbija zemlja bogata veoma raznolikim prirodnim resursima, iako poseduje mnogobrojna područja sa posebnim prirodnim pogodnostima, veliki deo datih resursa i područja ostaju i dalje na nivou potencijala zbog relativno niskog nivoa tehničko-tehnološke razvijenosti.³ Nedovoljnu iskorišćenost razvojnog potencijala domaćih pogodnosti ambijenta potvrđuju izračunate vrednosti socio-ekonomskih pokazatelja razvijenosti regiona i regionalnih oblasti Srbije pre pandemije COVID-19 (NUTS 2 i NUTS 3 nivo) koji su prikazani u Tabeli 1.

---

² Više o mapiranju prirodnih i ukupnih pogodnosti ambijenta ruralnih područja Srbije видети у: Josipović (2018); Rikalović i Josipović (2018).

³ Kokeza (2017), str. 115.

Tabela 1. Socio-ekonomski pokazatelji razvijenosti regiona i regionalnih oblasti Srbije pre pandemije COVID-19, 2019. god.

Region Oblast	Gustina naseljenosti	Učeske radno sposobnog stanovništva	Broj stanovnika na jednom leštu	Učeske savremenog kolovoz-a	Ostvarena BDV po sektorima (%)					Struktura zapošljenih po sektorima (%)
					Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tertiјalni sektor	Kvarterni sektor	Primarni sektor	
REPUBLIKA SRBIJA	78	65,0	349	66,6	7,7	30,8	38,2	23,4	1,5	31,1
Beogradska regija	524	65,3	285	53,5	1,1	22,9	48,6	27,3	0,5	18,3
Region Vojvodine	86	65,9	445	91,9	14,9	34,7	31,1	19,2	3,3	35,0
Zapadnobanatska oblast	69	65,1	461	91,2	27,2	24,0	28,4	20,5	6,2	34,9
Južnobanatska oblast	65	65,4	455	88,7	17,4	43,2	23,1	16,4	4,2	33,5
Južnobanatska oblast	154	66,4	326	97,3	8,7	32,3	36,5	22,5	2,5	27,9
Severnobanatska oblast	58	66,0	401	93,0	24,6	30,9	26,4	18,2	3,3	42,8
Severnobanatska oblast	100	66,3	467	80,0	15,8	34,4	30,1	19,6	3,1	39,9
Srednjobanatska oblast	53	65,3	439	93,2	23,1	34,5	25,5	17,0	4,1	42,0
Sremска oblast	85	65,8	537	93,4	14,8	40,1	31,1	14,0	3,0	43,6
Region Šumadije i Zapadne Srbije	72	64,4	388	63,2	11,4	35,3	32,5	20,8	1,2	39,8
Zlatiborska oblast	43	64,3	391	52,6	11,9	40,3	29,1	18,7	1,1	42,3
Kolubarska oblast	66	64,8	407	80,4	14,2	38,9	28,4	18,5	2,8	45,2
Mačvanska oblast	85	65,5	441	55,5	14,2	32,8	32,7	20,3	1,0	39,6
Moravička oblast	66	63,7	452	80,9	9,3	41,2	33,5	16,0	1,2	42,7
Pomoravska oblast	76	63,3	341	80,6	12,5	30,5	34,5	22,4	1,2	36,3
Rasinska oblast	83	63,4	463	67,8	17,2	32,4	29,9	20,4	1,6	42,0
Raška oblast	78	65,1	392	48,5	8,2	23,2	39,6	29,0	1,1	32,3
Šumadijska oblast	118	64,8	300	83,1	7,2	39,4	32,1	21,3	0,5	39,6
Region Južne i Srbije	57	64,4	333	65,7	8,5	40,5	28,0	23,0	1,1	40,1
Borska oblast	32	63,1	293	65,9	5,3	66,0	15,5	13,2	1,1	43,8
Braničevska oblast	43	62,8	393	75,7	10,1	48,5	23,6	17,7	2,1	31,7
Zajечarska oblast	29	60,3	289	82,7	16,4	29,6	29,1	24,9	2,3	33,4
Jablanička oblast	72	65,0	391	57,2	10,7	40,2	26,4	22,7	1,0	46,2
Nišavska oblast	132	64,2	255	87,0	4,7	31,4	35,6	28,3	0,4	37,1
Pirotska oblast	30	62,5	347	67,2	6,2	60,0	18,5	15,3	1,0	45,8
Podunavска oblast	148	65,0	437	96,0	11,2	29,0	36,6	23,1	1,2	42,3
Pčinjska oblast	56	69,0	387	42,5	8,3	32,2	30,2	29,4	1,0	41,6
Toplička oblast	37	63,2	389	56,9	15,5	34,3	20,8	29,4	1,9	45,5
										18,8
										33,8

* Zbog neraspolažanja podacima analiza socio-ekonomskih pokazateleja ne obuhvata region Kosova i Metohije i regionalne oblasti na ovom području.

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije

Raška oblast se nalazi u jugozapadnom delu Srbije i pripada regionu Šumadije i Zapadne Srbije. U ovoj predominantnoj ruralnoj oblasti površine 3.923 km² živi 304.478 stanovnika. Područje Raške oblasti odlikuju bogate prirodne pogodnosti, poput: umereno kontinentalne, subalpske i alpske klime; bogatih vodnih tokova (reka, rečica i potoka) površine 7,58 km²; raznovrsnog šumskog pokrivača (prostire se na 64% teritorije); plodnog zemljišta i raznovrsnog biljnog i životinjskog sveta. U strukturi reljefa preovlađuje brdski (807 km², 20,6% teritorije), nisko-planinski (1.725 km², 44% teritorije) i srednji i visoko-planinski reljef (1.278 km², 32,6% teritorije). Nacionalni park Kopaonik je najveći skijaški centar Srbije, a planina Golija najviša je planina jugozapadne Srbije, bogata stajaćim vodama i mineralnim izvorima. Banjski turizam je razvijen na području Jošaničke banje, koja obiluje izvorima mineralnih voda. U pogledu kvaliteta i dostupnosti javnih usluga u ovoj oblasti nalazi se 174 osnovnih i 22 srednjih škola, broj stanovnika na jednog lekara je 392, a učešće savremenog kolovoza u ukupnoj putnoj mreži je 48,5 procenata. U ukupno ostvarenoj bruto dodatoj vrednosti najveće učešće od 39,6% ima tercijalni sektor, zatim slede kvartalni sektor sa 29%, sekundarni sa 23,2%, a najmanje učešće ima primarni sektor, koji u ostvrenoj bruto dodatoj vrednosti učestvuje sa samo 8,2 procenta. U primarnom sektoru zaposleno je najmanje ljudi – samo 1%, dok je najveći procenat zaposlen u kvartalnom sektoru – 34,8%, a po učešću broja zaposlenih sledi sekundarni sektor sa 32,3% zaposlenih. Pored planinskog turizma, razvojni potencijal ovog područja ogleda se u potencijalu za proizvodnju zdrave hrane i razvoj stočarstva, kao i seoskog, eko, sportsko-rekreativnog i zdravstvenog turizma.

Zlatiborska oblast se nalazi u zapadnom delu Srbije i pripada regionu Šumadije i Zapadne Srbije. Ovo je najveća oblast u zemlji čija površina iznosi 6.140 km² i u kojoj živi 265.638 stanovnika. Prema pokazateljima socijalnog (društvenog) blagostanja ovu predominantnu ruralnu oblast odlikuje bolji kvalitet i veća dostupnost javnih usluga u odnosu na druga ruralna područja: 198 osnovnih i 23 srednjih škola, broj stanovnika na jednog lekara je 391, a učešće savremenog kolovoza u ukupnoj putnoj mreži je 52,6 procenata. Pogodnosti ambijenta ovog područja čini alpska i subalpska klima koju odlikuju hladne zime i umereno topla leta i manja temperaturna kolebanja, kao i reljef u čijoj strukturi preovlađuje nisko-planinski (2.991 km², 48,7% teritorije) i srednji i visoko-planinski reljef (2.545 km², 41,4% teritorije). Od privrednih grana zastupljene su: šumarstvo, građevinarstvo, trgovina i turizam. Najveći procenat zaposlenih je u sekundarnom sektoru – 42,3%, zatim u kvartarnom – 29,1%, tercijarnom - 27,6% i primarnom sektoru –

1 procenat. Od ukupno ostvarene bruto dodate vrednosti najveći procenat pripada sekundarnom sektoru - 40,3%, 29,1% pripada tercijalnom sektoru, 18,7% pripada kvartarnom sektoru, a najmanje - 11,9% pripada primarnom sektoru.

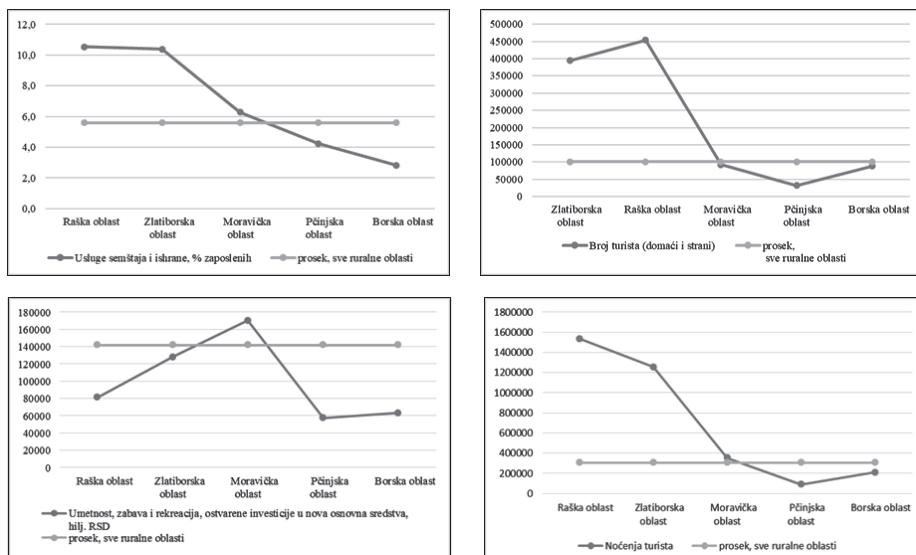
Moravička oblast se nalazi u centralnom delu Srbije i pripada regionu Šumadije i Zapadne Srbije. U ovoj pretežno ruralnoj oblasti površine 3.016 km² živi 198.490 stanovnika. Klimatske uslove ove oblasti odlikuju hladne zime sa dosta snežnog pokrivača, kao i umereno topla leta. Dominantni oblici reljefa su brdski (1.226 km², 40,6% teritorije) i nisko-planinski reljef (1.248 km², 41,3%). Planine Golija, Javor, Čemernica i Kukutnica bogate su gustim šumama, pašnjacima, jezerima, hladnim izvorima, bistrim i čistim rekama. Ovčarsko-kablarška klisura smatra se najživopisnijom klisurom u Srbiji zbog jedinstvene flore i faune i bogatih prirodnim karakteristikama. Bogato kulturno nasleđe ove oblasti ogleda se u velikom broju manastira i crkava koje se nalaze na njenoj teritoriji. Oko 1% zaposlenih vezuje se za primarni sektor, 42,7% za sekundarni, 31,7% za tercijalni i 24,5% za kvartarni. U ukupno ostvarenoj bruto dodatoj vrednosti najveće je učešće sekundarnog i tercijalnog sektora (41,2% i 33,5% respektivno). Ovo ruralno područje ima veliki potencijal za razvoj banjskog turizma. Ovčar banja bogata je termalnim vodama i odlikuje je čist vazduh i bogata flora i fauna. Pored banjskog turizma razvojni potencijal ovog područja predstavljaju sportski ribolov, kao i lovni, zimski i seoski turizam.

Pčinjska oblast se nalazi na jugu Srbije i pripada regionu Južne i Istočne Srbije. U ovoj predominantnoj ruralnoj oblasti površine 3.520 km² živi 196.431 stanovnika. Na području ove oblasti zastupljena je umereno kontinentalna klima i subalpska klima. Vodni resursi prostiru se na površini od 13,39 km², a u strukturi reljefa preovlađuje nisko-planinski (1.553 km², 44,3% teritorije) i srednji i visoko-planinski reljef (1.427 km², 40,8% teritorije). Bogate prirodne pogodnosti vezuju se za Vlasinsko jezero kao najposećeniji turistički centar juga Srbije, Vrnjačku banju koja je poznata po najtopljoj vodi u Evropi, Bujanovačku banju i dr. Takođe, tri područja označena su kao zaštićena. To su: Rezervat prirode „Kukavica“ (Vladičin Han); Predeo izuzetnih odlika: „Dolina Pčinje“ (Bujanovac) i Predeo izuzetnih odlika: „Vlasina“ (Surdulica, Crna Trava). Nerazvijenost savremenog kolovoza (učešće od 42,5% u ukupnoj putnoj mreži) otežava korišćenje potencijala raspoloživih prirodnih pogodnosti. Najveći broj zaposlenih je u sekundarnom i kvartarnom sektoru (41,6% i 34,2% respektivno). U ukupnoj bruto dodatnoj vrednosti sekundarni, tercijalni i kvartarni sektor imaju podjednako učešće, koje iznosi oko 30 procenata.

Borska oblast se nalazi u istočnoj Srbiji i pripada regionu Južne i Istočne Srbije. U ovoj predominantnoj ruralnoj oblasti površine 3.507 km² živi 111.152 stanovnika. U pogledu indikatora uslova za život, Borska oblast poseduje pogate prirodne pogodnosti: zastupljenost umereno kontinentalne klime sa prelaskom u najvišim delovima planinskog reljefa u subalpsku klimu; raznovrstan reljef u čijoj strukturi preovlađuje brdski reljef (1.899 km², 54,3% teritorije), značajni šumski resursi bogati bukovom šumom (zauzimaju oko 50% teritorije) i bogati vodni resursi koji se prostiru na površini od 91,71 km². Oblast je prepoznatljiva po Borskem jezeru i po bogatstvu podzemnih voda i termomineralnih izvora. Nedovoljna izgrađenost savremenog kolovoza predstavlja prepreku za potpuno iskorišćenje potencijala raspoloživih prirodnih pogodnosti.

Ponuda i tražnja rekreativnih aktivnosti igra značajnu ulogu u razvoju ruralnih oblasti. Na Grafikonu 1. prikazani su izabrani pokazatelji ponude i tražnje rekreativnih aktivnosti za ruralne oblasti izuzetnih pogodnosti ambijenta u Srbiji za 2019. godinu, pre pandemije COVID-19.

Grafikon 1. Pokazatelji ponude i tražnje rekreativnih aktivnosti, ruralne oblasti izuzetnih pogodnosti ambijenta, period pre pandemije COVID-19, 2019. god.

Na osnovu podataka prikazanih na Grafikonu 1 može se sagledati da su u 2019. god. tri ruralne oblasti izuzetnih pogodnosti ambijenta imale iznadprosečno učešće broja zaposlenih u delatnosti Usluge smeštaja i

ishrane u odnosu na sve ruralne oblasti. Investicije u nova osnovna sredstva namenjene za delatnost Umetnost, zabava i rekreacija su na niskom nivou u slučaju Zlatiborske, Raške, Borske i Pčinjske oblasti. Ovi pokazatelji ponude rekreativnih aktivnosti ukazuju da je razvojni potencijal raspoloživog bogatog ekološkog, rekreativnog i kulturnog ambijenta nedovoljno iskorišćen, usled čega je u narednom periodu potrebno unaprediti ponudu rekreativnih aktivnosti. Prema pokazatelju tražnje za rekreativnim aktivnostima, *Zlatiborska i Raška oblast* imaju broj turista i broj noćenja turista znatno iznad proseka za sve ruralne oblasti. Može se zaključiti da su ova područja pre pandemije COVID-19 već bila identifikovana kao *rekreativna*.

Pandemija COVID-19 promenila je način na koji živimo, radimo, komuniciramo i povezujemo se. Socijalno distanciranje, pojava stresa, anksioznosti i depresije, osećaj nesigurnosti, strah i briga za sopstveno zdravlje i zdravlje porodice, gubitak bliskih osoba, otežan pristup pojedinim uslugama, predstavljaju samo neki od negativnih socijalnih efekata pandemije na svakodnevni život pojedinca. Može se reći da je pandemija negativno uticala na raspoložive ljudske resurse. Broj umrlih u 2020. god. porastao je oko 12% u odnosu na 2019. god. Pored negativnih socijalnih posledica, zdravstvena kriza ostaviće i dugoročne negativne direktnе i indirektnе ekonomске posledice na privredu. Direktnе posledice ogledaju se u prestanku rada preduzeća ili nastavku rada sa znatno manjim kapacitetima i nižom produktivnošću. Indirektnе posledice proističu iz isprepletanosti ekonomskih veza između zemalja.⁴ Prema nekim procenama u 2020. god. pandemija je u Srbiji izazvala mnoge negativne ekonomске posledice, kao što su⁵:

- Pad privredne aktivnosti od 1% (umesto očekivanog rasta od oko 4%);
- Dvocifren pad turizma, ugostiteljstva, građevinarstva i auto industrije;
- Povećanje fiskalnog deficit-a (8,1% BDP-a, smanjenja javnih prihoda za oko 3% i povećanja javnih rashoda za 16%) i javnog duga (oko 58% BDP-a);
- Smanjenje spoljnotrgovinske razmene i pad stranih direktnih investicija za 20% u odnosu na 2019. god.;
- Međugodišnji pad vrednosti izvoza kod svih grupa proizvoda, izuzev Netrajanih proizvoda za široku potrošnju (hrana i dr.) i neklasifikovanog izvoza i dr.

⁴ Molnar (2020), str. 26-27.

⁵ Više o analizi ekonomskih trendova u Srbiji tokom 2020. god. videti u: Kvartalni monitor (2021).

Pored negativnih efekata, pandemija je pozitivno uticala na promenu stava ljudi o pogodnostima života i rada izvan prenaseljenih urbanih sredina. Tokom pandemije došlo je do rasta tražnje za različitim ambijentalnim pogodnostima. Dok su gradovi bili „zaključani“, ruralna područja bogata pogodnostima ambijenta su pružila rezidentima mogućnost da uživaju u prijatnoj klimi i prelepom prirodnom pejzažu. Ona su obezbedila široke mogućnosti za rad, za sadržajniji porodični život i za odmor i rekreaciju u prirodi. Privukla su znatan broj radno sposobnog stanovništva, koje je u porodičnom okruženju radilo i obrazovalo se na daljinu. U ovom procesu prednost su imala ruralna područja bogata prirodnim pogodnostima koja poseduju razvijenu infrastrukturu, poput savremene saobraćajne, informacione i telekomunikacione mreže, kao i infrastrukture vezane za ponudu različitih rekreativnih aktivnosti.

Rast tražnje za faktorima pogodnosti ambijenta tokom pandemije uticao je na kretanje cena nekretnina i broj prometovanih nepokretnosti u ruralnim područjima koja njima obiluju (Tabela 2.).

Tabela 2. Prosečna cena (EUR/m²) i broj prometovanih nepokretnosti u ruralnim područjima izuzetnih pogodnosti ambijenta, pre i tokom pandemije COVID-19

	Prosečna cena, drugi kvartal		Prosečna cena, treći kvartal		Prosečna cena, četvrti kvartal		Broj prometa aprila - decembar	
	2019.	2020.	2019.	2020.	2019.	2020.	2019.	2020.
Raška oblast	676,64	710,09	681,19	705,57	702,93	678,34	95	104
Zlatiborska oblast	711,16	837,31	880,35	883,11	792,59	974,31	115	126
Moravička oblast	654,20	693,26	547,68	672,08	586,81	655,18	131	122
Pčinjska oblast	551,19	572,97	548,25	654,67	509,38	453,15	39	34
Borska oblast	442,16	407,37	401,70	474,37	426,90	453,47	48	40

Izvor: Nacionalna korporacija za osiguranje stambenih kredita

Na osnovu analize podataka prikazanih u Tabeli 2 može se sagledati da je prosečna cena nekretnina u Zlatiborskoj i Moravičkoj oblasti u drugom, trećem i četvrtom kvartalu 2020. god. bila viša u odnosu na iste kvartale u 2019. god. Takođe, prosečna cena nekretnina u Borskoj oblasti bila je viša u trećem i četvrtom kvartalu 2020. god. u odnosu na iste kvartale u 2019. god. U pogledu broja prometovanih nepokretnosti, kao boljem indikatoru stanja na tržištu nekretnina, Raška, Zlatiborska i Moravička oblast zabeležile su povećanje u 2020. god. u odnosu na 2019. god., dok su Pčinjska i Borska oblast zabeležile blagi pad. Može se zaključiti da, zahvaljujući rastu tražnje za faktorima ambijentalnih pogodnostima, pandemija nije negativno uticala na tržište nekretnina ovih ruralnih područja.

Tokom i nakon pandemije bogat ekološki, rekreativni i kulturni ambijent zajedno sa razvojem informacionih tehnologija, intenzivnjom digitalizacijom i razvojem ruralne infrastrukture može doprineti smanjenju ruralnog egzodusa i migracionim kretanjima stanovništva ka ruralnim područjima izuzetnih pogodnosti ambijenta. Dosadašnje iskustvo pokazuje da je realna procena da će nakon pandemije mnogi pojedinci nastaviti da rade i da se obrazuju na daljinu. Usled toga, poput razvijenih ekonomija, ruralne oblasti Srbije koje raspolažu bogatim pogodnostima ambijenta mogu biti pogodne za naseljavanje visokoobrazovanih pojedinaca koji imaju mogućnost rada na daljinu, a koji obavljaju zanimanja u okviru uslužnog sektora kao što su: računarsko programiranje; obrada podataka i druge računarske usluge; pravne usluge; bankarske usluge; usluge osiguranja; računovodstvo, revizija i knjigovodstvene usluge i dr.).

3. USPEŠNOST VOĐENJA PREDUZETNIČKIH AKTIVNOSTI ZA VREME KRIZNOG PERIODA IZAZVANOG PANDEMIJOM COVID-19

Preduzetništvo predstavlja jedan od faktora koji može znatno da doprinese održivom regionalnom razvoju naše zemlje. Dati doprinos može da se ispolji u vidu razvoja i primene neophodne fleksibilnosti i diversifikacije, kao i u obezbeđenju privrednog rasta kroz rast dohotka po glavi stanovnika, smanjenje nezaposlenosti, povećanje populacije, unapređenje kvaliteta ljudskog kapitala i dr. Budući da uspešne preduzetnike odlikuju ključne veštine kao što su *kreativnost, inovativnost, samoefikasnost, liderstvo, upornost, dobre komunikacione sposobnosti, sposobnost povezivanja* i dr., pandemija

je uticala na stvaranje svesti o značaju datih veština, jer su to veštine koje obezbeđuju preduzetnicima da se brzo prilagode, da obezbede kontinuitet poslovanja i da ojačaju svoje poslovanje tokom perioda delovanja nekog negativnog eksternog šoka. Za uspešno vođenje biznisa tokom delovanja različitih negativnih eksternih šokova, pored napomenutih veština, važno je da preduzetnik poseduje i *veštinu otpornosti*, odnosno sposobnost da se brzo prilagodi promjenim uslovima poslovanja.

U literaturi koncept otpornosti se posmatra sa dva stanovišta, makro i mikro. Na makro nivou možemo posmatrati regionalnu, ekonomsku i socijalnu otpornost. *Regionalna otpornost* se odnosi na sposobnost menadžera u okviru određenog geografskog područja da uspešno identifikuju i reše problem i obezbede ne samo opstanak, već i prosperitet.⁶ *Ekonomска otpornост* se odnosi na sposobnost privrede da uspešno prevaziđe eksterne šokove.⁷ Ona zavisi od različitih makroekonomskih faktora (kao što su monetarna i fiskalna politika) i internih faktora, koji su specifični za određeni region ili nacionalnu ekonomiju (poput ekonomske strukture, nivoa restrukturiranja i modernizacije preduzeća, razvoja inovacija i dr.). *Socijalna otpornost* se odnosi na sposobnost grupa ili zajednica da se suoče sa eksternalnim šokovima i poremećajima koji nastaju kao rezultat određene društvene, političke i ekološke promene.⁸ Na mikro nivou možemo posmatrati poslovnu i preduzetničku otpornost. *Poslovna otpornost* se odnosi na sposobnost preduzeća da tokom perioda izloženosti eksternalim poremećajima održi nivo zaposlenosti i prihoda koji je postojao pre njihovog delovanja.⁹ *Preduzetnička otpornost*, identifikovana kao motor ekonomskog rasta i konkurentnosti, odnosi se na sposobnost preduzetnika da se brzo oporavi od negativnih posledica izazvanih tokom delovanja različitih kriza.¹⁰ Istraživanja su pokazala da su najuspešniji preduzetnici bili oni koji su odgovorili na eksterni šok pojednostavljenjem poslovnih strategija, fokusiranjem na svoje ključne kompetencije, kreiranjem novih marketing strategija i politika usmerenih ka zadržavanju postojećih i privlačenju novih kupaca.

Evropska komisija u usvojenom dokumentu pod nazivom „*Evropska agenda veština za održivu konkurenčnost, društvenu pravednost i otpornost*“ ističe da pojedinac obezbeđenjem veće otpornosti poslovanja kroz unapređenje

---

⁶ Gebhardt (2012), p. 1472.

⁷ Masik and Rzyski (2014), p. 129.

⁸ Pallarès-Blanch (2015), p. 69.

⁹ Biggs (2011), p. 2.

¹⁰ Castro and Zermeño (2020), p. 13.

sopstvenih veština smanjuje zavisnost od tržišnih uslova i povećava potencijal za uspešnije profesionalno napredovanje.¹¹ Takođe, u cilju minimizovanja negativnih socio-ekonomskih efekata kriza, poput pandemije COVID-19, preduzetnici moraju razvijati, unapređivati i primenjivati rezličite principe, metode i instrumente kriznog menadžmenta. Uloga kriznog menadžmenta je da ukaže na metode i instrumente pomoću kojih se uspešno može upravljati poslovanjem tokom perioda kriza i koji će obezbediti saniranje negativnih posledica krize i iskorишћење šansi koje ona pruža. Istraživanja pokazuju da je i pre globalne zdravstvene pandemije preduzetništvo imalo značajnu ulogu u ekonomskim aktivnostima ruralnih područja izuzetnih pogodnosti ambijenta Srbije (Tabela 3.).

Tabela 3. Pokazatelji preduzetničkih aktivnosti na području ruralnih oblasti izuzetnih pogodnosti ambijenta Srbije pre pandemije COVID-19, 2018. god.

	Učešće broja preduzetnika u ukupnom broju preduzeća	Učešće broja zaposlenih kod preduzetnika	Učešće preduzetnika u ukupno ostvarenoj BDV
Raška oblast	79,3%	38,1%	36,9%
Zlatiborska oblast	82,3%	32,9%	26,9%
Moravička oblast	78,8%	24,9%	20,8%
Borska oblast	80,8%	22,9%	19,6%
Pčinjska oblast	78,5%	22,6%	25,5%

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka Ministarsva privrede Republike Srbije

Dosadašnje iskustvo takođe pokazuje da zbog nedovoljnog iskustva i resursa potrebnih za upravljanje poslovanjem tokom kriznih perioda, domaći preduzetnici nisu spremni da uspešno upravljaju različitim rizicima tokom pandemije. Zato je kako bi se sanirali negativni socio-ekonomski efekti pandemije tokom narednog perioda preduzetnicima potrebno pružiti adekvatnu institucionalnu podršku. U cilju razvoja preduzetničkog duha i ohrabrvanja lokalnog stanovništva da iskoriste preduzetničke mogućnosti, obrazovne institucije treba da razvijaju kvalitetne, inovativne i inkluzivne nastavne programe iz oblasti preduzetništva. S tim u vezi obrazovne institucije treba da pruže mogućnost za celoživotno učenje kroz različite treninge, sa fokusom na unapređenje preduzetničkih veština i kompetencija kao i na jačanje kriznog menadžmenta. Preduzetnike je potrebno upoznati sa osnovnim alatima za

¹¹ European Commission (2020), p. 4.

planiranje, analizu, predviđanje i kontrolu u kriznim situacijama, odnosno upravljanja krizom. Važan zadatak kriznog menadžmenta je da omogući predviđanje različitih kriza kako bi se na vreme identifikovali: mogući i postojeći problemi; faktori krize i mogući pravci njenog delovanja; snage, slabosti, mogućnosti i pretnje u internom i eksternom okruženju preduzetnika, kao i potencijalne finansijske posledice krize. Navedeno predstavlja neophodnu osnovu za razvoj, prilagođavanje i implementaciju efikasne anti-krizne strategije.¹²

Upoznavanje i vladanje osnovnim alatima i instrumentima kriznog menadžmenta kroz različite treninge trba da pomogne preduzetnicima da: smanje verovatnoću nastanka krizne situacije, smanje potencijalne gubitke, povećaju potencijal strategijskog upravljanja kriznim situacijama, ojačaju fleksibilnost i sposobnost prilagođavanja i lakše se oporave i poboljšaju svoju konkurentsku poziciju.

U literaturi je identifikovano pet grupa *faktora otpornosti* koji preduzetnicima mogu da obezbede kontinuitet poslovanja tokom perioda izloženosti različitim ekonomskim, političkim, socijalnim i tehnološkim rizicima tokom kriznih perioda poput pandemije COVID-19¹³:

- *Stavovi prema krizi:* sposobnost predviđanja krize i donošenje strategija za uspešno upravljanje poslovanjem za vreme i tokom krize i očuvanje lojalnosti kupaca;
- *Karakteristike biznisa:* kreiranje organizacionog okruženja koje stimuliše razvoj inovacija i modifikovanje postojećeg poslovnog modela u cilju prilagođavanja novim poslovnim okolnostima i potrebama potrošača;
- *Karakteristike preduzetnika:* proaktivni i optimistični preduzetnici koje odlikuje fleksibilnost, samoefikasnost, motivisanost i istrajnost;
- *Povezanost sa institucijama:* uspešna koordinacija preduzetnika sa različitim institucijama koje pružaju podršku preduzetničkim aktivnostima (univerziteti, istraživački centri, privredne komore, agencije za zapošljavanje i dr.);
- *Ljudski i društveni kapital:* organizovanje treninga koji imaju za cilj da obezbede zaposlenima fleksibilnost i sposobnost inoviranja, stvaranje poslovnih mreža koje će obezbediti kontinuitet poslovanja i obezbeđenje resursa neophodnih za saniranje negativnih posledica krize;

---

¹² Stattev et al. (2019), p. 5.

¹³ Castro and Zermeño (2020), p. 18-19.

- *Strategijski menadžment:* sposobnost brzog reagovanja i donošenja adekvatnih odluka kako bi se na vreme modifikovale postojeće poslovne strategije koje zahtevaju nova rešenja i preuzimanje novih aktivnosti, razvoj novih poslovnih modela koji će obezbediti uspešno upravljanje rizicima i nepredviđenim eksternim šokovima i dr.

U oblasti regionalne politike, u narednom periodu u Srbiji bi trebalo primenjivati tzv. *place-based* koncept čije su glavne karakteristike zasnovane na prilagođavanju intervencija specifičnim teritorijalnim okolnostima i njihovim prostornim vezama, te na mobilisanju i sakupljanju znanja i prednosti lokalnih aktera.¹⁴ Takođe, za pokretanje i unapređenje preduzetničkih aktivnosti na lokalnom nivou važno je stvoriti adekvatan poslovni ambijent koji *promoviše, podstiče i obezbeđuje* institucionalnu podršku za unapređenje postojećih i pokretanje novih kreativnih i inovativnih poslovnih poduhvata koji su zasnovani na efikasnom korišćenju raspoloživih lokalnih resursa i čiju ponudu odlikuju novi održivi proizvodi i usluge i nove zelene tehnologije. Razvojni potencijal ambijentalnih pogodnosti ruralnih područja Srbije može biti iskorišćen isključivo putem njihovog čvrstog povezivanja sa preduzetništvom. Ruralne preduzetničke aktivnosti treba da budu zasnovane na kombinovanju i efikasnom korišćenju lokalno specifičnih resursa kako bi se obezbedila dodata vrednost i za preduzetnike i za ruralnu ekonomiju.

Prvi korak na putu održivog regionalnog razvoja Srbije ogleda se u sprovodenju *postupka mapiranja i vrednovanja lokalno specifičnih pogodnosti ambijenta* polazeći od već izvršene regionalizacije Srbije u skladu sa NUTS klasifikacijom. *Drugi korak* se ogleda u izgradnji adekvatnog institucionalnog ambijenta koji podrazumeva formiranje lokalnih obrazovnih, istraživačko-razvojnih, savetodavnih i finansijskih institucija koje će promovisati i pružiti podršku za razvoj različitih oblika preduzetništva u skladu sa specifičnostima svakog ruralnog područja. Osim pružanja podrške u domenu razvoja tehnoloških inovacija kao najmoćnijeg sredstva za jačanje konkurentnosti, podrška mora biti usmerena i na jačanje inovativnosti i u drugim oblastima, kao što su: organizacija, marketing, kanali distribucije, dizajn i dr.¹⁵

Da bi preduzetništvo doprinelo regionalnom ekonomskom rastu (i razvoju) potrebno je takođe unaprediti kvalitet raspoloživog lokalnog ljudskog kapitala. Uspešnost povezivanja preduzetništva sa lokalnim ekonomskim rastom (i razvojem) zavisi od *kvaliteta ljudskog kapitala*. U dvadeset prvom veku intelektualni kapital postaje najznačajniji resurs, i od

¹⁴ Rikalović et al. (2020), p. 37.

¹⁵ Kokeza (2015); Kokeza i Radosavljević (2016).

njegove raspoloživosti i umešnosti upravljanja zavisi i stopa rasta koju će postići određena privreda.¹⁶ Bez kreativnih i/ili visokoobrazovanih pojedinaca nije moguće obezbediti diversifikaciju lokalne ekonomije, a samim tim ni rast preduzetničkih aktivnosti. Upravo se uloga ambijentalnih pogodnosti ruralnih područja ogleda u privlačenju ljudskog kapitala koji je neophodan za oporavak ruralne ekonomije, razvoj preduzetništva i unapređenje konkurentnosti lokalne privrede.

ZAKLJUČAK

Pandemija COVID-19 izazvala je velike promene načina života i rada, kao i promenu načina komunikacije i povezivanja ljudi. U tom smislu pandemija je uticala na promenu stava ljudi prema pogodnostima života i rada izvan prenaseljenih urbanih sredina, što može imati višestruki uticaj na budući ekonomski, socijalni i kulturni razvoj ruralnih područja. Istraživanje je pokazalo da je tokom pandemije došlo do rasta tražnje za različitim ambijentalnim pogodnostima u Srbiji, kao i da su mnogi pojedinci izabrali ruralna područja kao lokaciju za svoj rad i/ili obrazovanje na daljinu. Može se reći da je pandemija pozitivno uticala i na razvoj digitalne ekonomije i da je ukazala na potrebu razvoja digitalnih veština među i urbanom i ruralnom populacijom.

Iskustvo je takođe pokazalo da tokom i nakon pandemije bogat ekološki, rekreativni i kulturni ambijent zajedno sa razvojem informacionih tehnologija, intenzivnjom digitalizacijom i razvojem ruralne infrastrukture može doprineti smanjenju ruralnog egzodus-a i migracionim kretanjima stanovništva ka ruralnim područjima izuzetnih pogodnosti ambijenta. Takođe se može reći da razvojni potencijal ambijentalnih pogodnosti ruralnih područja Srbije može biti iskorisćen posebno putem njihovog čvrstog povezivanja sa preduzetništvom, koje može pomoći brže prilagođavanje novonastalim uslovima, obezbeđenje kontinuiteta i jačanja poslovanja tokom perioda delovanja nekog negativnog eksternog šoka. U cilju minimiziranja negativnih socio-ekonomskih efekata kriza, poput pandemije COVID-19, zadatak preduzetnika je da razvijaju, unapređuju i primenjuju različite principe, metode i instrumente kriznog menadžmenta. Osim toga, kako bi se razvijao preduzetnički duh i ohrabriло lokalno stanovništvo da iskoristi preduzetničke mogućnosti, obrazovne institucije treba da razvijaju i sprovode kvalitetne, inovativne i inkluzivne nastavne programe iz oblasti preduzetništva.

---

¹⁶ Kokeza (2012), str. 548.

Sa stanovišta upravljanja lokalnim ekonomskim razvojem u periodima krize posebno je važno obezbediti održivo upravljanje prirodnim resursima i pogodnostima ambijenta i iskorišćenje njihovog razvojnog potencijala. Implementacija holističkog pristupa može da obezbedi neophodno umrežavanje i saradnju između privrednih subjekata s jedne strane i lokalnih institucija (regulatorna i savetodavna tela, obrazovne institucije, istraživačko-razvojni centri, finansijske institucije i dr.), s druge strane. Međutim, da bi se ostvarili ekonomski, socijalni i ekološki ciljevi održivog razvoja neophodna su veća investiciona ulaganja u razvoj profesija koje su sposobne da kreiraju nove zelene tehnologije, da razvijaju nove zelene proizvode, usluge i poslovne modele, kreiraju inovativna rešenja i poslovne strategije i da doprinose otklanjanju i minimiziranju negativnih uticaja različitih aktivnosti na životnu sredinu.

THE SOCIO-ECONOMIC ROLE OF THE DOMESTIC OUTDOOR AMENITIES BEFORE AND DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract

Outdoor amenities are one of the most important factors that contribute to the overall socio-economic life of a community. Their importance has been additionally heightened during the COVID-19 pandemic. Taking this into account, the paper provides a comparative analysis of the socio-economic role of the outdoor amenities of rural areas of the Republic of Serbia in the period before and during the COVID-19 pandemic. The conducted analysis shows that local specific amenities can shape the migration trends between urban and rural areas. Rural areas with outdoor amenities provide a wide range of opportunities for work, meaningful family life and rest and recreation in nature to the general population. Research shows that, during the COVID-19 pandemic in Serbia, rural areas attracted a significant number of working-age people with their families, who practiced distance working and distance education. It is also shown that, in this process, priority was given to rural areas that had a more developed infrastructure, such as modern transport, information and telecommunications networks, as well as infrastructure related to the offer of various recreational activities.

It is concluded that the pandemic influenced the attitude of people towards the benefits of living and working outside the overcrowded urban areas, which can have multiple effects on the future economic, social and cultural development of rural areas. On the other hand, such trends can favourably affect the development of the tertiary sector of the economy, especially the development of various forms of domestic rural tourism such as health, mountain, hunting, eco-tourism etc.

The paper points out that appropriate instruments, measures and activities of rural policy play a very important role in the process of improving the living conditions in rural areas. In order to initiate the necessary demographic, social and economic changes, it is necessary to place special emphasis on improving the quality of the local environment, providing support and facilitation for the development of entrepreneurship and developing a supply of various recreational activities.

Key words: outdoor amenities, rural areas, rural policy, entrepreneurship, Serbia, COVID-19.

JEL KLASIFIKACIJA: H12, L26, Q56.

LITERATURA

Biggs, D. (2011), "Understanding resilience in a vulnerable industry: the case of reef tourism in Australia", *Ecology and Society*, 16(1), p. 1-18.

Castro, M. P. and Zermeño, M. G. G. (2020), "Being an entrepreneur post-COVID-19—resilience in times of crisis: a systematic literature review" *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, p. 1-26.

European Commission (2020), *European skills agenda for sustainable competitiveness, social fairness and resilience*.

Gebhardt, C. (2012), "The Entrepreneurial State: The German Entrepreneurial Regions' Programme as an Attenuator for the Financial Crisis", *European Planning Studies*, 20(9), p. 1469-1482.

Josipović, S. (2018), *Pogodnosti ambijenta, preduzetništvo i ruralni razvoj Srbije*, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Kvartalni monitor Ekonomskih trendova i politika u Srbiji, broj 63,

oktobar-decembar 2020, Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN), Beograd, mart 2021.

Kokeza, G. (2012), "Doprinos ekonomije znanja privrednom preobražaju Srbije", *Ekonomski vidici*, 4, str. 547-565.

Kokeza, G. (2015), "Unapređenje inovativnosti kao instrument ekonomskog razvoja", *Ekonomski vidici*, 2-3, str. 167-179.

Kokeza, G., & Radosavljević, D. (2016), "Influence of technological development on encouraging innovativeness of domestic industrial enterprises". *Ekonomika preduzeća*, 64(7-8), p. 478-491.

Kokeza, G. (2017), "Uticaj, nauke, tehnologije i inovativnosti na korišćenje prirodnih resursa u funkciji održivog razvoja privrede", *Ekonomski vidici*, 22(2-3), str. 107-117.

Masik, G. and Rzyski, S. (2014), "Resilience of Pomorskie region to economic crisis", *Bulletin of Geography. Socio-Economic Series*, 25(25), p. 129-141, DOI:10.2478/bog-2014-0034.

Ministarstvo privrede Republike Srbije (2020), *Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu za 2018. godinu*, Beograd.

Molnar, D. (2020), *Slučaj COVID-19: Svedočenje ekonomiste*, Asocijacija "BANAT-INFO" i GNB "Žarko Zrenjanin", Zrenjanin.

Pallarès-Blanch, M. (2015), "Women's eco-entrepreneurship: a possible pathway towards community resilience?", *Revista de Estudios Sobre Despoblacion y Desarrollo Rural, Journal of Depopulation and Rural Development Studies*, Vol. 18, p. 65-89, DOI:10.4422/ager.2015.03.

Republički zavod za statistiku Srbije (2020), "Opštine i regioni u Republici Srbiji 2020", Beograd.

Rikalović, G. and Josipović, S. (2018), "The mapping of rural Serbia according to the index of natural amenities" *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 166(2/2018), str. 249-261. ISSN: 0352-5732. UDC 316.334..55(497.11). DOI 10.2298/ZMSDN1866249R

Rikalović, G., Molnar, D. and Josipović, S. (2020), "Sustainable regional development as a factor of competitiveness of national economy" *Zbornik Radova Ekonomskog Fakulteta u Istočnom Sarajevu*, Issue 20, p. 25-39.

Rikalović, G., Molnar, D. and Josipović, S. (2020). Sustainable regional development as a factor of competitiveness of national economy.

Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo, Issue 20, p. 25-39.
UDC 330.34:338.22(497.11) DOI: 10.7251/ZREFIS2020025R

Stattev, S. V., Boiarchuk, A., Portna, O., Dielini, M. and Pylypiak, O. (2019). Formation of a System of Anti-Crisis Entrepreneurship of Services Companies. *Journal of Entrepreneurship Education*, 22, p. 1-6.

PRIKAZ KNJIGE DR DEJANA MOLNARA „SLUČAJ COVID-19: EKONOMIJA PANIKE“

Izdavač: Asocijacija „BANAT-INFO“ i GNB „Žarko Zrenjanin“, 2021.

Bojan Ristić*

bojan.ristic@ekof.bg.ac.rs

Manje od godinu dana bilo je dovoljno da se svet, a sa njim i prilike u Srbiji, izgleda nepovratno promene pod uticajem pandemije izazvane koronavirusom. Retko se nailazi na one koji su zadržali iste društvene i poslovne običaje, način komunikacije, potrošačke navike i očekivanja, ali i sklonost da se preduzme rizik. Za početak, pružiti ruku sagovorniku kao znak pozdrava, ne smatra se bezbednim, a često ni učitivim. Pod pritiskom pandemije svakodnevni život ljudi se prilagođava novim obrascima komunikacije, poslovanja i potrošnje. Donosioci ekonomskih odluka u državi, oni koji raspolažu budžetskim sredstvima kako na nivou republike tako i na lokalnom nivou, suočavaju se sa brojnim ograničenjima u svom delovanju. Ne čudi, deluje se u uslovima neizvesnosti. Inercija ranijeg toka istorije je prekinuta, pa se svaka projekcija budućnosti pre svodi na nagađanje nego na kredibilan stav profesije. Greške u odlučivanju, dakle, nastale bilo činjenjem ili nečinjenjem, su neizostavan pratilac tog nasumičnog delovanja. Kako ekonomска nauka vidi posledice pandemije? Teorija i brojevi su uglavnom neizostavni deo odgovora i neophodne argumentacije, poređenja aktuelnih vrednosti sa projekcijama pre pandemije, te onog što se prikazalo tokom dužeg niza godina i onoga što je sada. Ponekad, argumentacije radi, dovoljno je samo uporediti stvarnost sa istim mesecom prethodne godine. Zaključak se sam nameće, pandemijska stvarnost je surova, koliko god pokušali da je ulepšamo. „Ekonomija panike“ je u toku.

Upravo, nova knjiga Dejana Molnara predstavlja nastavak serije tekstova kojima je „Slučaj COVID-19“ polazište. Ishodište je temeljan kritički osvrt na ekonomске i šire društvene fenomene u eri pandemije. Knjiga „Ekonomija panike“ je nastala na temelju kolumni koje je autor objavio

* Univerzitet u Beogradu – Ekonomski fakultet.

u nedeljniku *Zrenjanin*, hronološki od 14. avgusta 2020. do 19. februara 2021. godine. Ukupno 28 tema neodvojivih od konteksta u kom su nastale u vremenu nezapamćenih nedaća izazvanih koronavirusom. Kako se navodi: „Teme su odabirane i obrađivane tako da budu aktuelne u momentu kada su se tekstovi objavljivali” (str. 19). Tekstovi nude obilje empirijskih podataka, preciznih definicija ekonomskih kategorija, i nezaobilazne ekonomske teorije, što je veštinom iskusnog znalca autor uklopio u nedeljne kolumnе, aktuelne i prijemčive „neekonomskoj” čitalačkoj publici. Bogat spisak korišćene literature na kraju knjige govori o načinu na koji autor pristupa svakodnevnim temama – kritički i odgovorno prema svojoj profesiji. Ponekad i naizgled najjednostavnija ekonomska pitanja nemaju jednoznačne odgovore, pa ih je teško predstaviti tako da njihovo razumevanje ne bude rezervisano samo za stručnu publiku. Taj teret, čitalac, svakako, ne bi trebalo da primeti. Dâ se zapaziti da se u tome u značajnoj meri uspelo.

U ovu seriju nedeljnih tema autor nas uvodi pomalo netipično, nehronološki, dajući već na početku odgovor na pitanje „Gde smo nakon godinu dana neizvesnosti?”. Aludira se na tzv. „novu normalnost” kojoj se nespretnim koracima prilagođavamo. Reč je o godini koja je odveć sagledana. Mnoge projekcije s početka pandemije ispostavile su se kao pogrešne. Na primer, ona u vezi sa dinamikom BDP-a raznih zemalja od strane Međunarodnog monetarnog fonda, gde se ispostavilo u većini slučajeva da je pad bio veći nego što se predviđalo. Osrvtom na takvo dejstvo neizvesnosti konstatuje se: „Jedina sigurna pojava u vezi sa dosadašnjim tokom pandemije COVID-19 je neizvesnost” (str. 20). Za razliku od rizika sa kojim se mogu predviđati ekonomski izgledi, neizvesnost je najpribližnija reči „ne znam”, što nesumnjivo širi paniku, a ona ne mora biti samo u ekonomskoj sferi, iako se tu najpre oseti. Ne čudi stoga to što na ulazu ove knjige, kao pozdrav, a možda i opomena čitaocu, stoji poznati citat velikog književnika: „Ništa nije neizbežno. Sve je neizvesno”. Očigledno, pandemija se nije mogla izbeći, a nažalost, ispostavlja se, ni većina posledica koje je prouzrokovala. Zajednička crta svih tema koje knjiga pokriva je neizvesnost koja je došla sa pandemijom, unoseći paniku u ekonomska kretanja, pa i svaki drugi aspekt društvenog života. Stanovništvo postaje anksiozno ostajući bez posla ili sa smanjenim radnim vremenom, život u velikim gradovima čini se besmislen bez uobičajenih društvenih kontakata i sadržaja, investitori su oprezniji, ekonomije zemalja su u slobodnom padu, razni budžeti se uspešnije prazne nego što se pune. Drugim rečima, pandemija nas je uvela u krizu još uvek nesagledivih razmera, a one nisu samo ekonomske prirode.

U jednom broju tema knjiga nas provodi kroz specifična pitanja i probleme sa kojima se tokom pandemije suočavaju lokalne samouprave na primeru grada Zrenjanina. Imajući u vidu naučni opus i dosadašnju bibliografiju autora, te nedeljnik u kom su kolumnе objavljivane, očekivano je njegovo nastojanje da približi problematiku „ekonomске panike” oku svog prevashodnog čitaoca. Baš onog koji u predvečerje svakog četvrtka kupuje pomenuti nedeljnik, interesujući se za zbivanja protekle nedelje u svom gradu. Ipak, stručnom oku neće promaći da iza svake lokalne teme stoji vanvremenska teorija koja se može primeniti za opis okolnosti u kojima se može naći bilo koja opština, grad ili država. Neke od tema neminovno polaze od nivoa republike, gde autor vešto, iz nedelje u nedelju, gradi sponu između republičkog i lokalnog nivoa. U ekonomiji je naizgled sve povezano. Pad vitalnih parametara na nivou države, odraziće se, neretko i pogubnije, na pad tih istih parametara na nivou grada. Sve spram prinadležnosti – državne su neuporedivo izdašnije. Više tema daje kritički osvrt na razne aspekte lokalnih i republičkih javnih finansija. Na primer, ukazuje se na to: „Ko će ostati kratkih rukava?” (str. 87) u narednoj godini. U gradu Zrenjaninu, ispostavlja se svi, osim zaposlenih u lokalnoj administraciji i javnim preduzećima. Čitaocu se predočava očita anomalija koja je u neskladu sa manjim budžetskim prilivima sa lokalnog nivoa, ali i manjim predviđenim transferima iz republičkog budžeta. Neslučajno, jedna od tema ističe: „U budžetu je istina”.

U kritičkom osvrtu na neopravданo ulepšavanje inače sumorne stvarnosti na tržištu rada u tekstu ironično nazvanom: „Ministar ‘pobrka lončiće’?”, navodi se: „...olako se dičimo pukim statističkim indikatorima, iako se ‘iza njih’ krije mnogo činjenica koje ne ostavljaju prostor za bilo kakav optimizam” (str. 43-44). Otuda, gde je neophodno, čitaocu se približava metodologija obračuna osnovnih ekonomskih kategorija kao što je u ovom slučaju nezaposlenost. Ispostavlja se da uprkos krizi nezaposlenost u Srbiji beleži istorijski minimum u drugom kvartalu 2020. godine. Zato se pažnja čitaocu skreće na način obračuna stope nezaposlenosti i na podatke tzv. Ankete o radnoj snazi. Ključ objašnjenja leži u drastično povećanom broju neaktivnih lica koja su usled pandemije bila sprečena da aktivno traže posao, pa je stopa nezaposlenosti smanjena, iako je broj nezaposlenih lica porastao za preko 72.000. Pandemija, dakle, nije poboljšala uslove na tržištu radne snage kako se isprva činilo. Tekstovi ovog tipa su prosvećujući, u isto vreme kada i kritički prema političkom igrokazu u kom pažljivo probraňi statistički podaci neretko služe da zavaraju javnost. Po pravilu, što je više takvih informacija na dnevnom nivou to je njihova uloga efektnija na planu dezorientisanja

javnosti. Za neistinitu poruku gotovo uvek izostaje sankcija. Jasan je utisak da lončići verovatno nisu slučajno ili iz neznanja postavljeni na pogrešno mesto.

Predah u otplati kredita, još jedna mera pomoći privredi i stanovništvu obavijena je velom nerazumevanja i počinje pitanjem: „Šta nas čeka posle moratorijuma?”. Ukazuje se na podatak da je više od 90% dužnika u Srbiji, tokom prve primene moratorijuma, odlučilo da iskoristi tromesečno odlaganje servisiranja svojih obaveza po osnovu kredita i lizinga (str. 59), a potom se objašnjavaju uzroci tako velikog odziva. U dužnike se u ovom kontekstu ubrajaju kako privreda, tako i fizička lica (stanovništvo). U ovoj temi ne dolazi do podvajanja motiva privrede i stanovništva da prihvate moratorijum, a možda je trebalo, jer razlike postoje. Barem tokom prvog talasa moratorijuma fizičkim licima, sasvim izvesno, nije bilo transparentno stavljeno do znanja da „pogodnost moratorijuma” nije besplatna, kako se s početka mnogima činilo. Tako su mnogi prihvatali tu uslugu i ako im možda nije bila neophodna. Standardan obrazac razmišljanja bio je: „tri meseca bez rata, a posle toga nastavak uz istu ratu i uz produženje perioda otplate za period trajanja moratorijuma”. U prvi plan nije istaknuto da će svima biti uvećane preostale rate duga za obračunate kamate na dug koji se ne umanjuje, tj. ostaje konstanta pri obračunu kamate tokom moratorijuma. Tako velikom odzivu je doprinela i tendenciozna formulacija banaka, da se moratorijum automatski primenjuje, osim ukoliko dužnik to eksplicitno ne želi, pa mora da podnese zahtev u zadatom roku. Činjenica je da u stvarnom životu na izbor ljudi može snažno uticati to kako su predstavljene informacije na osnovu kojih se donosi odluka. Reč je poznatom fenomenu iz biheviorističke ekonomike gde je frekvencija nekog odgovora visoko korelirana sa načinom na koji je pitanje postavljeno, gde mehanizam automatskog prihvatanja programa pospešuje i učešće dužnika u njemu. Autor konstatiše i to da su bankari predvideli da će na tržištu doći do porasta rizika, te da nisu spremni da ga olako preuzmu na sebe (str. 61). Ipak, moratorijum je olako prihvaćen, čak je i podstican. Racionalni bankari to ne bi preduzeli da nisu imali interesa. Iskazuje se bojazan povodom toga „kako će funkcionišati privreda kada kreditne obaveze počnu ponovo da se naplaćuju” (str. 60). Činjenica da „predah” nije bio besplatan, podupire iskazanu bojazan.

Takođe, u knjizi se postavljaju i naizgled neekonomski pitanja, poput: „Zašto se ne poštuju mere protiv širenja Korone?”, za koja se ispostavlja da imaju duboke ekonomski posledice. Navedena tema je osvanula 2. decembra 2020. godine u jeku ubrzanja novog talasa širenja virusa u Evropi, što svakako

nije zaobišlo ni Srbiju. Imali smo priliku da spoznamo intenzitet tog udara na sopstvenom primeru. Izlažući probleme do kojih dovodi nepoštovanje mera protiv širenja virusa, navode se i uzroci takvog odnosa stanovništva prema uvedenim merama. Autor polazi od razumne hipoteze da niko ne želi da se zarazi koronavirusom, kojoj suprotstavlja činjenicu da se to ipak događa. Stanovništvo kao da hrli u susret virusu uprkos preporukama da to ne čini. Rast broja zaraženih nedvosmisleno je protivrečio postavljenoj hipotezi. Na osnovu dosadašnjih iskustava i dostupnih istraživanja ukazuje se da: „uspeh javnih politika u najvećoj meri zavisi od stepena poverenja koje građani imaju u svoje lidere” (str. 95). Tu se dolazi do zaključka da uvedene mere nemaju potreban kredibilitet koji bi naveo stanovništvo da se prema njima vlada. Poznato je u ekonomskoj teoriji da nekonzistentno sprovođene politike tipa „kreni-stani” daju suboptimalne rezultate. Ponekad i loša politika koja je konzistentno sprovođena može biti bolja od one koja je naizgled dobra, ali se sprovodi u talasima. Upravljanje ovom krizom u Srbiji je imalo sve odlike pomenute nekonzistentnosti. Naime, „zaključavano” je stanovništvo, pa samim tim i privreda, u periodima malih brojeva zaraženih, kada na to niko u Evropi nije pomisljao, a u periodima velikih brojeva su takve mere izostajale. Izražava se zabrinutost kada struka prestaje da vodi glavnu reč u oblasti za koju je nadležna, pa „...lekari počinju da se bave ekonomskim pitanjima (finansijama, troškovima, ekonomskim posledicama 'zatvaranja'), a da još uvek nisu utvrdili mnoge medicinske činjenice u vezi sa pandemijom” (str. 97). Dovoljno je navesti da je previše vremena od početka pandemije trebalo da se pošalje nedvosmislena poruka da maske za lice zaista štite od zaražavanja. Naposletku, ovaj jezgroviti tekst nas ne ostavlja bez preporuka kako se problem sa nepoštovanjem mera može prevazići.

Na kraju svih tema navodi se korišćena literatura na kojoj su tekstovi sazdani. Reč je o relevantnim knjigama i naučnim člancima kao i drugim internet izvorima, što može predstavljati trag od kog mogu poći dalja akademska bavljenja ovom tematikom. Ne promiče činjenica da je konsultovano specijalizovano naučno štivo za ekonomске teme u vreme pandemije, kao što je relativno novi naučni časopis „Covid Economics”. Nastojanjem naučne zajednice da odgovori na goruća pitanja, ovaj časopis je u kratkom vremenskom periodu, barem za jedan naučni časopis, uspeo da publikuje veliki broj naučnih članaka. Očigledno, i u nauci se pomera paradigma kada je objavljivanje u pitanju. Standardni proces objavljivanja, uz duge rokove za recenziju i prihvatanje radova, kao da nije dovoljno efikasan

kada pravovremenost naučnih saznanja ima ulogu u dobrobiti čovečanstva.

Konačno, ovo je jedna preko potrebna i fascinantna knjiga, koja pruža puno prostora za razmišljanje i baca novo svetlo na upravljanje kriznim situacijama, na propuštene prilike u Srbiji, i izazove koje je pandemija nametnula. To čitaocu daje solidnu osnovu i priliku da razume i sagleda buduće prilike u gradu i zemlji u kojoj živi. Ako se pođe od stava da „neizvesnost” znači „ne znam”, ova knjiga svakako neće pružiti osnovu za predviđanje, ali će pomoći da se opreznije donose odluke koje mogu imati značajne posledice. Zanimljiva intelektualna vežba bi bila da se razmotri u kojoj meri bi se akteri pogrešno donetih odluka, recimo iz klase privilegovanih da ih donose, prepoznali dok čitaju ovu knjigu.

IN MEMORIAM

PROF. DR SIDA SUBOTIĆ

1932 – 2020

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet i Društvo ekonomista Beograda izgubili su 03.10.2020. godine izuzetnu osobu, univerzitetskog nastavnika, stručnjaka i prijatelja prof. dr Sidu Subotić.

Dr Sida Subotić je rođena 11.08.1932. godine u Horgošu. Srednju školu je završila 1951. godine u Beogradu i iste godine se zaposlila. Diplomirala je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu 1960. godine. Magistrirala je na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu (Odsek za geografiju, smer za Turizam) 1969. godine, a na istom fakultetu je i doktorirala 1977. godine, na Odseku za turizmološke nauke. Od 1963. do 1975. godine je radila na rukovodećem radnom mestu u OUR Unija u Beogradu. Izabrana je u zvanje asistenta na Prirodno-matematičkom fakultetu (na Institutu za turizam i prostorno planiranje) 1975. godine. Na Odseku za turizmološke nauke Prirodno-matematičkog fakulteta u Beogradu je birana u zvanje docenta 1977., u zvanje vanrednog profesora 1983., a u zvanje redovnog profesora 1989. godine.

Ona se aktivno bavila naučno-istraživačkim radom. Predmet njenog interesovanja bili su pojave i odnosi, različite organizacije i politika u turizmu. U tom kontekstu, posebno se bavila, ugostiteljsko-turističkom privredom i hotelijerstvom. U tom domenu istraživala je i objavila niz naučnih radova. Prioritetna tematika njenih naučnih i stručnih priloga su problemi razvoja pojedinih vrsta turističke ponude, kao što su turizam u banjskim, planinskim i gradskim mestima i sredinama. Poseban doprinos pružila je u istraživanjima

razvoja banjskih destinacija u Srbiji. Vredni su pažnje i njeni radovi o investicionoj politici i investicionim ciklusima u banjskom turizmu Srbije. Rezultate svojih naučno-stručnih istraživanja dr Sida Subotić je prezentovala na mnoštvu skupova i savetovanja na kojima se raspravljalo o stanju i razvoju turizma u našoj zemlji, te u okviru istraživačkih projekata u Institutu za turizam (Odsek za turizmološke nauke).

Tokom svoje nastavničke karijere bila je angažovana na predmetima Organizacija i politika turizma i Ekonomika hotelijerstva. Učestvovala je i u izvođenju nastave na poslediplomskim studijama na smeru Turistička rekreacija i prostorno planiranje. Bila je autor jednog univerzitetskog udžbenika («Organizacija i politika turizma», 1984.), više skriptata i priručnika za potrebe studenata i turističkih poslenika, kao i jednog srednjoškolskog udžbenika.

Bila je član komisija i mentor za pripremu, ocenu i odbranu više specijalističkih, magistarskih i doktorskih radova. Pri tome je pružala nesebičnu pomoć kandidatima da uspešno završe svoje radove i disertacije.

Bila je veoma aktivna i na drugim područjima društvenog života: član brojnih društveno-političkih, ekonomskih i državnih foruma i institucija, u kojima je aktivno učestvovala, a u velikoj meri je bila posvećena i aktivnostima i funkcionisanju Odseka za turizmološke nauke. Njen doprinos je bio zapažen ne samo u Komisijama za statutarna pitanja, lične dohotke i naučno-istraživački rad, već i u radu na pozicijama prodekana, člana Saveta Odseka, Predsednika Naučno-nastavnog veća, te direktora Instituta za turizam. Bila je delegat u Skupštini i Predsedništvu Turističkog saveza Srbije, u Skupštini Republičke zajednice za obrazovanje Srbije i u Skupštini Zajednice za primjenjenu informatiku, kao i član Odbora za unapređenje turističkog prometa i njegovog Izvršnog odbora, te predsednik Udruženja turističkih stručnjaka Srbije u dva mandata. Za društveni rad i angažman dr Sida Subotić je dobila niz priznanja od Skupštine grada Beograda, Skupštine Turističkog saveza Srbije i Beograda i Udruženja ugostiteljskih radnika.

Društvo ekonomista Beograda ostalo je bez svog dugogodišnjeg odanog člana Predsedništva i velikog prijatelja. Članovi DEB-a sa velikim poštovanjem će pamtiti profesorku Sidu Subotić, Njenu dobronamernost i Njen veliki doprinos radu i funkcionisanju našeg Društva.

Dalibor Bubnjević

UPUTSTVO ZA AUTORE

NASLOV RADA (TIMES NEW ROMAN, BOLD, VELIKA SLOVA,
CENTRED, 12 PT)

Ime i prezime prvog autora*

E-mail: <>

Ime i prezime drugog autora**

E-mail: <>

Naslov rada treba da bude napisan na centru prve stranice fontom Times New Roman, velikim bold slovima, 12 pt. Prored naslova treba da bude: Before 12 pt, After 12 pt. Naslov rada treba da bude praćen imenom autora na centru stranice, bold slovima, 12 pt; bez proreda. U fusnoti upisati naziv institucije u kojoj autor radi. Ispod imena autora treba navesti e-mail autora u Times New Roman, 10 pt, centrirano.

Rezime

Rezime na srpskom treba da bude napisan fontom Times New Roman, Italic, 11 pt. Tekst apstrakta treba da bude napisan nakon navoda “Rezime” (Bold, 11 pt), Single, Before 6 pt, After 0 pt.

Ključne reči: (mala slova, regular, font 11)

JEL KLASIFIKACIJA: Ne više od 5 JEL kodova. JEL kodovi mogu se pronaći na sledećoj adresi:

<https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>

1. PRVI NIVO NASLOVA (TIMES NEW ROMAN, BOLD CAPITAL LETTERS, CENTERED, 12PT, SA PROREDOM: BEFORE 6 PT, AFTER 0 PT)

Rad treba da bude napisan u programu Word for Windows, na A4 papiru (210 x 297 mm), margine: gornja 5.8 cm, donja 5.8 cm, leva 4.2 cm i desna 4.2 cm, header: 4.9, footer: 5.0. Tekst treba da bude napisan u Times New Roman 11.5pt, sa proredom - Single, Before 6pt, After 0pt; prvi red pasusa uvučen 1.25 cm (First Line 1.25 cm).

Rad treba da bude napisan latinicom na srpskom, maksimalnog obima 12-14 stranica, prema ovom uputstvu (uključujući apstrakt, jednačine, tabele, reference literature i dodatke).

---

* Institucija/Afilijacija: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu (Regular, 10pt)

** Institucija/Afilijacija: Saobraćajni fakultet, Univerzitet u Beogradu (Regular, 10pt)

<ovo je primer kako treba navesti afilijaciju u fusnoti>

1.1. Drugi nivo naslova: podnaslov (Times New Roman, bold letters, justified, 11,5pt, sa proredom: Before 6 pt, After 0 pt)

2. PRIMERI TABELA, JEDNAČINA, GRAFIKONA

Tabele i grafike numerisati i pozicionirati na centar (table/chart title - Center, 10 pt, Italic, Before 6 pt, After 6 pt).

Tabela 1. Indikatori recesije

Zemlja	GDP	
	2000	2008
USA		
France		
Germany		
Italy		

Izvor:

Izvor koji se citira u fusnoti treba da bude napisan tako da je najpre navedeno prezime autora, nakon čega je u zagradama navedena godina izdanja, a zatim stranica.¹

---

¹ Stiglitz and Charlton (2005), str. 23. (Regular, 10 pt)

Jednačina treba da bude napisana u Equation Editor, sa desnom numeracijom (arapskim brojevima).

$$Z-Y = V \quad (I)$$

3. NA KRAJU RADA SE DAJE NASLOV RADA NA ENGLESKOM JEZIKU I APSTRAKT RADA NA ENGLESKOM JEZIKU

THE ARTICLE'S TITLE

(Times New Roman, velikim bold slovima, 12 pt. Prored naslova treba da bude:
Before 12 pt, After 12 pt)

Abstract

The abstract in English should be written in Times New Roman, Italic, 11 pt. The text of the abstract should be written after the quote “ **Abstract**” (**Bold, 11 pt**). The abstract line spacing is Single, Before 6pt, After 0 pt.

Key words: (small letters, regular, font 11)

LITERATURA

U literaturi treba navesti samo radove koji su direktno korišćeni u radu i to abecednim redom prezimena autora.

<Primer knjige:>

Klein, E. (1973), *Mathematical Methods*, Cambridge University Press, Cambridge.

Abel, A. and Bemanke, B. (2004), *Macroeconomics*, Cambridge University Press, Cambridge.

<Primer čianka u časopisu:>

Greenwald, B. and Stiglitz, J. E. (1993), “Financial Market Imperfections and Business Cycles” *Quaterly Journals of Economics*, Vol. 108, Pp 77 - 114

< Primer za knjigu koja je uređivana:>

Blinder, A. S. (2006), "The Case Against the Case Against Discretionary Fiscal Policy", in Kopcke et al. (ed.) (2006), *The Macroeconomics of Fiscal Policy*, MIT Press, Cambridge Massachusetts, Pp 25-61

< Primer za working paper:>

Li, G. and Smith, P. A. (2009), "New Evidence on 401(k) Borrowing and Household Balance Sheets", Federal Reserve Board, Washington, Working paper, No. 19, May2009

< Primer za internet referencu:>

<http://www.nber.org/cycles.html> [Pristup: 08/02/07]

Pripremljen rad na način izložen u ovom uputstvu u elektronskoj formi treba poslati na e-mail adresu: deb.ekonomski.vidici@gmail.com

Svi poslati radovi podležu anonimnim recenzijama. Samo pozitivno recenzirani radovi biće objavljeni.

